

प्रकाशक —

महाप्रहोपाध्याय श्रीमनन्तकृष्णशास्त्री

३२, फाउन्ड्री स्ट्रीट, कलकत्ता

मुद्रक :—

शूलचन्द्र अग्रवाल पी० ए०

विश्वमित्र कार्यालय

१४११ ए, राम्भू चटर्जी स्ट्रीट,

कलकत्ता

FOREWORD

by

Kavyavinsati, Sahityavachaspathi, Sahityasamakara

M. KRISHNAMACHARIAR

M.A., M.L., PH.D., M.R.A.S.

The Old Adage that when 5,000 years of Kali pass, there will be *Varna-sankhara* (confusion of castes) is like all adages coming true. The dawn of change in social ideas was noticeable as early as the fifties of the last century and a slow onslaught on orthodox concepts of socio-religious life was launched through the Legislature by the introduction of the Hindu Widows Remarriage Bill. As usual with such attempts of interference with long adopted usages of a vast community, there was considerable opposition, but the excuse that that was only a permissive measure prevailed with the Legislature. But the 'permission' was as inactive as it was innocent for over half a century. The advent of schisms in Hinduism ushered in by reformers of Vedic religion, such as the founders of the Brahmo and Arya Samajas led a wider attack on strict orthodoxy. But it was after the lapse of full 5,000 years of Kali that these forces of disruption which had sprung up rather unconsciously in different parts of the country and in different spheres of life began to converge, as if they were isolated foes forming an alliance for the annihilation of what according to modern ideas—ideas that have grown with lightning speed elsewhere on the Globe—is too archaic and irrational to endure any longer. The passing of the Sarda Act which rode rough over the honest opinions of conscientious objectors was an inauguration of a rigorous campaign; and the adoption of a programme of Removal of Untouchability by the Indian National Congress has engendered prospects of 'elevation' in a large number of Hindus who till now have been kept away from communal amenities by 'priestly tyranny'.

Alongside of these changes, social and religious an undercurrent of political thought arose, seeking support from mere numbers in a world of democratic institutions founded on individual and universal franchise. Population therefore counts, and population forms itself into classes swayed by creeds.

political and spiritual. Other religions recruit their following by proselytisation but Hindu India does not countenance an artificial augmentation of the number of the scions of Vedic religion. This conservatism has led it is thought, to a weakening of the Hindu fold and the propagation of conversion on the one side by Christian and on the other side by Muhamadan missions has affected the rightful circle of Hindu society. From this mood of apprehension has arisen the movement of *Suddhi* (lit purification) by imitation.

An appreciation of these conditions and opinions has led the Travancore Durbar to issue the Proclamation of Temple entry inculcating the removal of untouchability.

You may call it courage of conviction to effect reformative changes in social and religious usages but that courage has not yet gone to the extent of discarding the sayings of ancient sages based on the Revealed Scriptures. So it is that any one and every one that leads a reform tries to ferret out an authority from the self same scriptures sceptic as he is on their merit and that is done by ingenuity of construction and interpretation. That is legislation by legal fiction. Opinions have therefore come to be divided on the *sastric* validity of these reforming movements through and out of the Legislatures.

To these several onslaughts on the Vedic religion which some call Brahminism is due likewise the view that though caste system (*varnasrama*) may by its-lf be meritorious the disappearance of social relations—marital for instance— not easily traceable in its causes should no longer be countenanced and a mode of unification of the sub castes should be devised and adopted without delay.

Orthodox scholars of Hindu Theology and Religion have therefore been compelled to exercise their minds over a review of the *sastric* precepts and sanctions and the possibility of their adaptability to the current ideas of social relations. The object of this work (*Dharmapradīpa*) is to illumine the recesses of Dharma and to enlighten society on the meaning and import of the *sastras* by bringing together the relevant texts and glosses so as to display at a glance what if at all can be conceded to the reformers of society.

This work runs accordingly into four Prakasas (chapters) on Pramāṇa, Jāti, Suddhi and Vivaha.

The first chapter recapitulates the sources of Dharma (Law), *śruti*, *smṛiti* etc. In this array of sources, come last *Dharmagṇa-samaya* (conventions of the knowers of the Law) and *Atmanas-tuṣṭi* (self-satisfaction or dictate of conscience). Much has been made out of these two heads of sources and in them centres all legal legerdemain. It is asserted that whatever may be the merit of these two sources of authority, *śruti* is supreme and that any attempt to get over the rigour of a usage must in itself accord with the rules of *Śruti* and of *Smṛiti*. If the king is called the shaper of society and the times (*Raja kalasya kāraṇam*) what are the functions of a king? what are his powers of innovation? and if he has any, what are the limitations that circumscribe kingly prerogative?

Practices current in the previous yugas were in some instances prohibited by the law givers for the Kali age and those prohibitions are set out in *Kalivāryaprakaraṇa*. The merit of this 'repealing and declaratory legislation' has been the subject of controversy and on those rules of prohibition rest many orthodox usages unquestioned in India for 5000 years. What is the real basis of these prohibitions? This chapter discusses the rules in the light of *mīmāṃsā* principles of interpretation and distinguishing them as *prasajya-pratiśedha* and not *pariyudasa* shows a way for a reasonable look at the precepts of *śāstras*.

The next chapter is on the caste-system. What does Jāti mean? Jāti is Varna. Is Jāti determined by *guṇa* and *karma* and not by the mere accident of birth? Allied to this enquiry is a learned disquisition on the origin of Jāti, on *pravarṇa* and *gataḥ* all replete with a collation and elucidation of the ancient authorities. In this is included the question of temple-entry for *nivarnas*. There are here copious references to *śrutis*, *smṛitis* and *āgamas* and to *āyurveda* and *śilpa* on the nature of the sanctity predicated for temples and deities installed in them and on the need for the preservation of their spiritual energy by avoidance of pollution which may be caused by the entry of persons which the *Āgamas* prohibit by expression. All that can be said for and against the proposed emancipation of *avarnas*

political and spiritual. Other religions recruit their following by proselytisation but Hindu India does not countenance an artificial augmentation of the number of the scions of Vedic religion. This conservatism has led it is thought, to a weakening of the Hindu fold and the propagation of conversion on the one side by Christian and on the other side by Muhamadan missions has affected the rightful circle of Hindu society. From this mood of apprehension has arisen the movement of 'Suddhi' (lit, purification) by imitation.

An appreciation of these conditions and opinions has led the Travancore Durbar to issue the Proclamation of Temple-entry inculcating the removal of untouchability.

You may call it courage of conviction to effect reformative changes in social and religious usages but that courage has not yet gone to the extent of discarding the sayings of ancient sages based on the Revealed Scriptures. So it is that any one and every one that leads a reform tries to ferret out an authority from the self same scriptures sceptic as he is on their merit, and that is done by ingenuity of construction and interpretation. That is legislation by legal fiction. Opinions have therefore come to be divided on the sastric validity of these reforming movements through and out of the Legislatures.

To these several onslaughts on the Vedic religion, which some call Brahminism, is due likewise the view that though caste system (*varnasrama*) may by its-lf be meritorious the disappearance of social relations—marital for instance—, not easily traceable in its causes should no longer be countenanced and a mode of unification of the sub castes should be devised and adopted without delay.

Orthodox scholars of Hindu Theology and Religion have therefore been compelled to exercise their minds over a review of the sastric precepts and sanctions, and the possibility of their adaptability to the current ideas of social relations. The object of this work (*Dharmapradīpa*) is to illumine the recesses of Dharma and to enlighten society on the meaning and import of the sastras by bringing together the relevant texts and glosses so as to display at a glance what if at all can be conceded to the reformers of society.

This work runs accordingly into four Prakasas (chapters) on Pramana Jati Suddhi and Vivaha

The first chapter recapitulates the sources of Dharma (Law) *sruti smriti* etc. In this array of sources come last *Dharmaguna samaya* (conventions of the knowers of the Law) and *Aimanas-tushka* (self-satisfaction or dictate of conscience). Much has been made out of these two heads of sources and in them centres all legal ledgerdom. It is asserted that whatever may be the merit of these two sources of authority *sruti* is supreme and that any attempt to get over the rigour of a usage must in itself accord with the rules of *Sruti* and of *Smriti*. If the king is called the shaper of society and the times (*Raja kalasya karanam*) what are the functions of a king? what are his powers of innovation? and if he has any what are the limitations that circumscribe kingly prerogative?

Practices current in the previous yugas were in some instances prohibited by the law givers for the Kali age and those prohibitions are set out in *Kalivarjyaprakarana*. The merit of this repealing and declaratory legislation has been the subject of controversy and on those rules of prohibition rest many orthodox usages unquestioned in India for 5000 years. What is the real basis of these prohibitions? This chapter discusses the rules in the light of *mimamsa* principles of interpretation and distinguishing them as *prasajya-pratishedha* and not *pariyudasa* shows a way for a reasonable look at the precepts of *sastras*.

The next chapter is on the caste system. What does *Jati* mean? *Jati* is *Varna*. Is *Jati* determined by *guna* and *karma* and not by the mere accident of birth? Allied to this enquiry is a learned disquisition on the origin of *Jati* on *pravara* and *gotra* all replete with a collation and elucidation of the ancient authorities. In this is included the question of temple entry for *avarnas*. There are here copious references to *srutis* *smritis* and *agamas* and to *ayurveda* and *silpa* on the nature of the sanctity predicated for temples and deities installed in them and on the need for the preservation of their spiritual energy by avoidance of pollution which may be caused by the entry of persons which the *Agamas* prohibit by expression. All that can be said for and against the proposed emancipation of *avarnas*

has been said in this chapter and that embraces the citation of authorities that prescribe the region of social intercourse between savarnas and avarnas in the country, such for instance is the description of the location and construction of rural wells that can be used by the community without restriction

Next comes the chapter on *Suddhi* or purification. Purification is considered under two heads one by initiation of *vratyas* namely, those savarnas who have failed to have *upanayanam* at the appointed age and two by the rescue of *patitas*, that is those Hindus who have fallen from the fold of this religion by prior conversion or illegal relations. It is conversion that is the object of the *suddhi* movement. The text of Devala on which the views of Dr. Kurtukoti are based in favour of these reforms of temples is discussed and the expressions of Sulapani are examined. The constitution of Assemblies of Brahmins is lastly described and determined—an Assembly of Dharmacharyas (Teachers of Dharma) which can be the only guide to the community in matters of doubt and expediency.

The last chapter is on *Vivaha* (marriage). That embraces a discussion of the texts (oft quoted) that prohibit or (are said to) permit remarriage of savarna widows, the recognition of the condensation of the period of four or five days for the ritual of the marriage ceremony that has been recently in vogue in many parts of India and the conditions precedent for marital relations among members of subcastes of the same varna this last being based on the rule *yatra kanya tatra havish* meaning where there is intermingling there is marriage.

It is not possible in a foreword to restate all that has been so ably and fairly said by three eminent savants of Sanskrit learning one of each Presidency Bengal Bombay and Madras and that is propped by the prefatory introduction of Sri Panchanana Tarkaratna whom all India holds in reverence. It is sufficient to say that coming on the eve of the assemblage of Pandits in Madras in two great Parishads during this month this work will help an easy perspective on the great problems that are at present oscillating Hindu society.

Calcutta
15th Dec 1937 }

M. Krishnamacharya

भूमिका

ये तावद् धर्मोपघाताय समुद्भाविता विविधा. प्रश्नाः, शास्त्रतत्त्वज्ञानामदर्शनाय कृतप्रयत्नेनैतद्विद्भिः सम्पादिता — वास्तवं तदुत्तरं माझासीजनता, जानातु च काल्पनिकं तदभिमतमुत्तरमिति कौशलजालरचिता चापरा सभा, यस्या परिपदिति नामापि इत्तम् । तद्दालोचनीयप्रश्नमातस्य वास्तवमुत्तरं प्रदित्सूनामयमुद्यम. शास्त्रतत्त्वविदुषाम्, येनार्य सन्दर्भो रचितः । वाराणसीये ब्राह्मणमहासम्मेलने य. सिद्धान्त आसीत्, स एव स्पष्टतरोक्त्योपस्थान्यते । सनातनधर्मप्रदीपे महामहोपाध्यायेन श्रीमदनन्तकृष्णशास्त्रिणा यानि प्रमाणानि समुद्गतानि, यथोपयोगं तदुद्धार, तत्राक्षेपतत्परीहारसाहित्येन प्रपञ्चनं गवीनविचारश्च तेनैवायुष्मता श्रीमता, महामहोपाध्याय श्रीमत्सीतारामशास्त्रिसन्तुपाङ्कारि । मनोज्ञ खल्वयं सन्दर्भः सर्वेषां भविष्यतीति मन्ये । विशेषाभिधितस्या किञ्चिदि-
हैवोच्यते ।

ब्राह्मणजातिपञ्चान्तरश्रेणीना परस्परविवाहः शास्त्रसम्मतो नयेति सामान्यतः प्रश्ने—न शास्त्रसम्मत इत्येयोत्तरम् । नागरब्राह्मणानां ब्राह्मणान्तरैः सार्द्धं विवाहस्य स्पष्टं निषिद्धत्वात् । तथा सदाचारस्य ग्रामाण्यम्—“श्रुति स्मृति. सदाचार. स्वस्य च प्रियमात्मनः” इत्यादिस्मृत्या स्वीकृतम् । सदाचारश्च तादृशविवाहं प्रतिरुध्नाति । न च—स्मृतिसदाचारयोर्विरोधे स्मृतेरेव क्लीयस्त्वेन ‘सवर्णा’ ह्यक्षणात्प्रतिषेधस्य सवर्णाविवाहस्य प्राप्तेऽपि सवर्णात्वावच्छेदेन विवाहस्यासम्भवात् स्मृतिविहितयत्किञ्चित्-सवर्णाविवाहप्रातिरूढस्य सदाचारेऽभावाद्बिरोधस्यासिद्धेः ।

प्रदेशविशेषमाश्रित्य प्रश्नश्चेत्, प्रतिबचनमप्यन्यादृशम् । तथाहि गौडबन्धोपबन्धादि-मिलितभूभागो साम्प्रतं वदन्तया प्रसिद्धे निवसता ब्राह्मणानां साक्षाद् व्याप्यधर्मपुरस्कारेण श्रेणीप्रदं ज्ञायते—राष्ट्रीय, वारेन्द्रा, वैदिकश्चेति । वामपौर्याष्यमनुसृत्याय पौर्याष्य-निर्देशः । वैदिकेषु पाश्चात्य-दाक्षिणात्यतया द्वौ भेदौ । राष्ट्रीय वारेन्द्रा पाश्चात्य-वैदिकाश्च प्रायेण यद्यपि कान्यकुब्जा, तथापि राष्ट्रीयवैदिकयोर्मैथिलब्राह्मणानां गौड-ब्राह्मणानां मिश्रणम्, वारेन्द्रेषु वैदिकमिश्रणं च दृश्यते, तस्मात् तेषां मिथो विवाहप्रतिरू-ढाचारस्य साम्प्रतं सत्त्वेऽपि परम्पराप्राप्तत्वमिति न शक्यते वक्तुम् । तस्माद् नायं धर्म-प्रमाणभूतसदाचारकुक्षिं प्रवेष्टुमर्हं भवति । एवं स्थिते समानसम्मत्या मितो विवाहस्तेषा-मन्योन्यं भवितुमर्हति । पञ्चगौडानां पञ्चद्विद्वानाञ्च तत्तद्भावेन परिचितानामन्योन्य-

विवाहः शास्त्रविम्ब एव । देशद्वय एवानाचारभेदस्य तत्तद्देशप्रामाण्येनावारतया बौधायनस्मृतौ परिगणयान्, “इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यती”ति तत्रैवाभिधानाच्च तेषां मिथो विवाहस्य शास्त्रेण एव प्रतिषेधप्राप्तेः । पञ्चद्राविडानामवान्तरश्रेणीषु मिथो-विवाहस्तथा पञ्चगोडानामवान्तरश्रेणीषु मिथो विवाहः शास्त्रसम्मतो नवेति प्रश्नश्चेत्, तत्रोच्यते—यासु श्रेणीषु सामान्यशास्त्रप्राप्ताविवाहाद्या विवाहो नास्ति, आहारजनित-पातित्यञ्च नोपज्ञानम्, नापि सङ्करापवादः, तेषां पञ्चद्राविडान्यतमत्वेन परिचितानां मिथो विवाहः स्वश्रेणीस्थविवाहयोग्यकन्या-वरयोरलभे समाजसम्मत्या कर्तुं शक्यते, अन्यथा प्रजाविच्छेदः प्रसज्येत । तथाविधकन्या-वरयोरलभे तु स्वश्रेण्यतिक्रमो न कर्तव्यः, अन्यथा स्वश्रेणीस्थद्विरिदकन्यानां विवाहमात्रं प्रसज्येत ।

यदपि अवान्तरश्रेणीष्वपि विवाहनिषेधः क्वचिदुपलभ्यते, तदपि अवान्तरश्रेणीषु वरकन्याऽलभे एव बोध्यम् । तदानीन्तनावस्थाविरुद्धैव ब्राह्मणमहासम्मेलनीयापि व्यवस्था । सम्प्रति तु सामाजिकप्रत्येकं सम्पद्यते—यद् दशविधब्राह्मणेषु गायत्री-वर्जनं तथा वर्धते, तदवान्तरश्रेणीमात्रविवाहे निश्चिते गायत्रीमात्रसारस्यापि ब्राह्मणपात्रत्वं दुर्लभत्वं भविष्यतीति शङ्का समुत्पन्ना । तस्मात्तादृशपात्राय स्वश्रेणीयाय कन्यादाने सर्वशास्त्रसम्मतं पातित्यं न्यपेक्षया निन्दार्थबादरूपं सहास्रिखण्डीयवचनमापाद्यापति-तायावान्तरश्रेणीनहिर्भूताय वराय कन्यादानं श्रेय इति निष्कर्षः । न चात्र चिरन्तनाचारमद्भो दोषः, शास्त्रोक्तविधिं निषधशालनार्थत्वात् । वर्णान्तरषु तु—अव्युच्छिन्नसंस्काराणां क्षत्रियवैद्यानां तादृशैरेव सर्वगै, वृद्धन्वसंस्काराणाञ्च तादृशैरेव सर्वगै परस्परविवाहः, तत्रापि स्वश्रेणीस्थकन्यावरयोरलभे त्वरपसमाजानुमतिश्चापेक्ष्य स्वसमानदोषगुणवृत्तत्वेन परिज्ञानं भवानुसृत्य स्वात्मांतरश्रेण्यविक्रमं कर्तुं शक्यते । पञ्चजातितया शूद्रत्वेन गणितानामपि जातीनां वास्तवं न शूद्रवर्णत्वम्, अवर्णानामपि तत्रान्तर्भावात् । असङ्कीर्णशूद्राणामवान्तरश्रेणीविभागातिक्रमं प्रायुक्षरीत्या भवितुमर्हति । अनुलोमसङ्करजातानां तादृशैरानुलोमसङ्करैः प्रतिलोमसङ्कराणाञ्च तादृशैरेव प्रतिलोमसङ्करैर्विवाहः प्रायुक्षप्रधारणं युज्यते, नतु सामान्यतया शूद्रजातानामवान्तरश्रेणीनां विवाहः सामान्यतया शास्त्रसम्मतः । पूर्वोपदिशितविशेषादरे तु शास्त्रप्रतिषेधो नास्ति । इत्ययमस्मृतिसिद्धान्तः ।

आत्मतुष्टेरव्यवस्थिततया व्यवस्थितरूपेण सदाचारेण तुल्यत्वं नास्ति, किन्तु सदाचारद्वैतिये वा सदाचारविशेषविरुद्धस्थले शास्त्रतो विरुद्धप्राप्तौ वा पञ्चतर-परिप्रदे आत्मतुष्टिः प्रमाणम् । अत एव “श्रुतिं स्मृतिं सदाचारं स्वस्य च प्रियमत्मानं” इति मयनिर्देशः पूर्वपूर्वमापेक्ष्यमुच्चरोचरेषु प्रापयति ।

धर्मशास्त्रपरिवर्तनमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते—धर्मज्ञसमयस्य प्रमाणत्वेना-
पस्तम्भेनानुशिष्टत्वात् हेमाद्रिप्रसुरानिन्धुसमाहृतादित्यपुराणादिवचनेषु तथा दर्श-
नाच्च परिवर्तनं कर्तुं शक्यत इत्येक पक्षः । तत्र को धर्मज्ञ इति जिज्ञासा प्राथमिकी ।

नहि धर्मविषयकज्ञानवानेव धर्मज्ञो भवति, नास्ति कानामपि धर्मज्ञत्वप्रसङ्गात्,
धर्म खण्ड्यता तेषां धर्मज्ञानस्यावस्थाभ्युपेयत्वात् । न ह्यविदितधर्माणो धर्मं खण्डयितु-
मीशते । धर्मो धर्म इति चात्र वेदप्रणिहितो धर्म इत्येतास्मात् वा जानतामपि धर्मज्ञत्व-
प्रसङ्गात् । तस्माद् ‘ग्रह्य वेद ग्रहोव भवती’ स्यत्र विद्यातोरिव तत्समानार्थकज्ञाधातोरप्य-
परोक्षज्ञानमर्थः । अत एव न्यायभाष्यकृडात्स्यायनमुनिमिस्त्वमाप्तलक्षणे साक्षात्कृत-
धर्माण इति । येषां धर्मस्वरूपसाक्षात्कारः, त एव तज्ज्ञाता, त एव धर्मज्ञा । न ह्यज्ञातानां
समयस्य प्रामाण्यं भवितुमर्हति । नन्वतीन्द्रियस्य धर्मस्य कथमापरोक्ष्यम् ? इति चेत्, योग-
जसन्निष्ठेण तत्प्रत्यक्षमिति ब्रूमः । अत एवेतिहासपुराणादौ वर्णित वेदव्यासादीनाम-
तीन्द्रियदर्शनादिकं सूपादितं भवति ।

विधिवदधीतादिब्रुतिस्मृतिपारम्पर्यौ ब्राह्मणो वा धर्मज्ञः । श्रुतिर्हि शब्दार्थिका,
न वर्णसङ्केतरूपरक्षाविशेषात्मिका, या स्वयमेवेदानीं गृहीतोपायत्वा अपि पश्यन्त
श्रुतिहमानिनो भवन्ति, न सा श्रुतिः, तस्या दृष्टिगम्यत्वात् । श्रुतिस्तु गुरुपरम्पराक्रमेण
शिष्टेष्वभिष्यज्यते, त एव मनुना ‘ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिः प्रत्यक्षहेतवः’ इत्य-
नेनोपदिष्टा । तथा च विधिवदनधीतध्रुवियोगजसन्निर्भवानपि न धर्मज्ञः, किन्तु पूर्वो-
पदिशिनो ब्राह्मण एव धर्मज्ञः । न चेदानीं कश्चिदेकोऽपि तथोपलभ्यते, यस्य समय
प्रमाणं स्यात् । यस्माद्विष्णुहन्तारदीयादित्यपुराणं परिवर्तनमप्यन्ततथोच्यते, तत्रा-
प्यस्ति विचारावसरः, । धृहन्तारदीयमादित्यमादिपुराणं वा न कस्यापि कर्मणः प्रवर्तकम्,
निर्वर्तकं हि तेषाञ्चित् काम्यकर्मणाम्, तेषाञ्चिच्च वैकल्पिकानाम् । किञ्चेतद्
व्याख्यानरूपं भन्वादिस्मृते, यत्र मनुवचनानामेव परस्परविरोधः परैरुदावयितुं
शक्यते स्मृत्यन्तरेण, स्मृत्यन्तरविरोधो वा, तत्परिहाराय, यत्र स्मृतिवचनस्य तात्पर्या-
नवबोधमूलकोऽनाधारः प्रचलितः, तन्निराकरणाय यथायथं तद् व्याख्यानम् । अत एव
“इमान् धर्मान् फलियुगे वज्यानाहुर्मनीषिणः” इति च । “एतानि लोक्युप्ययं कलेरादौ
महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः” । इति यथा च फलिवर्ज्यप्रकर-
णस्यैव रूपतैव तथान्यत्र प्रपञ्चितम् । ततश्च सर्वस्यैवं भन्वादिस्मृतिव्याख्यानरूपत्वं
फलिवर्ज्यप्रकरणस्य, न तु तस्य परिवर्तनरूपत्वं कथमपि युज्यते तदन्यथाकरणे
प्रत्यवायश्चेति मन्मदे इति—

तर्करज्जोपाधिक—

श्रीपञ्चाननभट्टाचार्यस्यायं लेखः ।

धर्मप्रदीपस्य विषयानुक्रमणिका

—*—

प्रमाणप्रकाशः ।

विषय	पृष्ठ संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
धर्मप्रमाणव्यवस्था	१	धर्मस्वरूपम्	३४
मीमांसापृष्ठसूत्र-निबन्धप्रमाणम्	२	धर्मपरिवर्तनपूर्वपक्षः	३५
प्रमाणसंग्रहः	३	धर्मपरिवर्तनायोग इति सिद्धान्तः	३२
युक्तीनां धर्मे स्वतन्त्रतानिरासः	४	महाभारतगतश्रुतेतत्पक्षपातयानम्	३६
॥ तत्र तन्त्रवार्तिकम्	५	कलिवर्ज्यप्रकरणस्य पर्युदासत्वम्	३८
॥ तत्र शास्त्रभाष्यादिसंग्रहः	६	कलिवर्ज्यप्रकरणविचारः	३६
॥ लोकपरिस्थित्यमूलता	७	कलिवर्ज्यप्रकरणे मांसमीमांसा	४०
सर्वसाम्यवादे महाभारतवचनानि	८	कलिवर्ज्यप्रकरणपरीक्षा	४२
राजनीतौ धर्मसम्यग्बोधः	११	धर्मज्ञानां धर्मपरिवर्तकत्वशङ्का	४७
कथं राजा कालस्य कारणम्	१६	कलिवर्ज्यप्रकरणसंग्रहः	५०
प्राज्ञानभागास्यापि वैद्वत्त्वम्	१७	कलिवर्ज्यप्रकरणसमालोचनम्	५३
बौद्धाद्यागमानां वैद्वत्त्वतानिरासः	१६	कलिवर्ज्यप्रकरणप्रतिषेधत्वम्	५७
मनुस्मृतिप्राबल्यपरीक्षा	२०	ऐतिहासिकदृष्ट्या स्मृत्यर्थायोगः	५६
धर्माधर्मपरिवर्तनवादपरीक्षा	२२	प्रमाणविचारोपसंहारः	६०

जातितत्त्वप्रकाशः ।

बलात्कारेण मतान्तरप्रवर्तनपरिहारो-		जातिविभागस्यानादितायां प्रमाणम्	७२
पापसत्त्वम्	६३	जातिभेदस्य वैमत्यनिदानता	७३
सर्वेषां संप्रदायानां धर्म एकमस्यम्	६४	जातिभेदस्य स्वाभाविकता	७४
जातिपरिवर्तनायोगः	६५	जातिभेदस्यास्वाभाविकताशङ्का	७५
जातिभेदस्य संघटनाविरोधित्वम्	६६	जातिभेदस्यास्वाभाविकतानिरासः	७६
विधामित्रादितृष्टान्तपरीक्षा	६८	प्रवरमध्ये क्षत्रियसत्त्वनिरासः	७७
आचारपरिवर्तनायोगः	६६	प्रवराणां गोत्रापत्यताऽभावः	७८
जातिविभागस्याधुनातन्त्यनिरासः	७०	जातिगुणकृतत्वशङ्कासंग्रहः	७६

विषय	पृष्ठ संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
जातेर्गुणकृतस्पर्शद्वोपसंहार	१०१	अन्त्यजाना स्मृतिस्मृत्यास्तुतृत्वम्	१४५
जातेर्गुणकृतत्व एव गीता	१०६	अस्मृश्यनायामायुर्बद्ध	१४६
पुरुषसूक्तानादिता	१०७	अस्मृश्यनाया शि पशास्त्राणि	१४६
पुरुषसूक्तस्यवृत्तं प्रमाणम्	१०८	कलौ स्पर्शदोषामावशङ्का	१५०
जात्यनादिताया ब्राह्मणवाक्यानि	१०९	चण्डालस्पर्शे पराशरमतम्	१५२
जात्यनादिताया भविष्यपुराणम्	११०	चलापि चण्डालस्पर्शदोषता	१५३
जात्यनादिताया स्मृतिवाक्यानि	११४	नगरऽप्यस्मृश्यता	१५५
जात्यनादिताया महाभारतवचनानि	११६	अस्मृश्यताया नैयनायदोक्षिता	१५५
जातिब्राह्मण्ये आनुशासनिऋणनानि	११६	अन्त्यजस्पर्शे स्नानम्	१५७
जातिस्वाभाविकताया भगवद्गीता	१२१	अन्त्यजस्पर्शे स्मृतिवाक्यानि	१५८
जातिभेदे वैराग्यसागम	१२३	पतिनाना पुण्यकृत्स्या	१५७
देवालयप्रवेशे कामिकताम	१२५	अन्त्यजाना रामाप्रवेशचर्चा	१५६
देवालयप्रवेशे वैराग्यसागम	१२६	अन्त्यजाना धूपोदकव्यवहारे शूल-	
देवालयप्रवेशे वैरलीयतन्त्राणि	१५५	पाणि	१८१
देवालयप्रवेशे शैवागमा	१३७	अन्त्यजाना धूपोदकव्यवहारे स्मृति-	
देवालयप्रवेशे शिल्पशास्त्रम्	१३८	वास्यानि	१८३
आपदि देवालयमिम्याना रक्षणप्रकार	१३६	अन्त्यजाना धूपोदकव्यवहारे चतुर्गस्त-	
अन्त्यजाना देवदर्शनव्यवस्था	१४०	धूपव्यवहार्यता	१८४
देवालयप्रवेशे आगमविरोध	१४१	कलत्रपि चातुरण्यसत्त्वम्	१८५
अस्मृश्यताया युगादिमानानि	१४३	जातिवत्त्वोपसंहार	१८६

शुद्धितत्त्वमकाशः ।

प्रात्यस्करूपे प्रमाणसंग्रह	१८६	पतिपरावर्तनपरीक्षा	२०३
प्रात्यस्कारे गृहमूरभाष्याणि	१८०	चण्डाल-स्लेच्छवैषम्यम्	२०५
प्रात्यस्कारव्यवस्था	१८१	पतिपरावर्तनावश्यकतापक्ष	२०८
पतिपरावर्तनव्यवस्था	१८४	पतिपरावर्तनेदेवद्व्यस्मृतिवचनानि	२११
पानित्यापादघ्नानि	१८५	द्वयस्मृतिसमीक्षा	२१३
पतिवत्त्वनाया अपातिव्यवस्था	१८८	डास्तरकुर्तुकोटिभ्यवस्था	२१६
पानित्यनिमित्तपरीक्षा	१८६	डास्तरकुर्तुकोटिभ्यवस्थानिराम	२२३

विषय	पृष्ठ संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
पतितोद्धारप्रकारः	२२४	पतितपरावर्तननिष्कर्षः	२२८
प्रायश्चित्तायोग्यानां तान्त्रिकदीक्षा	२२५	पतितपरावर्तने प्राक्षणासंमेलनव्यवस्था	२२६
पतितपरावर्तने शूलपाणिः	२२६	पतितपरावर्तने धर्माचार्याणां व्यवस्था	२३०

विवाहप्रकाशः ।

विधवाविवाहोऽद्विजानाम्	२३२	षष्ठ्यविधविवाहाः	२५८
विधवाविवाहप्रमाणपरीक्षा	२३३	प्रौढाविवाहे भृतुः	२५६
विधवाविवाहनिषेधः	२३४	असवर्णाविवाहः	२५१
नष्टे मृते इति वाक्यपरीक्षा	२३५	विवाहेऽवान्तरविभाग-परिपालनानौ-	
नष्टे मृते इत्यत्र कृष्णम्भट्टौ	२३७	चित्यव्यवस्थापनम्	२६२
युगान्तराविषय इतिवाक्यः	२३८	कृतव्यवस्थापनसमालोचनम्	२७१
विधवाविवाहे कृष्णम्भट्टौ	२३६	स्कन्दपुराणानुसारेण तद्व्यवस्था-	
नष्टे मृत इत्यत्र विद्वन्मनोहरा	२४०	समर्थनम्	२७२
नष्टे मृत इति वाक्यपरीक्षा	२४२	चतुर्थीकर्मणो विवाहान्नशात्वम्	२७४
विधवाविवाहोपसंहारः	२४३	वधूप्रवेशादितानि	२७५
षष्ठ्यविवाहपरीक्षा	२४४	चतुर्थीकर्मणि शूलमूत्राणि	२७७
प्रौढाविवाहपरीक्षा	२४५	द्विसद्वयेन विवाहसिद्धिः	२७८
दशमे वयस्येय विवाहयोग्यता	२५७		

धर्मप्रदीपः

(प्रमाण प्रकाशः)

“वेदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रयन् जैमिनिर्धर्मे वेद एव प्रमाणम् । स च विधि-मन्त्रार्थवाटरूपः । अयमस्तु निषेधगम्य इति बोधयति । स च वेदोऽपरोक्ष इव परोक्षोऽपि धर्मप्रमाणम् । परोक्षवेदानुभाषकास्तु स्मृति-पुराणेतिहास-सदाचारात्मनुष्ठयः । तत्र पुराणेतिहासयोरपि विध्यंशानां स्मृतावेयान्तर्भावः । उपाख्यानांशास्तु अर्थवादताविधया तदुपकारकाः, प्रत्यक्षस्मृतिविरोधेन ते प्रमाणतामर्हन्ति, यथा वैदिका अप्यर्थवादा विशदवैदिकविधिविरोधे । अत एव हेतुमन्निगदाधिकरणेऽर्थवादपक्षाद् दर्वापिठरादीनामपि होमसाधनत्वं नास्तीति पोष्यते । “द्रव्य संस्कार-कर्मस्तु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादि”ति न्यायोऽप्यत्रैयानुकूलः ; अन्यथा हि—“आपो वै शान्ताः” इत्यर्थवादस्य साक्षात् जलस्तावकस्यावकार्थवादत्वं नोपपद्येत ।

तथाच श्रुतिः प्रबलं प्रमाणम्, स्मृतितस्ततो दुर्बला, उपाख्यानांशाः पौराणिकास्ततो दुर्बलाः, सदाचारः स्मृतितो दुर्बलः, आत्मनुष्ठिरपि स्मृतितो दुर्बला सदाचारसमकक्षा, पुराणानामपि स्मृतित्वेनैव प्रामाण्ये स्मृत्यधिकरणे तद्विचारः, आत्मनुष्ठेरपि सदाचारत्वेन प्रामाण्ये तदधिकरणे तद्विचारश्च कारणम् । इदमेवानिप्रेत्योक्तमङ्गिरसा—

“श्रुति-स्मृति-पुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते

तत्र श्रुतिः प्रधानं स्यात् तयोर्द्वये स्मृतिः परा ।” इति ।

धर्मज्ञसमयोऽपि धर्मप्रमाणमिति आपस्तम्बधर्मसूत्रे वर्ण्यते । स च स्मृति-पुराणेतिहास-सदाचारात्मनुष्ठिमूल एव प्रमाणम् ।

मीमांसा तु—“धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

इति वार्तिकात् वेदोपकारकतयैव धर्मं प्रमाणम्, इति मीमांसातु-
सारिणो नियन्धकाराणां व्यवस्थाविरोधा अपि धर्मे प्रमाणम् ।

गृह्यसूत्राणि तु मन्वादिप्रणीतस्यैव संस्कारकलापस्य
तत्तच्छाखागतमन्त्रविनियोगद्वारा धर्मनिर्णयप्रयोजकत्वात् स्मृ-
तितो दुर्बलानि ।

“मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः ।

तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृह्यकाराः स्वमन्त्रतः ।”

इति देवलवचनात् । तथाच गृह्यसूत्राणामपि नियन्धविध-
यैव प्रामाण्यमिति फलति ।

मीमांसाया न्यायरूपत्वेऽपि श्रुत्यनुगृहीतत्वेनैव धर्मे प्रामा-
ण्यम्, नतु स्वत इति पुरुषबुद्धिरपि स्वतन्त्रा धर्मे प्रमाणमिति वादो
न विकल्पसहः । अत्रानुसन्धेयानि प्रमाणवचनानि—

जैमिनिः—“बोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ।”

गौतमः—“यतो भुदयनिःश्रेयसाधिगमस्त धर्मः ।”

देश जाति कुलधर्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ।

पाशवल्क्यः—“पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥”

भृगुः—“यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥”

मरीचः—“दुर्बोधा वैदिकाः शब्दाः प्रकीर्णत्वाच्च येऽखिलाः ।

तर्कैस्त एव स्पष्टार्थाः स्मृतितन्त्रे प्रतिष्ठिताः ॥”

मनुः—“योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्रभयाद् नराः ।

न साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

सद्भिर्भराचरितं यत् स्यात् धार्मिकैश्च विजातिभिः ।

तद्देश-कुल-जातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥”

यमः—“एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।

तान्येतानि प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

यस्तानि हेतुभिर्हन्यात् सोऽन्वे तमसि मज्जति ।”

बिष्णुः—“पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सनम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥”

मनुः—“श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

उभावपि हि तौ धर्मौ सप्रयुक्तौ मनीषिभिः ॥”

गौतमः—“तुल्यप्रलचिरोधे विकल्पः ।”

लोकाक्षिः—“श्रुति-स्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा ॥”

वसिष्ठः—“श्रुति-स्मृतिविहितो धर्मः, तदभावे शिष्टाचारः
प्रमाणम् ।

स्मृतेर्बैदविरोधेन परित्यागो यथा भवेत् ।

तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिवाधात् परित्यजेत् ॥”

अङ्गिराः—“यत्पूर्वं मनुना प्रोक्तं धर्मशास्त्रमनुत्तमम् ।

नहि तत्समतिकम्प ध्वनं हितमात्मनः ।”

वृहस्पतिः—“विदादुपनिषद्दत्त्वात्प्राधान्यं वै मनोः स्मृतम् ।

मन्यर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥

“देश-जाति-कुलानां च ये धर्मास्तत्रवर्तिताः ।

तथैव ते पालनीयाः प्रक्षुम्पन्त्यन्यथा प्रजाः ॥

तस्माद्विरोधे धर्मस्य निश्चित्य गुरुलाघवम् ।

यतो भूयस्ततो विद्यात् कुर्याद्धर्मविनिर्णयम् ॥”

पराशरः—“कृते तु मानवा धर्मास्त्रोतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्रापरे शाङ्ग-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ।”

वृहत्पराशरः—“युगेषु त्रिषु ये प्रोक्ताः धर्मा मन्यादिभिर्मुने ।

शक्यन्ते नैव ते कर्तुं वर्णराश्रमवासिधिः ।
 मन्वर्थश्च स धर्माणां कृतादित्रियुगेष्वभूत् ।
 धर्मं तु त्रियुगाचारं न शक्यं तु कलौ युगे ॥
 मनुष्यां याज्ञवल्क्यश्च वसिष्ठः प्राह निष्कृतिम् ।
 सा कृतादिषु वर्णानां सति धर्मे चतुष्पदे ।
 कृते तु मानवा धर्माः श्रेतायां गौतमस्य तु ।
 आपरे शास्त्र-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥”

देवलः—“येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।

येषु देशेषु यत्तोगम्, या च तत्रैव मृत्तिका ।

येषु स्थानेषु यच्छौचम् धर्माचाराश्च पादशाः ।

तत्र तन्नाचमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ।

यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।

यो यत्र विहितो धर्मः तं धर्मं न विचारयेत् ॥”—इति ।

एतैर्हि धर्चनैर्वेदार्थास्तर्कैरेव स्पष्टार्थाः, वेदार्थस्य हेतुभिर-
 प्रतिहन्तव्यत्वं चेति वेदार्थं युक्तीनामुपयोगः प्रतिपादितः । स
 चोपयोगो वेदार्थरक्षणार्थ एव युज्यते, न तद्विरोधार्थ इति धर्मेऽपि
 श्रुतिस्तद्विरोधितकौपकरणैव प्रमाणमिति सिद्धम् ।

एतेन—सांप्रतिकानां धर्मेऽपि स्वतन्त्रैव युक्तिः प्रमाणम्,
 तद्विरुद्धा श्रुतिरेवाप्रमाणमिति वादः—परास्तः । युक्तिर्हि नामा-
 नुमानम्—अनु पश्चात् जायमानं ज्ञानमेवेति प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 न्तरमपेक्ष्यैवात्मानं लभते । याग-स्वर्गयोस्तु यागो यद्यपि प्रत्यक्षः,
 तथापि स्वर्गस्तत्साधनत्वं वा यागस्य न प्रत्यक्षम्, इति यागादीनां
 धर्मत्वं न प्रत्यक्षेण, तन्मूलेनानुमानेन वा गृह्यते, इति श्रुतिरेव तत्र
 प्रमाणम् । व्यक्तं चैतत् श्लोकवार्तिके प्रत्यक्षसूत्रे । तद्यथा—

“प्रत्यक्षेण गृहीत्वा च लिङ्गाण्यन्यतमं ध्रुवम् ।

प्रवृत्तिरनुमानादेर्न च धर्मेऽस्ति तद्वक्ष्यम् ॥

“धर्मस्य नोपमेयत्वमसाधारणवद् भवेत् ।”
 “अधर्मे धर्मरूपे वा ह्यविभक्ते फलं प्रति ।
 किमप्यस्तोति विज्ञानं नराणां कोपयुज्यते ?
 किन्तु यागादितो दुःखं हिंसादेः किं सुखोद्भवः ।
 स्वर्ग-पुत्रादिभेदश्च कीदृशात् कर्मभेदतः ।
 इति यावद्विज्ञानं तावद् नैव प्रपद्यते ॥”
 “नहि हिंसाद्यनुष्ठाने तदानीं दोषदर्शनम् ।
 पादो तु विचिकित्सा तु शास्त्रादेवोपजायते ॥
 हिंस्यमानस्य दुःखित्वं दृश्यते चेत्, न तावता ।
 कर्तुर्दुःखानुमानं स्यात् तदानीं तद्विपर्ययः ॥
 विषयोऽस्याः फलं यादृक् प्रेत्य कर्तुंस्तथाविधम् ।
 हिंसा क्रियाविशेषत्वात् सूते शास्त्रोक्तदानवत् ।
 य एवमाह, तस्यापि गुरुस्त्रीगमनादिभिः ।
 सुरापानादिभिश्चापि विषक्षैर्व्यभिचारिता ।”
 “विहितप्रतिपिद्धत्वे भुक्त्वाऽप्यद् न च कारणम् ।
 अनुग्रहाच्च धर्मत्वं पीडातश्चाप्यधर्मताम् ।
 यदतो जप-सीष्वादिपानादौ नोभयं भवेत् ।
 क्रोशता हृदयेनापि गुरुदाराभिगामिनाम् ।
 भूयान् धर्मः प्रसज्येत भूयसी तुपकारिता ।
 अनुमानप्रधानस्य प्रतिषेधानपेक्षिणः ।
 हृदयक्रोशनं कस्मात् दृष्टं पीडाप्रदम् ।
 एवमादावशास्त्रज्ञो म्लेच्छो नोद्विजते कचित् ।
 तस्य नाधर्मयोगः स्यात् पूर्वोक्ता यदि कल्पना ।
 तस्मादनुग्रहं पीडां तदभावमपास्य च ।
 धर्माधर्मार्थिभिर्नित्यं मृग्यौ विधि-निषेधकौ ।
 “सुरापानादिभिः शूद्रः किं याति नरकं कृतैः ।

वैश्यस्तोमेन वा किं स्यात् विप्र-राजन्ययोः फलम् ।

पञ्चम्यामिष्टिकरणाद् मध्याह्ने चाग्निहोत्रतः ।

तस्माद् यद्यादृशं कर्म यत्कलोत्पत्तिशक्तिकम् ।

शास्त्रेण गम्यते यस्य तादृक् तस्यैव तद् फलम् ।” इति ।

तदिदं सिद्धम्—यद् न केवलयुक्तिबादावलम्बनेन धर्माधर्म-
निर्णयः कर्तुं शक्यते । व्यक्तं चैतत् शांकरभाष्येऽपि । तदुक्तम्—
“नचातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं
संभावयितुम्; निमित्ताभावात् । शक्यं कपिलादीनां सिद्धाना-
मप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्, न, सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानु-
ष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः । सच धर्मश्चोदनालक्षण इति । यत्तु “यस्त-
र्केणानुसन्दपत्ते स धर्मं वेद नेतरः” इति मनुवचनम्, तत् सन्दि-
ग्धानां वेदवाक्यानामर्थनिर्णये सन्न्यासानामप्यनुग्राहकत्वमेव प्रति-
पादयति, नतु स्वतस्तर्कस्य धर्मे प्रामाण्यमपि । अत एव हि मीमांसा-
शास्त्रं सप्रयोजनम् । तथाच मीमांसानुगृहीतवेदार्थधर्मतापामेयो-
क्तवचनस्य तात्पर्यम्, इति तदनुसारेणापुनात्तनानां धर्मे युक्ति-
प्राधान्यव्यवस्थापनं न संभवदुक्तिकम् ।

एतेन—“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । अयं
सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता । आर्षे धर्मोपदेशं च वेद-
शास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्वत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।” इति
वचने अपि ध्यात्वाते ।

धर्मे स्वनन्त्रा युक्तिर्न प्रमाणमिति “तर्काप्रतिष्ठानादि”ति
सूत्रे श्रीभाष्यादावपि निरूपितम्, इति सर्वेषामपि दार्शनिकाना-
मत्रैकमत्यमेव ।

उक्तं च कुष्ठमाञ्जलौ—“मन्यादीनामप्यनीन्द्रियार्थदर्शने
न प्रमाणम् । एतेन—कपिलादयोऽपि—ध्याख्याताः । नच धर्म-
योगयोर्द्विसापन्नत्वं कश्चिदुपलभ्यते, भावनासाध्यो वा । न चास्य कर्म-

णः कलमनुभवामीति कश्चित् प्रतिसन्वत्ते” इति । अभ्युपगतेऽपि श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासादीनां चतुर्दशानामष्टादशानां वा विद्या-स्थानानां बहूनां प्रामाण्ये सर्वेषामेकश्रुतिमूलतयैव प्रामाण्याद् न भारतीयानां मते धर्मप्रमाणानियमकल्पनायसरः ।

अस्मिन् प्रसङ्गे कुमारिलपादानां हेतुदर्शनाधिकरणगतानां वाक्यानामपि संग्रहो महत् उपकाराय स्यात्, इति तान्यपि सांपतं संगृह्यन्ते । तानि तथा—

शास्त्रादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।
हेतुजालचिनिर्मुक्तां न कदाचन कुर्वते ॥
नच तैर्वेदमूलस्य मुच्यते गौतमादिष्वद ।
हेतवश्चाभिधीयन्ते ये धर्मा दूरतः स्थिताः ॥
एत एव च ते येषां बाह्यमात्रेणापि नार्चनम् ।
पात्रणिडनो धिकर्मस्था हेतुकाश्चैत एव हि ॥

एतदीया एव ग्रन्था मन्यादिभिः परिहार्यत्वेनोक्ताः—

या वेदवाक्याः स्मृतयो याश्च काश्चित् कुहप्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ।” इति ।

तदिदं सिद्धम्—वैदिकधर्मप्रचारार्थमेव येषां प्रवृत्तिः, तेषां धर्मे युक्तैः प्राधान्यं वा न वेति विप्रतिपत्तिरेवमाचसरति; केवलयुक्ति-गोचरत्वस्यैवामङ्गीकारात् । सति वैवमसत्येय संशययोजे धर्मे युक्ति-प्राधान्यचर्चा—अहं चेतनो वा नवेत्यादिचर्चासमानैव स्यादिति नास्यां चर्चायां कोऽपि चेतनः प्रवर्तेत ।

यदि युक्तीनां धर्मे उपयोगमात्रं मत्वा कस्य प्राबल्यमिति सन्दि-ह्येत, तर्हि तु नास्माकमपि विप्रतिपत्तिः । वयमपि मीमांसादीनां युक्तिरूपाणामुपयोगमात्रे न विमन्यामहे । तदुक्तम्—“इतिकर्तव्यता-भागं मीमांसा पूरयिष्यती”ति ।

नहि लोकपरिस्थितिमनुसृत्य धर्मशास्त्राणां प्रवृत्तिः, किन्तु केवलानामर्थशास्त्राणाम् । अर्थशास्त्राण्यपि—“अर्थशास्त्राद्विषय-वद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः” इति वचनाद् न धर्मशास्त्रविरोधे प्रमाणतामर्हन्तीति हि सर्वेऽपि स्मर्तारः, न केवलं स्मर्तार एव, किन्तु अर्थशास्त्रप्रणेतारः कौटिल्य-नीतिवाक्यामृत-कामन्दकोपनीति-सारादिकर्तारोऽपि मन्यन्ते ।

ये किल साम्यवादादय इदानीन्तनैः सर्वत्र प्रचार्यतया मन्यन्ते, तेऽपि धर्मप्राधान्यपक्षमवलम्ब्यैवात्मानं लभेरन्, न तु धर्मशास्त्र-विरोधपक्षम् ।

सर्वसाम्यवादमधिकृत्य महाभारते शान्तिपर्वणि राजोत्पत्ति-प्रकरण एवमान्नायते ।

युधिष्ठिरः—

“य एष राजराजेति शब्दश्चरति भारत ।
 कथमेव समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
 तुल्यपाणि-भुज-प्रायस्तुल्ययुद्धोन्निद्रपात्मकः ।
 तुल्यदुःख-सुखात्मा च तुल्यदृष्टि-शिरोधरः ॥
 तुल्यशुकास्थिमञ्जरा च तुल्यमांसासृगेव च ।
 निश्वासोऽब्जबासोतुल्यश्च तुल्यपाण-शरीरयान् ।
 समानजन्ममरणः समस्तैर्गुणैर्नृणाम् ।
 विशिष्टयुद्धोन् शूराश्च कथमेकोऽवितिष्ठति ॥
 कथमेको महीं कृत्स्नां शूर-वीरार्यसंकुलाम् ।
 रक्षत्यपि च लोकोऽस्य प्रसादमभिवाञ्छति ॥
 एकस्य तु प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसोदति ।
 व्याकुले वाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः ॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो हि भारतवर्षभ ।
 सर्वं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि यदतां वर ॥

नैतत् कारणमस्यत्वं भविष्यति विशांपते ।
यदेकस्मिन् जगत्सर्वं देववद् याति सन्नतिम् ॥

भीष्मः—

नियतस्त्वं नरश्रेष्ठ शृणु सर्वमशेषतः ।
यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ॥
नैव राज्यं न राजासौ न दण्डो न च दण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥
पालयानास्तथाऽन्योन्यं नरा धर्मेण भारत ।
दैव्यं परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविशत् ॥
ते मोहयशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ ।
प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥
नष्टार्या प्रतिपत्तौ च मोहवश्यास्तदा नराः ।
छोमस्य यशमापन्नाः सर्वे भारतसत्तम ॥
अप्राप्तस्याभिमर्शान्तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो ॥
तास्तु कामवर्शं प्राप्तान् रागो नामाभिसंसृशत् ।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्ये युधिष्ठिर ॥
जगम्पागमनं चैव याच्यावाच्यं तथैव च ।
भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥
विप्लुते भरलोकेऽस्मिस्तातो ब्रह्म ननाश ह ।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन् धर्मो नाशमपागमत् ॥
नष्टे ब्रह्मणि धर्मं च देवास्त्रासमथागमन् ।
ते अस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥
ब्रह्मणस्तु प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वर ।
ततस्तु समतां प्राप्ता मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥
अथ देवास्समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।

एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रेष्ठं तं वै समादिश ॥
 ततः सञ्चिन्त्य भगवान् देवो नारायणः प्रभुः ।
 तैजसं वै विरजसं सोऽसृजत् मानसं सुतम् ॥
 विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत ।
 न्यासायैवाभवद् बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥
 कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत् सोऽपि मर्त्याधिकोऽभवत् ।
 कर्दमस्तस्य पुत्रोऽभूत् सोऽप्यतप्यद् महत्तपः ॥
 प्रजापतेः कर्दमस्य अमङ्गो नाम वीर्यवान् ।
 प्रजानां रक्षिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ॥
 अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानभिगम्य च ।
 अभिषेदे महाराज्यमयेन्द्रियवशोऽभवत् ॥
 प्राप्य नारीं महाभागां रूपिणीं काममोहितः ।
 प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा येनमजीजनत् ॥
 मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुर् नापयो ब्रह्मवादिनः ॥ इति ॥

एतैर्हि वचनैरिदमवगम्यते—यत् भारतवर्षमिदं कदाचन
 विना राजानं विना दण्डं विना च शिक्षकं स्वयं प्रजाभिरेव धर्म-
 परतन्त्रतामेषात्मनः परमत्वं मन्वानाभिः परिपाल्यमानमासीत्,
 यदा देवा अपि सर्वासां प्रजानां भूतिमेषान्यकाङ्क्षन् । यदा तु
 परस्परं परिपाल्यमानानां प्रजानां काम-क्रोध-लोभादिपारयदपम्,
 धर्मस्यापि नियन्त्रणे प्रवृत्तिश्चोदपथत, समतां च प्राप्तुमभिलपन्ति
 स्म देवैरपि सर्वाः प्रजाः, तदा भीतभीताः सर्व एव देवा राज्ञः कस्य-
 चन नियन्तुः श्रय्यान्वीक्षिकी-वार्तानदीष्णास्य धर्मरक्षैरुदीक्षस्य
 सर्जितार्थं ब्रह्माणं शरणं ययुः, यतः सर्वसाम्यवादोऽयं देवैरपि विप-
 ल्लयेऽमन्यत, इदानीं तनास्तु स एव नाम भारतीयानामुन्नतय इति
 केचन नेतारो मन्यन्ते ।

सर्वसाम्यवादोऽयं न केवलमगम्यागमनादिव्यवस्थाद्वारा जाति-

व्यवस्थाम्, किन्तु तत्तत्कुलमाश्रयविश्रान्तधनाधिकारं स्वत्वश्रद्धाश-
कल्याणनुसारं स्वधर्मानुष्ठानसमादरं च दूरीकरोति, इति व्यवस्था-
पकसभायां सांप्रतिक्रियामसवर्णाविवाहनियमनप्रस्तावः, कुलान्तरं
गतानामपि स्त्रीणां निवृत्तपितृगोत्राणामपि पितृधनाधिकारनियम-
नप्रस्तावश्च मार्गान्तरेण नामान्तरेण वा साम्यवादमेवाङ्कुर्यतः ।

जातिसङ्करो हि—

“सङ्करस्य च कर्ता स्यान्नुपहन्यामिमाः प्रजाः ।” इति भगवान्
मन्यते सर्वप्रजोपघातयेति, ‘भगवान्दास’स्तु—स एव नूनं सर्वासां
प्रजानां समुन्नतय इति ॥

राजनीतिप्रकरणं हि शान्तिपर्वराजोत्पत्तिप्रकरणगतम्—

“अर्थशास्त्राद्धि पलघट् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ।”

इति नीतिमनुसरन्त्येव राजनोतिः सुखोदका, न तु तद्वपरी-
तेति गमयति । वेनः स्वशासनावसरे मनुकरीत्या पट्टनधर्मान्
शास्त्रमप्युल्लङ्घ्य स्वसङ्कल्पमात्रेण नियमयन् महतीं विपत्तिमभज-
दिति महाभारतवाक्यमेवात्रोद्धृतं प्रमाणयति ॥

विश्वसिमः—धर्मभूमिप्रथां भारतवर्षस्य महर्षिर्वर्षसुरक्षितो
धर्मः, धर्मैकजीवितो भगवांश्च—धर्मो रक्षति रक्षितः”

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ।”

इति धननानुसारं सुरक्षिष्यतः । अर्थशास्त्रं हि राजानीतिं सर्वा-
त्मना धर्मानुयन्विनीमेव श्रेयसै प्रतिपादयति । तथाहि—

स्वाम्यमात्य-राष्ट्र-दुर्ग-कोश-पल-सुहृद्भिस्सप्तभिरहैः परस्पर-
रोपकारिभ्यो राज्यं नाम परिपूर्णते । तत्र स्वामी, अमात्यम्,
राष्ट्रम्, दुर्गम्, कोशः, सेना च प्रसिद्धानि । सुहृदस्तु—

“नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः ।

य एनमुत्पथगतं धारयन्त्यनिवारिताः ॥

सज्जमानमपार्थेषु सुहृदो वारयन्ति ये ।

सत्यं तेनैव सुहृदो गुरवो गुरवो हि ते ॥”

इति वचनात् सन्मार्गोपदृष्टारः सर्व एव । तेषां संग्रहस्य प्रयोजनम्—

“धर्मार्थ-कामसंयोगो मित्राणां त्रिविधं फलम् ।

यस्मादेतत्त्रयं न स्याद् न तत्सेवेन पण्डितः ॥”

इति तु त्रिवर्गसंग्रह एव । सति चैवम् अर्थस्य, अर्थ-कामयोरेव वा संग्रहेण धर्मं विरुन्धाना न राज्ञः सुहृदो नाम । अपु सुहृत्सु—न केवलं पुरोहितादयो दण्डनीति-शान्तिक-पौष्टिककर्मादिकुशलाः, ज्योतिःशास्त्रार्थादिकुशला वा, किन्तु—

“राज-मान-भदान्यस्य स्वलतः शत्रुसंकटे ।

हस्तावलम्बो भवति सुहृत्सचिवचेष्टितम् ॥”

इति वचनाद् अमात्योऽपि सुहृदेव । अमात्यस्यापि हि—

“निरुन्धानास्सतां मार्गं भक्षयन्ति महीपतिम् ।

दुष्टात्मानस्तु सचिवास्तस्मात्सुसचियो भवेत् ॥”

इत्यसन्मार्गतो निरोधनमन्यतमं कृत्यम् । न केवलं मन्त्रि-पुरोहितादयः, किन्त्वनुजीविनोऽपि च राज्ञः—

“पान-स्त्री-यूतगोष्ठीषु राजानमभितश्चराः ।

घोषयैयुः प्रमाद्यन्तस्तुपायैर्नादिकादिभिः ॥

राजानं येऽप्युपेक्षन्ते सज्जमानं विकर्मसु ।

ते गच्छन्त्यकृतात्मानः सह तेन पराभवम् ॥”

इत्युक्तरीत्याऽसन्मार्गतो निरुन्धाना एव तत्तत्पदमर्हन्ति ।

स्वामिनः कृत्यानि तु—

“अहिंसा सन्तुता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा ।

वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥

स्वर्गानन्त्याय धर्मोऽयं सर्वेषां वर्णिलिङ्गिनाम् ।

तस्याभावे तु लोकोऽयं संकराद् नाशमाप्नुयात् ॥”

“सर्वस्यास्य यथान्यार्थं भूपतिः संप्रवर्तकः ।

तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्छ्रुतिः ॥

वर्णाश्रमाचारपुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् ।

पाता वर्णाश्रमाणां च पार्थिवः सर्वलोकभाक् ॥

लोकशाखानुगो नेपो दण्डो नोद्वेजनः श्रिये ।

उद्वेजनादधर्मस्तु तस्माद् भ्रंशो महीपतेः ॥”

इति वचनैस्तत्तद्वर्णाश्रमधर्मरक्षणादीनि, दुर्ग-कोशाविरक्षा च,
इति मन्त्रि-पुरोहितादीनामधर्ममार्गतो निरोधनमपि राजपरक्षार्थमेव ।

“शस्याकरवती पण्य-खनिद्वयसमन्विता ।

गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जनपदैर्धृता ॥

रम्या सङ्कुञ्जरयना वारि-स्थलपथानुगा ।

अवेवमातृका चेति शस्पते भूर्विभूतये ॥

सानुरागो रिपुद्रेपो पीडाकरसहः पृथुः ।

नानादेश्यैस्समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् धनी ॥

हृद्यजनपदः शास्तोऽमूर्ख्यव्यसनात्मकः ।

तं वर्धयेत् प्रपन्नेन तस्मात् सर्वं प्रवर्धते ॥”

इति राष्ट्रमपि गोरक्षादियोग्यं धार्मिकजनसमाकुलमेवापेक्षित-
मिति प्रतिपादयति । एतेन दुर्गमपि व्याख्यातम् । तदपि—

“प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचिन्तकैः ।”

इति शास्त्रदृष्ट्यैव संग्रहीतव्यम्, न तु स्वेच्छया ।

कोशोऽपि—

“मुक्ता-कनकरत्नादिः पितृ-पैतामहोचितः ।

धर्माजितो व्ययसहः कोशः कोशश्चसंमतः ॥

धर्महेतोस्तथाऽर्थाय श्रूयानां भरणाय च ।

जापदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशयता सदा ॥”

इति धर्मरक्षाप्रयोजन एव राज्याङ्गमिति प्रतीमः । अस्मिन् प्रसङ्गे—

“आददीत धनं काले त्रिवर्गपरिशुद्धये ।

यथा गौः पाल्यते काले दुह्यते च तथा प्रजा ॥

सिच्यते चीयते चापि लता पुष्प-फलार्थिना ।

संवर्धयेत् तथा कोशमाप्तैस्तज्जैरविष्ठितम् ॥

काले चास्य व्ययं कुर्यात् त्रिवर्गपरिशुद्धये ।

धर्मार्थं क्षोणकोशस्य कृशत्वमपि शोभते ॥”

इत्यादिबचनान्यप्यनुसन्वेयानि । कोशकार्येषु—

“सेतुबन्ध-वणिक्कर्म-प्रजा-मित्रपरिग्रहः ।

धर्मार्थकामसिद्धिश्च कोशादेतत् प्रजायते ॥”

इत्युक्तेषु धर्मवृद्धिरप्येकेति विशदमेव ।

“पुरोहितामात्यकुमारकुल्याः सेनाभिगोसार इमे प्रधानाः ॥”

इति सेनापतित्वस्य पुरोहितादिष्वेव व्यवस्थानात् सेनापि धर्माभिमुख्येव राज्ञा रक्षणीयेति गम्यते । सति चैवं सप्ताङ्गमपि राज्यं धर्माभिमुख्यमेव श्रेयसे स्यात्, न त्वधर्माभिमुखम् ।

राष्ट्रं हि बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम्, तत्र बाह्यं सर्वमपि मण्डलम्, आन्तरं तु राज्ञः स्वेशरीरमेव । तदुक्तम्—

“आभ्यन्तरं शरीरं स्वं बाह्यं राष्ट्रमुदाहृतम् ।

अन्योन्याधारसम्यन्धादेकमेवेदमिष्यते ॥

राष्ट्राङ्गानां तु सर्वेषां राष्ट्राङ्गवति संभयः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥”

इति । सति चैवम्—

“लोकानुग्रहमन्विच्छन् शरीरमनुपालयेत् ।

राज्ञः संशरणं याम शरीरं धर्मसाधनम् ॥

धर्माभ्यासमिरे हिंसामविकल्पा महीमुजाः ।

तस्मादसाधून् पापिष्ठान् निघ्नन् पापैर्न लिप्यते ॥

धर्मसंरक्षणपरो धर्मेणार्थं चिबर्धयन् ।

ये ये प्रजाः प्रपाधेरन् ताच्छिष्टप्याच महोपतिः ॥

यमार्याः कियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विगृहन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥

धर्मो धर्मो विजानन् हि शासनेऽभिरतः सताम् ।

प्रजां रक्षेद् नृपः साधु हन्याच परिपन्थिनः ॥”

इत्युक्तमकारेण धर्मेण राज्यपरिपालनेन स्वशरीरस्य परिपालनम्, स्वशरीरस्य तु स्थूलस्य धर्मतो रक्षणेन स्वान्तरलिङ्गशरीरमपि धार्मिक-भावाकान्तं परस्वरूपानुसन्धनपरं सत् स्वात्मनोऽपि मुक्तये पर्यवसि-प्यति, “राजा कालस्य कारणमि”ति धाक्यमर्थशास्त्रगतम् स्वस्य राज्यस्य सुखोदकाया विपद्दुर्काया वा परिस्थितेः कारणं राजैव स्वयम्, न त्वमात्यादयोऽपि । सचिवादयस्तु राज्ञः सर्वार्थकारित्वात् स्वोपानां कर्मणां फलं राजैव नोपभुञ्जते; ते हि स्वकर्मणः फलं वेतन-मात्रमुपभुञ्जते; कालपरिणामस्तु न तदधीनः । तथाच स्वयमुत्पथं गच्छन्, राजानवेवलं कर्तृतया, किन्तु प्रयोजकतयाऽभुमन्तृतया चाधर्मफलं प्राप्नोति परलोके, इह तु स्वकोशस्य राज्यस्य स्वपुत्रादेव बुष्परिणामेन महतीं विपत्तिम् । सति चैवं सचिपोत्तमा अपि केषन “राजा कालस्य कारणमि”ति धाक्यमर्थशास्त्रगतमवलम्ब्य राज्ञो धर्माधर्मपरिवर्तनेऽप्यधिकार इति यद् व्याचक्षते, तेन विश्वसितम्— से राज्ञ पवेदं फलं सुखं विपत्तिर्या भविष्यति, न तु स्वस्येति सूचनेन स्वात्मरक्षणप्रकारपथमपि विशदयन्ति । अर्थशास्त्राणि हि सर्वाण्यु-पलभ्यमानानि धर्माधर्मपरवशत्वमेव राज्ञः परमं कृत्यम्, न तु तद्विरोधेन राज्यकरणमित्येकमस्येन गोचरयन्ति ।

अशोकादयस्तु स्वयं बौद्धमतावलम्बिन आसन्, इति स्वसूक्ष्म-स्थूलशरीररक्षणोपाया धर्मा एव राष्ट्ररक्षणस्याप्युपाया भवितुमर्हन्ति,

भगवान् अवतारपुरुषो बौद्ध एव गुरुरिति भावनया गुरुवाक्यार्थ-
विश्वासेन साध्वसाधु वा बौद्धमतमेव प्रचारयामासुः । माहम्मदा
अपि बहवो राजानोऽनेनैव भावेन स्वमतस्यैव सर्वत्र प्रचारार्थं
प्रापतन्त । ख्रैस्तवमतानुयायिनोऽपि यथाशक्ति स्वमतस्यैव सर्वत्र
प्रचारार्थं बहु श्रम्यन्ति स्म, सुगृहं कथंचनोदासीन्यावलम्बनेनेवेदा-
नीमपि तदर्थं प्रोत्साहयन्त्येव । भारतवर्षे हि बहोः कालाद् बहु-
भिरेव भिन्नमतैः परिपाल्यमानमप्यशोकादितः पूर्वमेकेनैव वैदिक-
मतेन प्रवर्धमानमासीत्, यत्तु मतं वर्णाश्रमधर्मानुसारीति सर्वेषामर्थ-
शास्त्रनिबन्धानां दर्शनेनावगम्यते । सति चैवमशोकादिभिरन्यथा-
ऽन्यथा प्रवर्तितेऽपि, अद्य पावद् वर्णाश्रमधर्मानुसारिमतस्य भारतीयेषु
समन्वारम्माद् न तेषां प्रयतनं कृतकृत्यमभवत् । एवमेव माहम्मदानां
ख्रैस्तवानां च प्रयतनमसफलं समपद्यत । सति चैवमर्थशास्त्रस्य
धर्मशास्त्रस्य च सम्बन्धो बहुकालं यावत्, तदैवासीत्, यदा वर्णाश्रम-
धर्माभिमान्येव राजाऽऽसीत्, वर्णाश्रमधर्मानुसारिण एव मतस्य सर्वत्र
भारते प्रचारश्चासीत् । भिन्न-भिन्ननूतनधर्माभिमानिनां राज्या-
धिकारप्राप्त्यनन्तरं तु प्रथमं तेषु कैश्चन वर्णाश्रमधर्मानुसारिणो हस्तो
नाक्षेपि, केचन तु क्षिपन्तोऽपि हस्तं तत्र विफलमनोरथाः समपद्यन्त ।

राजा कालस्य कारणमिति हि नीतेरयमाशयः—यद्
धार्मिको राजा धर्मरक्षैकदीक्षितो भविता । तदुक्तं नीतिशास्त्रा-
मृते खामिसमुद्देशे—“राज्ञोऽन्यायकरणम्, समुद्रस्य मर्यादालङ्घनम्,
आदित्यस्य तमःपोषणम्, मातुः स्वापत्यभक्षमिति कलिफालवि-
जृम्भितानि । राजा कालस्य कारणम् । न्यायतः परिपालके राज्ञि
प्रजानां कामदुघा भवन्ति सर्वा दिशः”—इत्यादि । अतः सत्यं
कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं राजा शक्नोति धर्मपरिस्थितिमधर्मपरि-
स्थितिं वा । इदमेवात्रालोचनोपमम्—धार्मिकपरिस्थितेरधार्मिकप-
रिस्थितिरूपेण व्यवस्थापनं किं राज्ञां प्रजानां राज्यस्य ॥ सुखो-

दर्कम्, उत धार्मिकपरिस्थितेः परिरक्षणमधार्मिकपरिस्थितेरिति । धर्माधर्मपरिस्थितेः परिवर्तनं हि फलपरिवर्तनं विना मृन्मयेन गजे-
नाश्वेन वा नदीतरणमेव । अतो मन्यामहे—धर्माधर्मपरिवर्तने पदा
न श्रुति स्मृति-पुराणेतिहासादिमर्मज्ञा धर्मरक्षकदीक्षिता धर्मावर-
णेनैवातिकृच्छ्रेणापि स्वजीवनयात्रां निर्वहन्तश्च महर्षयोऽपि भूत-
वर्तमान-भावि-काल-देशपरिस्थित्यादिसूक्ष्मस्वरूपं स्वयोगमहिम्ना
साक्षात्कुर्वन्तो न प्रभवः, तदा कैव कथा विलासप्रियाणां राज-
महाराजानाम् । आपादघाते चलति क्षिपेन्द्रे यकोक्तो वारधिरेव
हि काष्ठा । आर्थिकपरिस्थितिरपि धर्माधिरोधेनैव परिवर्त्यमा-
नाऽमृतपरिणामा, धर्मधिरोधेन तु मृतपरिणामैवेति हि नीतिविदो
मन्यन्ते—अर्थशास्त्राद्धि बलवद् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः—इति
वदन्तः ।

सति चैवं वैदिके धर्मे वेदस्यैव प्राधान्यम्, नतु पुत्तेरित्येव
निष्कर्षः ।

वेदाश्च तत्तन्मनसिद्धा मिश्रभिन्नरूपा अपि भारतीयैः
सनातनधर्मानुसारिभिर्जैमिन्याद्यालोचिता शङ्खजुस्मामाधर्वपद-
वाच्या मन्त्र-ब्राह्मणादिरूपा एव वेदतया मन्यन्ते, येषां शिक्षा,
व्याकरणम्, छन्दः, निरुक्तम्, उपोत्तिषम्, कल्पाश्चाङ्गाणि भवन्ति ।

तत्र जैमिनिः पूर्वमीमांसायां ब्राह्मणलक्षणस्यापि मीमांसनात्
ब्राह्मणानामपि वेदत्वं मन्यत इति सर्वविदितमिदम् । आपस्तम्ब्या-
दिपरिभाषासूत्राण्यपि—“मन्त्र-ब्राह्मणयोर्वेदनामवेयमि”ति ब्राह्म-
णमपि वेदं गृह्योत्त्वैव वेदलक्षणं लक्षयन्ति । न केवलं जैमिन्याप-
स्तम्बावेव, किन्तु—“मन्त्र-ब्राह्मणयोर्वेदनामवेयमि”ति वदन्तो
कात्यायन-हिरण्यकेशिनी “ब्राह्मणसंज्ञाकर्मसमृद्धिलिङ्गमि”ति
वदन् वेशेऽपि कदर्शनकारः फाणादः, “विध्यर्थवादानुवादवचनविनि-
योगादि”ति सूत्रयन् न्यायसूत्रकारो गौतमः, “सूचकश्च हि श्रुते-

राचक्षते” इति सूत्रयन् बादरायणश्च ब्राह्मणभागस्य वेदत्वमनु-
वदन्ति । यथाच तत्र तत्र पाणिनिर्मन्त्रपदेन क्वचित् ब्राह्मणपदेन च
क्वचित् वेदं विवक्षन् ब्राह्मणवेदतापक्षस्यानुकूलः, तथान्यत्र व्यक्तम् ।

इदं च सर्वं मन्त्रमात्रवेदतायां नोपपद्यते; अन्यथा मन्त्र-
लिङ्गमात्रेण कश्चन विनियोगो यथेच्छमेव सर्वैरेव कल्प्येत, इति
“शं नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये” इति मन्त्र आचमन
एवाहम्, नतु पानान्तरेष्वपीति कथं निर्णेतुं शक्येत ? तथाचार्य-
समाजीयानां मन्त्रमात्रस्य वेदत्वेन प्रामाण्यमिति वादो निर्मूल
एव । जैमिनिर्हि प्रथमाध्यायप्रथमपादेन ब्राह्मणवाक्यं द्वितीयपादेनैव
मन्त्रांश्च विचारयन्नप्यत्रानुकूलः । तथाच मन्त्र-ब्राह्मणादिरूप एव
वेदः स्वतन्त्रम्, यदि संशयः, तर्हि मीमांसासहकारेण धर्मे प्रमाणम्,
नतु स्वतन्त्रं धर्मकल्पनायां कस्यापि पुरुषस्याधिकारः ।

कुमारिलपादा हि—धर्मप्रमाणे धेदे स्वातन्त्र्यापेक्षागामो-
न्धरोऽपि निराकरिष्यत इति—“सर्वज्ञश्च न निषेध्या नः सृष्टुः
संज्ञावकल्पना” इत्यादिश्लोकीर्यदन्तो धर्मविषयेऽपि न केवलं
मनुष्याणाम्, किन्तु विश्वस्यापि न स्वातन्त्र्यमिति वदन्ति ।
शाक्य-बौद्धादीनां हि वैदिकमतविद्रोहिणां निरासेन वैदिकं मतं
प्रतिष्ठापितवन्तो भगवत्पादादपोऽपि धर्मे पुरुषस्वातन्त्र्यवादं लेश-
तोऽपि न सहन्त इति सर्वविदितमिदम् ।

एतेन—बौद्धागममानां वेदतुल्यप्रमाणतावादोऽपि—निरा-
स्तः । तदुक्तं श्लोकवार्तिके—

“सर्वज्ञश्च न निषेध्या नः सृष्टुः
तुल्यता कल्पिता येन तेनेदं संग्रहार्पिताम् ॥
सर्वज्ञो दृश्यते तावद् नेदानीमस्मदादिभिः ।
महागमेन सर्वज्ञसर्वापेक्ष्योन्यसंश्रयात् ॥

नरान्तरप्रणीतस्य प्रामाण्यं गम्यते कथम् ।
 नचाप्येवंपरो नित्यः शक्यो लब्धुमिहागमः ॥
 नित्यश्चेदर्थवादत्वं तत्परे स्यादनित्यता ।
 आगमस्य च नित्यत्वे सिद्धे तत्कल्पना दृष्टा ॥
 यतस्तं प्रतिपद्यन्ते धर्ममेव ततो नराः ।”
 “अश्रद्धेयार्थसत्यत्वं अद्वेये चाप्यसत्यता ।
 पूर्वज्ञानानुवादित्वं दृष्टान्तवविहेष्यताम् ।”
 “अलौकिकार्थवाचित्वं नृवाक्यस्ये सतीति च ।
 परस्परमपेक्ष्यैव बौद्धादेः स्याद् मृषार्थता ।
 बुद्धादीनामसर्वज्ञत्वमिति सत्यं यत्रो मम ।
 मनुक्तात्वाद्यथा घहिरुणो भास्वर इत्यपि ॥
 “अनेकपुरुषस्यत्वाद् एकत्रैव च जन्मनि ।
 ग्रहण-स्मरणाद्वेदे न स्वातन्त्र्यं विहन्यते ॥”
 अन्यथा करणे चास्य बहुभ्यः स्याद् निवारणम् ।
 एकस्य प्रतिभानं तु कृतकान् न विशिष्यते ॥
 अतश्च संप्रदाये च नैकः पुरुष इष्यते ।
 यद्यः परतन्त्राः स्युः सर्वेऽप्यद्यत्वादू भराः ” इति ।

एतैस्तु वचनैः स्पष्टमिदमवगम्यते—पदेकाचार्यप्रवर्तितः
 बहुतरधर्माचार्यादिप्रतिहतश्च संप्रदायो न सरसंप्रदाय इति । तथाचा-
 धुनातनानां फञ्चन धर्माचार्यनामानं पुरस्कृत्य सर्वसाधारण्येन नूतन-
 संप्रदायप्रवर्तनार्थः प्रयत्नः कथमपि न सफलो भविष्यति ।

अत्रेदमवसरप्राप्तम्—यत् स्मृति-पुराणादीनां सर्वेषां समे
 प्रामाण्ये “मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शक्यते ।” “कलौ
 पाराशराः स्मृताः” इत्यादीनां वचनानां किं वा तात्पर्यमिति
 गवेषणं नाम ।

तत्र केचित्—“स्मृतेर्वेदविरोधे तु परित्यागो यथा भवेत् ।

तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिवाधात् परित्यजेत् ।”

इति धर्मज्ञानां व्यवस्था स्मृतिविरोधे न प्रमाणमिति पक्ष-
प्रतिपादितम्, तदिदं सामान्यतः—सर्वस्मृत्यविरोधेन धर्मज्ञव्य-
वस्थायाः प्रामाण्यं गोचरयति । परं तु—“कृते तु मानवा धर्माः”
इत्यादिवचनानुसारेण सति संभवे धर्मज्ञव्यवस्थायां युगभेदेन स्मृति-
विशेषाविरोधः प्रधानतया लक्षणीयः । तथाच ‘मन्वर्थविपरीता तु
या स्मृतिः सा न सस्यते’ इति वाक्यं कृत्तयुगविषयम्, “कलौ पारा-
शराः स्मृताः” इति कलियुगविषयम्, इति युगभेदेन सति संभवे
स्मृतिविशेषप्राधान्यं योग्यमिति तन्मतम्, “मन्वर्थविपरीता तु
या स्मृतिः सा न शास्यते” इति वाक्ये “न शास्यते” नोत्कृष्टा
भवतीति पदुक्तम्, तदपीदानीमेवोपपद्यते । शक्त्यशक्त्यापदा-
दिपर्यालोचनेन प्रापश्चित्तवर्धनं तत्संकोचनं च मनुस्मृति-पराशर-
स्मृत्यादौ दृश्यते ; तथाच सर्वसाधारणशक्त्यशक्त्यापदादिनिर्णये
तत्तद्युगभेदेन मन्वादय एव प्रमाणम्, न त्वन्ये ये केऽपीति तदा-
शयः । सति चैवं धर्मज्ञसमयत्वेन प्रापश्चित्तसंकोचादिकं पराश-
रादिनिर्णया कृतम्, एवं धर्मविशेषाणां संकोचनं सप्रतिकेपु कैर्वा
कर्तुं शक्यमिति समालोच्य—अलूक्षा धर्मकामाश्च तपस्विनो यावद्
नोपलक्ष्यन्ते, तावत्पराशरादिव्यवस्थैव धर्मज्ञानामपीदानीन्तनानां
स्वीकर्तव्या, न तु येन केनापि या कापि व्यवस्था स्वेच्छाया अनु-
सारेण कर्तुं शक्या । पराशराचार्या हि—शेषं मुनिविभाषितम्”
इति स्मृत्यन्तराणामपि प्रामाण्यं स्वीकरोत्येव ।

“इदं शास्त्रं तु कृत्वा च मामेव स्वयमादितः ।

विधिबद्धं ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ।

एतद्वोऽहं भृशुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।”

इत्यादिमनुवचनैः प्रथमः स्मर्त्ता मनुस्मृत्यवगम्यते, इति

तत्स्तुत्यर्थमेव—“मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते”
इति वचनम् । अथवा—

“मरीचिमग्न्यग्निरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्तुम् ।

प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ।”

“एते मनुस्तु सप्तान्यानामृजन् भूरितेजसः ।

देवान् देवनिष्कायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ।”

इति वर्णितमनुस्मृतिप्रवर्तकपरम्परागतानां महर्षीणां स्मृति-
मन्वर्थविपरीता न शस्यते, इत्येव तात्पर्यम् । पराशरस्तु—

“श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठा काश्यपास्तथा ।

गार्गीया गौतमीयाश्च तथैवोशनसाः स्मृताः ।

मन्तोर्विष्णोश्च संवर्तात् दक्षादग्निरसस्तथा ।

शातातपाश्च हारीतात् याज्ञवल्क्यास्तथैव च ।

आपस्तम्बकृता धर्मा शङ्खस्य लिखितस्य च ।

धर्मराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च ये ।

कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ।”

इति स्मृत्यन्तराणां षट्ठनां संगृहानोऽपि “कृते तु मानवा
धर्माः” इति व्यवस्थयैव ताननुवदति, इति मनुस्मृत्यपेक्षया परा-
शरस्मृतेः सर्वात्मना प्राबल्यं कलौ कथमपि न स्वीकर्तुमलम् ।
सति चैवं धर्मज्ञानां पराशरस्मृतिमुल्लङ्घ्य मन्यादिस्मृत्यनुसारेण
कलौ प्रायश्चित्तविषये व्यवस्था न साधीयसीति निष्कर्षः ।

यस्तुतस्तु—“वेदाद्युपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं वै मनोर्मतम्”-

इति मनुप्राधान्ये वेदार्थोपनिबन्धस्यैव हेतुत्वाभिधानाद् हेतु-
मन्निगदाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन “न ह्यत्रान्याजा इज्यन्ते” इत्यत्र-
त्यन्यायेन वा मनुपदेन वेदानुसारिण्यः स्मृतयः सर्वा एव गृह्यन्ते ।
तथाच “मन्वर्थविपरीता तु” इति वेदार्थविच्छेदा तु इत्येव योषयति,
इति श्रुतिविरोधे सर्वस्मृत्यप्रामाण्यबोधन एवोक्तवचनस्य तात्पर्यम्,

ननु स्मृतित्वेन स्मृतिप्रामाण्यं परित्यज्य मन्वादिस्मृतित्वेन प्रामा-
ण्यस्वीकरणं युक्तम्; तदनुग्राहकन्यायविरहात् ।

परमार्थतस्तु—मन्वर्थविपरीता न कापि स्मृतिरप्रमाणं वर्तते;
श्रुत्योर्विरोध इव स्मृत्योर्विरोधे विकल्पस्यैव स्वीकारात्, युगान्तरादौ
पराशरादिस्मृत्यनुसारेण विकल्पेऽपि स्मृत्यन्तरप्रायश्चित्तानुष्ठाना-
योग्यताबोधन एव तस्य वचनस्य तात्पर्यम् । तथाच विकल्पे सति
व्यवस्थामेव युगभेदेन स्मृतिविशेषव्यवस्थाकं वचनजातं गोचरयति,
इति श्रुति-स्मृति-पुराणानां प्राबल्याप्राप्त्युपक्रमोक्तैव सर्वा-
दरणीया, नान्यथेति सिद्धम् ।

इदमत्रावसरप्राप्तम्—यत् “धर्मज्ञसमयः प्रमाणमि”ति
किंपरमिति । केचन मन्यन्ते—स्वतन्त्रा पण्डितानां धर्मज्ञानां परि-
पदा क्रियमाणा व्यवस्थैव धर्मज्ञसमयः । इयं च भीमांसाशास्त्रानुसा-
रिण्येव प्रमाणम्, इति सर्वेऽपि नियन्ताः धर्मज्ञसमय इत्यन्ये ।
पराशरादीनां स्मर्तृणामपि प्रायश्चित्तसकोचादिकं शक्त्यशक्त्या-
पद उपलक्ष्य धर्मज्ञसमयो विपरीकरोति । ततश्च कलियर्ज्यप्रकरणा-
दिकं सर्वं धर्मज्ञसमय इति परे ।

इदमत्रालोचनीयम्—अदृष्टफलानां धर्माणामधर्माणां च
देश-कालपरिस्थितिमनुसृत्य परिवर्तनम्, तस्य फलेग्रहित्वं च भवति
वा नवेति । अत्र केचित् मन्यन्ते—अर्हत्येव परिवर्तनम् । तथाहि—
दृष्टादृष्टविरोधे दृष्टविरोधस्यैव प्रायत्वं तान्त्रिका मन्यन्ते ।

तद् यथा—पूर्वं समांसो मधुपर्क इत्यासीत्, पश्चाच्च मांसस्य
हिंसासाध्यतया स परिवर्तितः । एवमश्वालम्मादयोऽपि दृष्टदोषाः
परिवर्तिता अवलोक्यन्ते । तथापि यागस्य सर्वतः सङ्कोचो मा
भूदिति पशुः पिष्टनिर्मितः प्रतिनिधीकृतः । यथा “कुर्याद् घृतपशुं
यजे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा” इति मनुः । अनुष्ठीयते चैवमेव कैश्चित् ।

संन्यासस्यापि कापि विधिः, कचिल्लिपेधः । एवं देश-कालानुरोधेन कस्यचिद्भावे प्रतिनिधिकल्पनमपि सर्वतान्त्रिकसम्मतम् । “प्रधानस्य न प्रतिनिधिः” इत्यत्र प्राधान्ये विप्रतिपत्तावपि माध्यस्थ्य-वृत्त्या निर्बचनेन सा परिहर्तुं शक्यत एव । एवं पट्टनां धर्माणां देश-कालानुरोधेन सङ्कोचनरूपं विपरिवर्तनं प्राचीनैरेवाचार्यैः कृतमिति सूक्ष्मेक्षिकया वीक्षमाणानामपरोक्षम् । अत एव कालभेदेन धर्मभेदमाह मनुः—“अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे” इति । तस्मात् सर्वमपि दृष्टफलमदृष्टफलं वा देश-कालावस्थानुरोधेन सङ्कोचनप्रधानं विपरिवर्तितमिति निश्चयम्, अन्यथा हि परस्पर-विरोधिनां वाक्यानां कथं नाम विरोधः परिह्रियताम् ?

अथैवं परिवर्तनं फलपर्यवसायि न वेति विचारयामः । यदि फलपर्यवसायीति ते न व्यवहारयिष्यन्, तर्हि न विपरिवर्तयिष्यन् । अतः शिष्टानां धर्मज्ञानां मतम् काले विपरिवर्तनं फलपर्यवसायीति । किञ्च किमर्थमिदं विपरिवर्त्यते ? दृष्टदोषत्वादिति चेत्, विपरिवर्तने तादृशदोषः परिह्रियते, न वा ? परिह्रियत इति चेत्, तदेवैकं मुख्यं फलं भवितुमर्हति । न परिह्रियत इति चेत्, तादृशं विपरिवर्तनमेव न कार्यम्, फलासिद्धेः । यदि विपरिवर्तितो धर्मः फलापालमिति कुतोऽवगतमिति पृच्छसि, तर्हि अपरिवर्तितो धर्मः फलापालमिति कुतोऽवगतमिति पृच्छामः । शास्त्रादिति चेत्, इदमपि शास्त्रादेव । न ह्येवंरूपेण पूर्वमनुशिष्टम् ? न ह्येवंरूपा देशकालपरिस्थितिः तदा आसीत्, येनैवं रूपेणान्यशिष्यन्, तर्हि केन रूपेणानुशिष्टमिति चेदुच्यते । “यं शिष्टा ब्राह्मणा व्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ।” एवम्—“धर्मज्ञसमयः प्रमाणम्”, इति च । तस्मात् युक्त्या प्राचीनेतिवृत्तगवेषणया युगभेदेन धर्मभेदस्य कण्ठत एवोक्तञ्च सत्यावश्यके तत्तद्देश-कालानुरोधेन शिष्टे-धर्मज्ञैरयं धर्मोऽयमधर्म इति समयः कर्तव्य एवेति ।

“धर्मज्ञसमयः प्रमाणमि”त्यत्र के धर्मज्ञाः ? इति प्रश्ने उत्तरम्—

धर्मज्ञा आसाः, आसादिशिष्टाः । शिष्टा अकामोपहृतात्मानः कामाभिभूतस्य वेदविदोऽपि कचिद् दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः । तस्मात् यस्य धर्मज्ञस्य समयः प्रमाणतया स्वीकरणीयः, तेनाकामाभिभूतेन भाव्यम् । अत एवोक्तं वसिष्ठेन “शिष्टः पुनरकामात्मा” इति । अत्र काम इत्युपलक्षणं क्रोध-लोभ-मोह-मद-मत्सरानाम् । तेभ्योऽपि हि महतामपि साहसं दृष्टम् । यथा रामस्य ताटकादिवधः । जामदग्न्यस्य मातृशिरश्छेदः । धृतराष्ट्रस्य नगराद्युचिष्ठिराद्युद्धासनमित्यादि । तस्मात् निगृहीतारिपङ्कः शिष्ट इति । अत एव गौतमः ‘धम्म-लोभ-मोह-वियुक्ताः’ इत्याह । अयमेवार्थः धर्मशास्त्रकारैः संप्रहेणोक्तः— “समः सर्वभूतेषु” इति । निगृहीतारिपङ्कोऽपि देश-कालविभागानभिज्ञस्तदनुरोचिनं सामुदायिकं धर्मं व्यवधापयितुं न प्रभवति । अतस्तदभिज्ञेनापि भाव्यम् धर्मज्ञेन । तद्विज्ञानञ्च श्रुत्यधीनम्, तस्मात् बहुश्रुतः शिष्टः । अत एव श्रुतं धर्माधर्मव्यवस्थापनस्य मूलभूतत्वेन गरीय इति धर्मशास्त्रकाराः । यथाह गौतमः— “श्रुतन्तु सर्वेभ्यो गरीयः” । “तन्मूलत्वाद्धर्मस्य” इति । मनुरपि “धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः समुपबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः” । बहुश्रुतोऽपि ऊहापोहाद्यसमर्थः समयं कर्तुं न प्रभवति । परस्परस्पर्धिनामनेकेषां श्रुति-स्मृत्यादिवचनानामुत्सर्गापवादभावमेव निर्धारयितुं स न शक्नोति, किमुत धर्मव्यवस्थां कर्तुम् । तस्माद् ऊहापोहकुशलेनापि भाव्यं धर्मज्ञेन, न केवलं बहुश्रुतेन । अयमर्थो धर्मवित्पदं निर्णयना मनुना प्रदर्शितः “आर्यं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्वत्ते स धर्मं वेद नेताः ।” इति । तस्मात् बहुश्रुत ऊहापोहकुशलो देशकाल-विभागज्ञोऽकामोऽक्रोधनोऽलोभोऽमोहोऽमदोऽमत्सरश्च धर्मज्ञः, यस्य समयः प्रमाणम् । अत्राकामादयो न धर्मज्ञ-

सामान्यलक्षणे घटकाः, किन्तु यस्य धर्मज्ञस्य समयाः प्रामाण्येन गृह्येरन्, तन्मात्रलक्षणे । सामान्यलक्षणन्तु तदघटितं पूर्वोक्तमेव । अत्र च 'धर्मज्ञसमयः प्रमाणम्' इत्यत्र को धर्मज्ञ इति पृष्ट-त्वात् समुदितसकललक्षण एव धर्मज्ञ इत्यवश्यम् । तेन च धर्मो व्यवस्थापनीयः ।

किमत्र धर्मव्यवस्थापकत्वम् ? किं यथा-यथा पूर्वशास्त्रेऽनु-शिष्टो धर्मः, तथा तथैव तं व्यवस्थापयन्ति = अंशतोऽपि जायमा-नमन्यथा भावं निराकृत्य यथाजातमेव शोषायन्तीति, किं वा पूर्व-शास्त्राभिप्रायानुरोधेन विशेषेण देश-कालावस्थानुसारिभिः समु-चितैः संस्कारैरवस्थापयन्ति = प्रचलनोन्मुखं स्थिरीकुर्वन्तीति ? नायः, अंशतोऽपि विभेदमन्तरा तथैव व्यवस्थापनस्य कर्तुमशक्य-त्वात्, तथा व्यवस्थापनस्यानावश्यकत्वाच्च, पूर्वानुशासनेनैव गता-र्थत्वात्, प्राचीनधर्मशास्त्रकारैस्तथा अव्यवस्थापितत्वाच्च । ते हि पञ्चविहृष्टमन्यथा कृतवन्तः क्वचिद्वृष्टमापोजितवन्त इति विज्ञा-पते । तस्माद् द्वितीयपक्ष एव श्रेयान् । पूर्वाचार्यैः प्रचलनोन्मुखस्त्यैव सनातनधर्मस्य रक्षणाय देश-कालावस्थानुरोधेनाचार्योप्रापाभ्यां सम्यगव्यवस्थापनस्य कृतत्वात् ।

तेषामेतद्धर्मव्यवस्थापकत्वं शास्त्रमनुसृत्योक्तं स्वतन्त्रम् ? स्वतन्त्रमेव भवितुमर्हति । यतोऽयं व्यवस्थापनारम्भः प्राचीनप्रमा-णैर्व्यक्तमप्रापितस्य अभ्युदयसाधनस्य अनभ्युदयनिवारकस्य च विधानाय । अत्रापि पूर्वशास्त्रानुसरणस्य कर्तुमशक्यत्वाद् यदि शास्त्रमनुरुध्यते, तेनैव फलसिद्धेरस्यारम्भस्यैव धेयध्यापातः । शास्त्रानुरोधेन प्रामाण्येऽभ्युपगम्याने, व्यवस्थापने अस्मिन्निश्चा-सप्रसङ्गः । तस्मात् धर्मज्ञानं धर्मव्यवस्थापकत्वं स्वतन्त्रमेव । न ह्येतावता स्वतन्त्रैस्तैर्धर्मज्ञैर्वेदविरुद्धोऽपि अनुशिष्येत, उच्छ्रङ्खल्य तेषां पन्था अनुमतो भवति इत्याक्षेपव्यम् ; शिष्टस्यैव नियन्त्रणे

दोषासंभवात् । शिष्टानामनियन्त्रणेऽपि मर्यादानतिलङ्घनस्यैव दृष्ट-
त्वात् । किंच अयं वेदविरुद्धोऽयमविरुद्ध इति निर्धारणे त एवाधि-
कुर्वन्ति । कथमेवं स्थिते वेदविरुद्धार्थविधानशङ्का नास्थाने भवति ?
तस्मात् ते वेदतात्पर्याविषयं नानुशिष्युरिति विश्वास एव श्रेयान् ।

यत्तैरनुशिष्यते तदनुरोधेन श्रुत्यादिभिर्भुवं नेषार्थैर्भूयेत । अत
एव “केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तहीनविचारे
तु धर्महानिः प्रजायते” ॥ यमोऽपि “एको द्वौ वा त्रयो वापि यं
द्रूयुर्धर्मपालकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः” इति ।
मनुरपि “अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद् भवेत् । यं शिष्टा
ब्राह्मणा द्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥” इति । एतैः प्रमाणैः केवलं
शास्त्रानुसरणं न धर्मिकाणां धर्मव्यवस्थापनौपयिकम्, किन्तु
युक्तिरेव मुख्यम् । तादृशयुक्तिनिर्धारणसामर्थ्यन्तु सततशास्त्रपरि-
धयसमागतम् । एवं शास्त्रसंस्कृतमतिभिः कृतायां धर्मव्यवस्थाया-
मशङ्कित एव प्रवर्तते लोक इति स्पष्टमेवाचष्टे मनुः । गौतमोऽ-
प्याह—“यन्वात्मवन्तो घृद्धाः सम्यग्विनीता दम्भ-लोभ-मोहवि-
मुक्ता वेदविद् आचक्षते, तत्समाचारेत्” इति । अत एव याज्ञव-
ल्क्येनापि—“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः” इत्यनेन श्रुति-स्मृत्योरिव
सदाचारस्यापि धर्मप्रमाणत्वेन स्वतन्त्रतयैव परिगणनं कृतम् । मनु-
रपि वेदविदां स्मृतिं शीलञ्च यथा प्रमाणयति, तथैव स्वातन्त्र्येण
आचारमपि प्रमाणयति—“आचारश्चैव साधूनाम्” इत्यादिना ।
गौतमेनाप्युक्तम् “तद्विदां स्मृति-शीले” इति । अत्र “शीलं मनूष-
नियद्धः सदाचरः” इति भस्करि । एतैः प्रमाणैर्धर्मिकाणामा-
चारस्यापि प्रामाण्यं धर्मे अस्तीत्यत्र नास्ति सन्देहस्यावकाश इत्येव
प्रतिपत्तव्यम्, किमुत तेषां धर्मव्यवस्थापनाधिकृतानां तदव्यवस्थाप-
नैकोद्देशेन कृते धर्मानुशासने । तस्मात्तेषां धर्मव्यवस्थापकत्वं स्वत-
न्त्रमेवेति । परं त्विदमत्रावधेयम्—शिष्टसंपादनमेव कष्टसाध्यम्,

यत्नतः । संपादनेऽपि अम-प्रमादादीनामविज्ञातोपनिपातसंभवात्
समयनिर्णये निरुक्तसकललक्षणसमन्वितोऽप्येको न वरम् , परन्तु
तेषां परिपद् । अत एव मनुः “परिपत् ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥”
इति । अलाभे तु बहूनां परमन्तत एकोऽपि धर्मव्यवस्थापयितुमर्हती-
त्येव मनुराशेते । “एकोऽपि वा वदेद्भर्मं यं व्यवस्थन् द्विजोत्तमः ।
विज्ञेयः परो धर्मः ।”—इति । इयमुक्तिस्तु एकैकस्य सन्दिग्धार्थस्य
तात्कालिके निर्णये । परिवर्तने तु परिपदेवार्हतीति विभावनीयम् ।

कदापि कस्यापि धर्मस्याधर्मस्य वा देश-कालपरिस्थितिमनु-
सृत्य धर्मज्ञैः परिवर्तनं कृतम्, न वा ? कृतम् । तथाहि गबाल-
म्भादयो गृहव्यवस्था धर्मत्वेन बोदिताः, पश्चात् ते स्मार्तैर्निषिद्धाः ।
न केवलं स्मार्तैः कृतो निषेधः, किन्तु ब्राह्मणेऽप्येवं दृश्यते “मा
गाः प्रमापय, अश्वान् प्रमापय” इति । “नामांसो पशुपर्कः” इति
एवञ्चित्, “अमांसो पशुपर्कः” इति तस्य निषेधश्च कश्चित् । एवं
संन्यासस्य विधिः क्वचिन्निषेधश्च । कश्चित् वर्णाश्रमादिभेदं
स्त्रीत्य-पुंस्त्वादिभेदं वा विनैव श्रुत्या बोदिता वागाः । राजसू-
यादीनां परं कर्तृविशेषनिर्धारणं ब्राह्मणे दृश्यत इत्यन्यदेतत् ।
स्मार्तैः पुनरधिकारिविशेषव्यवस्थापनं कृतम् । किमाधयेन वर्णाश्र-
मादिविभाग एव शुण-कर्मविभागशः कदाचित् परिकल्पित इति स-
र्वानुमतम् । ततस्तदनुरोधेन ततः प्राचीनानां धर्माणां नियतं विपरिवर्त-
नमभूदिति शक्यमनुमातुम् । तच्चैतद्विपरिवर्तनं संकोचनरूपमेवासी-
दित्याकलनायम् । तस्माद्विज्ञाप्यते कालानुरोधेन धर्मा अन्यथा कियन्त
इति । एवमधर्मत्वेन प्रथिता अपि कचिदधर्मत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते । वि-
धवाविवाहोऽधर्म इति आसीत् कदाचित्समयः, तं च समयं
वेने राज्यं प्रशासति अन्यथाऽकुर्वन्निति च स्वयमवलोकनोपम् ।
एवं चतुर्विंशतिधर्मनाम्ना चतुर्विंशत्या धर्मज्ञैः समेतायां परिपदि
देश-कालानुरोधेन धर्मविपरिवर्तनं कृतमिति वपमासमुखात् आक-

र्णयामः । किञ्च देशानुरोधेनापि स्मार्तानां धर्माणां विपरिवर्तनं दृश्यते । तथा हि कदाचित् “प्रदानं प्रागुक्तोः” इत्यासीन्नियमः । पश्चात् श्रुतोः पूर्वमदत्ता पातित्यमर्हतीत्यपि कुत्रचिद्देशे सांप्रतिकी व्यवस्था । केरलेषु तु श्रुतोरनन्तरमपि विवाहो धर्म्य इत्येव व्यवस्था । यथा “स्त्री तु दष्टरजस्कापि रामक्षेत्रे न दृष्यति” इति शाङ्करस्मृतौ । सचेलारवगाहस्नानेनैव शुद्धिरिति काचित्को नियमः । अत्र निमित्तानि एकैकत्रैकैकं व्यवस्थापयन्ति । कचिद्देशे कौतुकमङ्गलादिधर्मः, कचिदयं नास्ति । एवं कैश्चिन्महर्षिभिर्धर्मं दृष्टेन याज्ञवल्क्येन देशविशेषप्राधान्येन धर्मव्यवस्थापनं कृतमिति विज्ञायते । “यस्मिन् देशे भृगुः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान् निषोद्यत” इति । अयमेव मनुना पक्षीपदेश इति परिभाषित इत्यवगम्यते । योघायनेन देशभेदेन काञ्चित् आचारानधिकृत्येदमुक्तम् “पञ्चधा विप्रतिपत्तिः प्रक्षिणतः, अनुपनीतेन, भार्यया सहभोजनम्, मातुलदुहितृ-पितृष्व-सुदुहितृपरिणयनमिति, तथोत्तरतः, ऊर्णाविकापः, सीधुपानमुभय-तोदग्निर्ज्वहाराः, आयुषीपकम्, समुद्रपानमिति, इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दृष्यतीतर इतरस्मिन्, तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्” इति । अतोऽनुमीयते देश-कालयोरवस्थामेदेन कृतं विपरिवर्तनमिति । “यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे ग्रैविये नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं तत्र न विचालयेत्” भृगुः । “यस्मिन् देशे ॥ आचारो न्यायतः कल्पितो भवेत् । स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु वेशान्तरे स्मृतः” । इति देवलः, इत्याद्युक्तयस्तु न धर्मशास्त्रकार-विषयाः । किन्तु सिद्धे धर्मानुशासनेऽभ्युपगते च तस्य प्रामाण्ये तदनुसृत्यैव पश्चादनुष्ठानं कर्तव्यम्, न तु स्वनन्याभिर्युक्तिभिः (स्वनन्त्रं) प्रवर्तितव्यमिति साधारणजनावगमनपराः ।

अथ कैरिति वदेति कस्मै प्रयोजनाय विपरिवर्तितमिति विचारयामः । आदौ तावत् चन्नेन्द्र-शंकरप्रभृतिमिलिपिद्धाविना ।

ततः सुरज्येष्ठेन समादिष्टैरग्नि-चायु-सूर्यैर्महर्षिभिः ऋग्यजुस्सन्नां
वेदानां समाहरणं कृतम् । अपमेव वेदस्यादिमः संकलनरूपः
संस्कारः । अथञ्च त्रेतायामभूदिति विज्ञायते । दृश्यते हि विष्णु-
पुराणे—त्रेतायां प्रथमं व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयंभुवा” इति । अस्मा-
दष्टादशः संस्कारः “जातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः” इति
तत्रैव पुराणे प्रदर्शितः कृष्णद्वैपायनकृतः । एतन्मध्ये संस्कारेषु
प्रचलत्स्येव गच्छति बहुतिथे काले आचारानुशासनमपि मनुपक्षं
क्रमेण व्यवस्थापितमभूत् । एष एव मनुर्मानववंशकुलकूटस्थ इति ।
ज्ञायते चास्य प्राचीनस्थं ग्रामाण्यञ्च “यद्वै किञ्चन मनुर्वदत् तद् भे-
पजम्” इति तैत्तिरीयकब्राह्मणात् । “मनुर्वै यत् किञ्चिदवदत् तद् भेपजं
भेपजताया” इति छान्दोग्यम् । बृहस्पतिरपि “मन्वर्थविपरीता
तु या स्मृतिः सा न शस्यते” इति । एवं भारतेऽपि “पुराणं नामवो
धर्मः” इत्यादिना मन्वभिप्रायमुत्कृष्टं मन्यते व्यासः । तस्माद्
धर्मशास्त्रप्रवर्तकैषु प्रथमो मनुः । संप्रत्यवलोक्यमाना मनुस्मृतिः
प्राथमिकमनुपक्षमेव विशदीकृत्य तदनुपायिना भृशुणा सङ्कलिता ।
तथा हि “एतद्वोऽयं भृशुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।” “यथेद-
मुक्तवान्छस्त्रं पुरा वृष्टो मनुर्मया । तथेदं यूपमप्यथ मत्सफाशान्निवो-
यत, । उपसंहारेऽपि “एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाम्यया ।
धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥” अनेनानुमीयते कूटस्थमनुपक्षम्
अस्या स्मृतेर्मूलमिति । उक्तञ्च याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने “याज्ञ-
वल्क्यशिष्यः कश्चित् प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यप्रणीतं धर्मशास्त्रं
संक्षिप्य कथयामास यथा मनुप्रोक्तं भृशुः” इति । याज्ञवल्क्यस्मृती
चैवमवलोक्यते “मन्वत्रि-विष्णु-हारीत-याज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । य-
मापस्तम्ब-संवर्ताः कात्यायन-बृहस्पती ॥ पराशर-व्यास-शाङ्ग-लिखिता
दक्ष-गौतमौ । शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥ इति ।
अत्र याज्ञवल्क्यग्रहणमपि स्मृतिसंकलयितुः वृष्टस्थात् याज्ञवल्क्या-

दन्यत्वं व्यनक्ति । एवं क्वचित् क्वचित् क्लृप्तादप्यर्वाचीनानां नामनिबन्धनात् प्रक्षिप्ताश्च श्लोकाः समुपलक्ष्यन्त इति निश्चेतुं शक्यते । एवं स्थिते तेषां कालनिर्णयो दुर्निर्धारण एव । किञ्च न सर्वेषां पूर्वं प्रदर्शितानां प्रथम्याः संप्रति सुगमाः । परन्तु क्वचित् क्वचित् पराशरसंहिताव्याख्यानादौ कानिचन धाक्यानि तत्प्रणीतत्वेनोद्धृतानि दृश्यन्ते । अत एते प्रसिद्धाः शास्त्रकारा इति निर्धार्यते । एतेषां पौर्वापर्यक्रमः दुर्निर्धारणः । अथापि धर्मशास्त्रकालं सामान्यतो विचारयन्तो ययमेवमभिप्रेतः—यदा ब्राह्मणमतप्राबल्येन यज्ञप्रचारः सर्वतोमुखः प्रवृत्तः, तदनुसरणभ्रद्दालवद्वा साधारणा अप्यासन्, तदा यज्ञवदन्येऽपि केचन धर्माः प्राधान्येनानुष्ठेयाः सन्तीति साधारणजनानुजिघृक्षया कांश्चन धर्मान् व्यवस्थापयामासुः । कालक्रमेण यागादपि त एव धर्मा अपरिहरणीया इत्यादि व्यवस्थापयांश्चक्रुः । तदन्तरं गवालम्भादयो ब्राह्मणचोदिता अपि हिंसामूलकत्वात् सुरापानादिश्च प्रमादकरत्वादप्येव केचिदन्यस्मात् कारणात् शास्त्रकारैर्निषिद्धाः । तन्निषेधं हिंसादिभूलकत्वेन प्रवृत्तं मन्वानाः प्रतिनिधं परिकल्प्य प्रधानान् यागादीन् कर्माभ्यामेव व्यवस्थापयामासुः । एवं धर्मशास्त्रस्य प्रचारे प्रायस्ये च दृष्टे वेदान्तिमतं पूर्वमुपमिषत्सूक्तं क्रमेण प्रवृद्धं शाखोपशाखं विततान् । एतेन ब्राह्मणप्रचारा-न्तरं वेदान्तिमतप्रचारात् पूर्वं धर्मज्ञैर्धर्मव्यवस्थापनं कृतमिति विज्ञायते ।

अतु व्यासादीनामपि विधि-निषेधादयो धर्मशास्त्रेषु दृश्यन्ते । तस्मादनन्तरं वेदान्तिमतप्रचारादिदं धर्मशास्त्रं कथं प्रचारितमभूदिति विज्ञायते; उच्यते, वेदान्तिमतमित्यनेन न केवलं शङ्कर-भगवत्पादादिभिर्व्यवस्थापितमस्माभिरिहोक्तम्, किन्तु प्राचीनशु-क्लप्रभृतीनामेव विवक्षणं कृतम्, न तेन विरोधः । किञ्च अर्वा-चीनवेदान्तिमतप्रचारकाणां व्यवस्थापनादवगमि न किमपि धर्म-

शास्त्रसंस्करणं प्रवृत्तमित्यद्योचम् । इतिवृत्तगवेपणायां कृतायां प्रायेण ब्राह्मण-वेदान्तसिद्धान्तयोरन्तराल एव धर्मशास्त्रप्रचारः प्राधान्येनासीदिति प्रतीयते । किञ्च देवनिर्मिते ब्रह्मावर्ते देवप्राधान्ये सति मासोदतितरा धर्मनियन्त्रणा । अयं दे : “सरस्वतीद्वय-द्वत्योर्देवनयोर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते” इति मनुना प्रदर्शितः । ब्रह्मावर्तात् प्रार्थो क्रमेण अभिष्यन्दमाना देवाः प्रस्थानान्तरमातस्थुः । क्रमात्तेषामेव देवानां सन्ततिः ब्रह्मर्षि-पदेन व्यवहृता चासीत् । तैरेव ब्रह्मर्षिभिरधिकृतो देशः ब्रह्मर्षिदेश इत्युच्यते । उक्तञ्चायं देशः—“कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पाञ्चालाः शूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः” ॥ इति । एत एव ऋषयो मन्त्रद्वन्द्वार आसन् । आगमज्ञाः चरित्रान्वेषणपटीयांसः इतरैरनुकरणोपाध्वासन् । एतदेवाभिप्रेत्य मनुना “एतद्देश प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः” इत्युक्तम् । पश्चाच्च मानववर्गो देवानामृषीणाञ्च-चारात् नानुमेने । पृथगेव धर्मशास्त्रं व्यवस्थापयामास । तदेतत् सुस्पष्टमेवोक्तम् । “अनुष्ठितन्तु यदेवैर्मुनिभिर्धनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्त्वदुक्तं कर्म समाचरेत्” इति योषायनेन ॥ अनेन विज्ञापते मनुप्रभृतिभिरनुशिष्टं कर्मैव अनुष्ठेयम्, न तु प्राचीनानां आचाराणामनुवर्तनमिति ।

किञ्च वेदे वर्णविभाग एव प्राधान्येन न क्वापि दृष्टः । देववर्गे वर्णाश्रमविभागः न क्वापि प्रयन्ये प्रतिपाद्यते । ऋषिवर्गे तु क्वचित् क्वचित् वर्णाश्रमविभागोऽस्तीति प्राचीनोक्ति-भिरवगम्यते । तथापि निर्निष्पन्न एवायं दृष्टः । विश्वामि-त्राद्युपाख्यानानि व्यक्तमेवासुमर्थं समर्थयन्ति । अतश्च ऋषि-वर्गोऽङ्कुरितप्रायो वर्णाश्रमादिविभागो धर्मशास्त्रकारैर्मन्यादिभिर्नि-यन्त्रितः मन्वतुयादिभिश्च अनुष्ठितः । संप्रत्यपि भारतीय-

मानवसामान्येनानुस्त्रियमाण एवावलोक्यते । तस्मादायातं ऋषी-
णां मन्त्रद्रष्टृणां मतं यदा प्रचुरं प्रचारं प्राप, ततः परमेव धर्मशा-
स्त्राणि मनुप्रभृतिभिरनुशिष्टानीति ।

अथानुशासनप्रयोजनम् । सर्वमेव अनुशासनं योगक्षेम-
संरक्षणाय क्रियते । इदमपि तदेव मुख्यं फलमुद्दिश्य कृतमित्यनु-
मोयते । यदि नानुशिष्यते, तर्हि महत्साङ्कर्यं समापततीति
मन्वानैरेव मन्यादिभिर्वर्मांस्तुशिष्टः । शुक्तरप्रायश्चित्तादिविधा-
नाच्च अपर्मे प्रवृत्तिः परिहृतप्राया भवति । अज्ञानात्प्रवृत्तस्पा-
प्योनोऽपनोदद्वारा संव्यवहार्यतादिसंपादनेन लोकानुग्रहश्च कृतो
भवति । अनियन्त्रणप्रयुक्तं सर्वमप्युत्पद्यमानं निषिद्धं भवति ।
अतश्च अनियन्त्रणप्रयुक्तामनाशास्यां साङ्कर्यरूपां समुदायापदं
दृष्ट्वा मन्यादयो महर्षयस्तत्तद्देश-कालानुरोधेन गुणकर्मविभागेन
वर्णाश्रमादिविभागपुरस्सरं धर्मं व्यवस्थापितवन्त इति ।

अत्रास्माकमिदमेव वक्तव्यम्—यदि शास्त्राणि नाम शास्-
नार्थमपि प्रवर्तन्ते । तत्र च सर्वेषां शास्त्राणां शासयितृपुरुषनिर्णय-
पूर्वकत्वन्तु नियमेनापेक्ष्यते, तर्हि ईश्वरीयनिर्णयपूर्वकत्वस्य तेषां कुसु-
माह्वल्युत्तरीत्याश्रीकारे का नाम बाधा भवतीति न धर्मं जानीमः ।
एतेन—देश-कालानुसारेण धर्माणां परिवर्तनमिति विवादोऽपि
—परास्तः । धर्मशास्त्रनियन्त्रेषु परस्परविसंवादे हि यो
दृश्यते, स वैकल्पिकशास्त्रानुसारी, न तु तत्तत्कालानुसारीति हि
नियतमिदमूचितव्यम् । यत्तु कुत्रचन कुत्रचन सङ्कोचो दृश्यते,
स तु शक्तिसङ्कोचाभिप्राय एव, न हि काल-भेदेन धर्माणा-
मन्यथाभावे किमपि गमकमस्ति । नहि सर्गादौ वर्णाश्रमविभागो
नासौदित्यत्र प्रमाणमस्ति । अन्यथा हि कस्यचन सुखिनः
कस्यचन दुःखिनश्च सर्जनात्कर्यं वा भगवतो न वैषम्य-
त्रैघर्ण्ये ? इति सर्व एव विवेचयन्तु । अस्तु वा कथमपि सर्गादौ

भगवता सर्वेषां शुभाशुभं भावि समाकलय्य धर्मशास्त्राणि प्रवर्तितानीति । न हि तावतापि धर्मस्य कालमेदेन परिवर्तनं सम्भवति । भगवता हि भावि कालादिकं सर्वं समालोच्यैव धर्मव्यवस्था कृतेत्यवश्यमेवोक्तिर्भवति । न हि भगवतो भाविकालादिपरिज्ञानं नास्तीति कोऽपि वक्तुम्यास्यति ।

पतेन—स्मर्तारोऽपि व्याख्याताः । न हितेषामपि भगवत इव तादृशं भाव्यवस्थापरिज्ञानमिति कल्पनं सम्भवति । अत एव स्मृतीनामपि श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यव्यवस्थापनं सार्थकं भवति; अन्यथा स्मृतीनामपि ह्यत एव प्रामाण्यं हि कथं वा न सम्भवति ? श्रुतिरिति वेदस्य—मन्वादिनियन्धानां स्मृतिरिति च व्यवहारोऽपि—प्राथमिकं ज्ञानं वेदस्य स्वरूपतः, मन्वादिनियन्धानान्त्वर्थतः प्रमाणान्तरापेक्षेति गमयति ।

यत्तु "हेतुदर्शनाच्चे"ति सूत्रेण मन्वादिनियन्धानामपि हेतुमूलकानां न प्रामाण्यमिति व्यवस्थापितम्, तदिदं तत्तत्कालदेशपरिस्थितिमूलकत्वं न धर्मशास्त्राणामिति गमयति । पावता न मन्वादीनामपि भाव्यवस्थापरिज्ञानशक्तौ संशयः, तावतेदमपि सिद्धम्—यदिदानीन्तनानामस्मदादीनां भाविपरिज्ञानशक्तेर्न धर्मा-लेशस्यापि सम्भावनेति । न हि कोऽपीदानीं धर्मपरिवर्तनं भाव्यवस्थापर्यालोचनेन कदाक्षति, किन्तु वर्तमानावस्थापर्यालोचनेनैव । नहि वर्तमानैवावस्था समालोचनीया, न भाविनीति कोऽपि शङ्क्यताम् उक्तुमर्हति । न हि भाव्यवस्थापरिज्ञानं कस्यापीदानीं वर्तते । अस्तु वा कथमपि भाव्यवस्थापरिज्ञानशक्तिरपि कस्यापि । मन्वादिभिरपि भाव्यवस्थासमालोचनेनैव व्यवस्था कृता । तत्र यद्यसम्भवबुद्धिः, तर्हि कथं वाऽस्मदादिसम्भावनामात्रस्य प्रामाण्यमापतिष्यति । न हि यथं मन्वाद्यपेक्षयापि विज्ञाः शक्तिमन्तो वा । उक्तं हि तैत्तिरीय—सर्वैरपि धर्मशास्त्रकारैर्पुक्तिभिः प्राधान्येन धर्म-

तत्त्वनिर्णयः कर्तव्य इत्यागमानामनुशासनम्, न युक्तिपर्यालोचनाय साधारणो जनः प्रभवतीति” । अत्रेदमेव तेषामपि सम्मतम्, यत् साधारणानां धर्मशास्त्रपरिवर्तने नाधिकार इति ।

इदमेवात्रालोचनीयम्—यत्को वाऽसावसाधारणो जन इदानीं पराशरादिव्यवस्थापरिवर्तनेऽपि शक्त इति, साधारण्यमसाधारण्यं वा कथं निर्णेतव्यमिति च । वयन्तु पश्यामः—न कोऽपि तादृश एकोऽपि भाव्यवस्थापर्यालोचनसमर्थो मन्याद्यपेक्षयाऽप्युत्कृष्टो वर्तते इति । वर्तमानावस्थामात्रपर्यालोचने सर्वोऽपि शक्त एव । न हि वर्तमानावस्थामात्रपर्यालोचनं पर्याप्तं कारणं धर्माधर्मपरिवर्तनस्य । तत्र च साधारणजनानुजिघृक्षेयानुशासनप्रयोजनमित्यत्रास्माकमपि न विप्रतिपत्तिः । यदि साधारणजनपदेन जीवन्मुक्तेतरा विवक्ष्यन्ते, भगवतापि हि तेषामेवानुजिघृक्षया शास्त्रं प्रयतितम् । न हि पूर्वतनानामनुशासनानां देशकालानानुगुण्यमपि साधयितुं शक्यते ।

अत्रेदं विचारणीयम्—को वा धर्म इदानीं देशकालाननुगुणो वर्तते इति । जातिविभागो हि न सर्वथा प्रचलनकालविरोधी । न हि माहम्मदीयामरणकालेऽपि जातिविभागः परित्यक्तः । न चाऽस्माभिरपि अत्यन्तापदवस्थायां तस्मिन् क्षणे जातिविभागो गणनीय इति मन्यते । प्रसिद्धं हि विश्वामित्रस्यापि श्वजापनोभक्षणम् । न हि तादृशो काप्यापदिदानीं वर्तते । अर्थो समर्थो विद्वानधिक्रियन् इत्येव खलु वयमपि मन्यामहे । एतेन—पतितपरावर्तनादिकमपि—व्याख्यायाम् । तत्रापि यक्ष्यमाणया व्यवस्था, वयं पश्यामः, समाजस्य शास्त्रस्य च रक्षणं भवतीति ।

सर्वथा च शास्त्रार्थानुसन्धाने युक्तीनामुपयोगो न कस्याप्यनभिमतः । इदमेवात्र विप्रतिपन्नं इदं, यददृष्टार्थेषु कर्मसु युक्तिविनिर्माणमनुश्रुत्य विपरिणामः कर्तव्य इति । न दृष्टार्थ-

त्वद्यवस्थापनं परप्रतारणार्थम् । दृष्टार्थत्वे हि सर्वेषां विप्रतिपत्ते-
रनयकाशः स्यात् । न हि वयमपि धर्मस्य देश-कालभेदेन भेदं नोरो-
कुर्मः । सन्ति हि देशधर्माः कालधर्मा अवस्थाधर्माश्च ग्रहवः ।
इदमेवाग्रालोचनीयम्—यद्देशादिभेदेन तेषां धर्माणां भेदोऽपि भवति,
न वेति । न हि वयमपि ब्राह्मणधर्मं क्षत्रियाणां दिवा धर्मं रात्रौ
बोरीकुर्मः, देशधर्मा हि त एव भवितुमर्हन्ति, ये शास्त्रेषु विक-
ल्पेन विहिताः । अविकल्पेन विहितानां निषिद्धानां च सर्वदेश-
धर्मत्वमेवेति हि होलाकाधिकरणे व्यवस्थापितम् । एतेन काल-
धर्मा अपि—व्याख्याताः । तेऽपि हि तत्तद्धर्मविधिर्यवादिषु काल-
विशेषत्वादिलिङ्गानुसारेणैव व्यवस्थाप्यन्ते । व्यवस्थापितं चैतत्
धीरमित्रोदये—“पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीयन्धनमिव्यते” इति
व्याख्यानावसरे । अत्र पुराकल्पशब्देनार्थवादविशेषो विवक्ष्यत इति
तत्र व्यवस्थापितम् । एतेन—कलिबर्ज्यप्रकरणमपि—व्याख्यातम् ।
शास्त्राविशेषेऽर्थवादविशेषे वा कालविशेषलिङ्गानुसारेणैव तस्य
प्रवृत्तत्वात् । यत्तु महाभारतादौ द्रौपदीपञ्चपतित्वादिकमभ्यनुज्ञा-
तमपि पुनरन्यस्याः अनेकपतित्वादिकं खण्डितम् । तत्र धर्मं मन्या-
महे—धर्मान्तरविरोधेऽवश्यमभ्यनुज्ञातव्ये पञ्चपतित्वादीं प्रसक्ते
स्थितस्य गतिः कल्पनीयेति भावेनैव तत् सम्पादितमिति । पाण्ड-
वानां हि मातृवाक्यपरिपालनं धर्मविशेषोऽपि सम्पादनीयः, दौ-
पद्याः पञ्चपतित्वमधर्म इति उभयं परस्परविरुद्धं समापति-
तमनुष्ठातुमिति सर्वविदितमिदम् । तत्रापि वस्तुगत्या न धर्म-
त्वबुद्धिर्युक्तेत्यभिप्रायस्तु वार्तिककाराणां दृश्यते । अत एवा-
चारप्रामाण्यव्यवस्थापनावसरे द्रौपद्याः पञ्चपतित्वमपि वस्तु-
गत्या नासीदिति विवृतम् । अयमत्र कुमारिलपादानामाशयोऽव-
गम्यते—यद्धर्मशास्त्रेतिहासयोर्विरोध इतिहासस्य कथमप्यन्यथा-
नयनं कर्तव्यमिति । युक्तं चैतत् । इतिहासेन हि व्यक्तिविशेषा-

णामाचारो धर्ममानतयाऽवगम्यते, नतु धर्मतया, शास्त्रेण तु सर्व-
साधारणी व्यवस्थाऽवगम्यते, इति सर्वसाधारणव्यवस्थापर्यालोचना-
वसरे शास्त्रमेव मुख्यतया समादरणीयम्, न त्वितिहासः। एतेन—
शास्त्रविरुद्धेतिहासान्तराण्यपि—व्याख्यातानि।

यत्तु महाभारते १२२ तमे अध्याये—“अथ त्विदं
प्रवक्ष्यामि धर्मतत्त्वं निबोध मे। पुराणमृषिभिर्जुष्टं धर्मविक्रमहा-
त्मभिः। अनादृताः किल पुरा स्त्रिय आसन् वरानने। कामधार-
विहारिण्यः स्वतन्त्राश्चाकृहासिनि ॥ पतिं व्युचरमाणानां कौमारात्
सुभगे पतीन्। नायमोऽभूद्वरारोहे स हि धर्मः पुराभवत्। तं
चैव धर्मं पौराणं तिर्यग्योनिगताः प्रजाः। अद्याप्पनुविधीयन्ते
काम-क्रोधविषजिताः। प्रमाणदृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः।
उत्तरेषु च रम्भोक कुरुष्वद्यापि पूज्यते। स्त्रीणामनुग्रहकरः स हि
धर्मः सनातनः। अस्मिंस्तु लोके न चिरान्मर्यादेयं शुचिस्मिते।
स्थापिता येन, यस्माच्च, तन्मे विस्तरशः शृणु। बभूवोद्दालको
नाम महर्षिरिति नः श्रुतम्। श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुनस्तस्या-
भवन्मुनिः। मर्यादेयं कृताऽनेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना। कोपात्क-
मलपत्राक्षि यदर्थं तन्निबोध मे। श्वेतकेतोः किल पुरा समञ्जं
मातरं पितुः। जग्राह ध्राक्ष्यः पाणौ गच्छाच्च इति चाब्रवीत्।
ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्यचोदितः। मातरं तां तथा दृष्ट्वा
नीयमानां यलादिव। क्रुद्धं तं तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ॥
मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेव धर्मः सनातनः। अनादृता हि सर्वेषां
वर्णानामङ्गना भुवि। यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा
प्रजाः। ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे। चकार चैव मर्या-
दामिमां स्त्री-पुंसयोर्भुवि। मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु जन्तुषु।
तदाप्रभृति मर्यादा स्थितेषामिति नः श्रुतम्। व्युचरन्त्याः पतिं नार्या-
अथप्रभृति पातकम्। भ्रूणहत्यासमं घोरं भविष्यत्पतुसावहम्।

भार्या तथा व्युचरतः कौमारब्रह्मचारिणीम् । पतिव्रतामेतदेव
भविता पातकं भुवि । पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च ।
न करिष्यति तस्याश्च भविष्यति तदेव हि । इति तेन पुरा भीरु
मर्षादा स्थापिता यलात् । उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना ।
सौदासेन च रम्भोरु निपुक्ता पुत्रजन्मनि । मदयन्ती जगामपि
वसिष्ठमिति नः श्रुतम् । तस्मात्स्त्रेभ्यो च सा पुत्रमश्मकं नाम
भामिनि । ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता पतिव्रते । नातिवर्तव्य
इत्येवं धर्मं धर्मविदो विदुः । शेषेष्वन्येषु कालेषु स्वातन्त्र्यं स्त्री
किलार्हति । भर्ता भार्या राजपुत्रि धर्म्यं वाऽधर्म्यमेव वा । यद्
ग्रूपात्तत्तथा कार्यमिति वेदविदो विदुः ॥” इति पुरा कदाचन
स्त्रीणां परसंसर्गस्यादोषत्वं धणितम्, तदिदं नियोगविध्यर्थवाद-
तया न स्वार्थं प्रमाणम् ।

अत्र हि “पुराणमृषिभिर्जुष्टमि”ति ऋषिधर्मस्यैवोपक्रमणं
कृतम्, ऋषीणां च “तेजीयसां न दोषाय” इति वचनेन न कुत्रापि
प्रत्यबापः पञ्चदीनामिव भवति । महात्मनां हि ऋषीणां विहिता-
चरणं प्रतिषिद्धाचरणं वा न शरीरारम्भकं भवति; ज्ञानेन समूल-
स्याज्ञानस्य नाशितव्यात् । ततश्च भोगयोनित्वमेव ऋष्यादि-
शरीराणाम्, न कर्मयोनित्वम् । इदं च पञ्चादिशरीराणामपि
समानम्, तेषामपि केवलभोगयोनित्वात् ।

एतदेवाभिप्रेत्य—“पञ्चादिमिच्छाविशेषात्” इति पञ्चा-
दिदृष्टान्त एव ज्ञानिनामुपात्तः, न तु पामरादिदृष्टान्तः । तथाच
पञ्चादीनामपि महर्षीणामपि विधि-निषेधानधिकारित्वादृषीणा-
माचरणमत्रोपन्यस्तं नास्मदादीनां धर्मशास्त्राधिकारिणां तन्नि-
षिद्धमुपादेयं गमयति । अत एवात्रापि “तं चैव धर्मं पौराणं तिर्य-
ग्योनिगताः प्रजाः । अथाप्पनुविधीयन्ते काम-क्रोधविर्जिताः”
इति तिर्यग्जातावेवानुचिदानं बोध्यमानमुपपद्यते । तथाचोक्तेति-

हासानुसारेण न पुरा स्वीकृतान्यादिकं तत्कामचारित्वादिकं वा सर्वं धर्म आसीदिति कल्पनं सम्भवति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृते नीलकण्ठायाम्—‘यथा स्तेनो घ्रूणहैचमेष भवति योऽयोनी रेतः सिञ्चती’त्यनेनान्यदारेषु पुंसां गमनात् प्रत्यवायः श्रुतिसिद्धः, तथाऽर्माणां निष्कृतं जारिणोवेति, मन्त्रे जारिण्यादिनिष्कृतेः षोडशाश्व दर्शनात् स्त्रीणामपि परसंसर्गे दोषोऽस्त्येवोक्तः; तथापि श्रौतार्थस्यैव कयाचित् भङ्ग्या व्यवस्थेयं विहितेति शेषम् । अथवा—व्युत्करणे तेजस्विनां न दोषः, किन्तु पृथग्जनानामेवेति तात्पर्यम्, अन्यथा कृष्णस्यापि पारदार्यदोषप्रसक्तेः, अहत्यादि-जाराणामिन्द्रादीनां तदप्रसक्तेरित्यास्तान्तावत्—’ इति व्याख्या-तम् । एतेन—समांसो मनुषर्कः, मांसभ्रादमित्यादिव्यवस्था अपि-व्याख्याताः । नहि मांसभक्षणं कदापि नित्यतया विहितम्, किन्त्वनिषिद्धमात्रम् । कामत एव हि मांसभक्षणादौ सर्वेषां प्रवृत्तिः, कामोद्रेकनिवारणार्थं मांसभक्षणादिनिषेधः ।

धर्मज्ञानां हि धर्मोपमव्यवस्थापकत्वस्य शास्त्रैकमूलतया कल्यादिषु धर्मविशेषव्यवस्थापनं संकोचादिकं च सर्वं न केवलपरि-स्थितिमात्रमूचकम् । सर्वथा तु धर्मसंकोचोऽयं न युक्तः यदीनः । अत्र च युक्तिपदेन प्रत्यक्षमूलकयुक्तिरेव विवक्षिता, नतु शास्त्र-मूचकयुक्तिः । धर्मसंकोचो हि अशक्तिपर्यालोचनेन शास्त्रानुसा-रिणीमांसान्यायानुगृहीतः । यथाच यथाशक्तिन्यायस्य न काव्य-कर्मादिषु नित्येतरेषु प्रवृत्तिः, तथा सर्वविदितमिदम् । यथाशक्ति-न्यायेन हि प्रायद्विचत्तेष्वङ्गविशेषलोपो नित्यकर्मसङ्गविशेषलोपो वा सोढव्यः ।

फलिबर्ज्यप्रकरणे तु निमित्तं शास्त्रान्तरीपचार्यविशेष एव भवितुमर्हतीति तु यद्द्वनामेतन्मतम् । शारदाविशेषे हि स्मृतृभिः फलिकाले कर्मविशेषाणां निषेधादवगम्यते कालवि-

शेषोऽपि कलीतरौ निमित्ततयोपात्त इति । न हान्यथा पृथङ्-
निषेध उपपद्यते । निषेधोऽपि हि शास्त्रप्राप्तस्य विकल्पं विना
नोपपद्यत इति पृथङ् निषेधो हि कथमपि नोपपद्यते । न हि विधि-
निषेधयोर्विषये सामान्य-विशेषन्यायः प्रसरति; अन्यथा—
“यजतिषु येयजामहं करोति, नान्पाजेषु” इत्यत्रापि विशेष-
प्रतिषेधेन विकल्पापत्तौ तत्र विकल्पापत्त्या पर्युदास एव युक्त
इति मीमांसासिद्धान्तो नोपपद्यते ।

यत्र च विभिन्नस्मृत्योरेकवाक्यता क्रियते, तत्र तयोरेक-
मूलकल्पनमिदं मयूखकाराणामपि सम्मतम् । अत एव “प्रापद्दि-
क्षविधानं च विप्राणां मरणान्तिकमिति” इति, कामकृते पापादौ
तु न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृशमिपतनादते इति । विहितस्य
विधानमुपदेशः । एवं च ‘मतिपूर्वमनिर्देश्यं मरणान्तिकमिति स्थि-
तिः’ इति मनुवाक्यमेतद्युगविषयमेव; एकमूलकल्पनालाघवात्”
इत्युक्तं तत्र । तथाचोक्तमीमांसासिद्धान्तनिष्णातानां निबन्धका-
राणां धर्मज्ञानां वा कालविशेषे निषेधवचनोपन्यासो हि तत्तद्वर्-
गविधायकवाक्येषु कलीतरकालविषयत्वं विना नोपपद्यत इति कलि-
वर्ज्यप्रकरणमिदमर्थसिद्धानुवादपरमित्येषोरीकर्तव्यमिति कलि-
कालावच्छेदेन धर्मत्वस्याप्राप्तत्वाद् न धर्मपरिवर्तनवार्ता कुत्रापि
वर्तते । एते च निषेधा इति वार्तिकानुसरिणः । निबन्धानुसारि-
णस्तु “रात्रौ श्राद्धं न कुर्यात्” इति रात्र्यधिकरणकत्वनिषेधेन हि
(दिवेव श्राद्धं धर्म इति सिद्धान्तो यथा सिद्धो भवति, यथा च प्रा-
तरग्निहोत्रविधिना मध्याह्नेऽग्निहोत्राधर्मत्वं सिद्धं भवति, तथाऽ
त्रापि व्यवस्थाऽनुसन्धेया—इति वदन्ति ।

धर्मविप्लवा (विकल्पा) पक्षेरेते पर्युदासा एव इति शंकरभट्ट-
सुतदामोदरमद्वैरपि कलिवर्ज्यप्रकरणस्य पर्युदासपरत्वमेवाश्रितम् ।
मांसमीमांसाभिधाने तु निबन्धे कलिवर्ज्यप्रकरणे पर्युदासत्वं प्रतिषे-

घत्वं वेति पक्षद्वयमप्युपन्यस्तम् । तद्यथा—अस्मन्मते तु प्रकरण-
 पहिर्भावात् निषेधस्याकृत्वर्थत्वेन पुरुषार्थत्वेन पुरुषार्थत्वात् कलौ
 श्राद्धे मांसदानेन सर्वः प्रत्यवैतीति कलवान्निषेधः । प्रकरणाद्वि-
 पुरुषार्थस्यापि निषेधः कृत्वर्थो भवति । तदाहुर्भट्टपादाः—“ह्युपा-
 यमांसभक्षादि पुरुषार्थमपि श्रितः । प्रतिषेधः कतोरङ्गमिष्टः
 प्रकरणाश्रयादि”ति । न तु कृत्वर्थस्याप्रकरणे निषेधः । न च विहि-
 तप्रतिषिद्धाष्टदोषदुष्टविकल्पपरिजिहीर्षया श्रुताश्रुतायोर्द्वयस्था-
 पनम् ; निषेधस्य विशेषविषयतया “दीक्षितो न ददाति न
 जुहोती”तिवत् बाधस्यैवौचित्येन विकल्पाप्रसक्तोः । नन्वेवम्—
 “न तौ पदौ करोती”त्यनेन आज्यभागाख्यविशेषविषयेणाऽऽ-
 ज्यभागानाज्यभागविषयचोदकभावात् पशावाज्यभागविकल्पो न
 स्यात् ? अथायं विशेषविषयत्वात् बाधत एव, तर्काज्यभागनिषे-
 धोऽपि बाधेनैव चोदकस्य न विकल्पयेदाज्यभागौ । वक्तव्यो वा
 विशेषः, श्रूयतामत्र विशेषः । यद्युभावपि विधिप्रतिषेधौ पुरुषार्थौ
 कृत्वर्थौ वा स्याताम्, ततः स्यादिकल्पः । पुरुषार्थतया तु विहिता-
 न्यग्निहोत्रादीनि ऋतुमध्येऽपि ग्रासानि प्रतिषिध्यन्ते, कृत्वर्थतया वा
 त्र्युपगमादियत् । अत एकार्थ्याभावात् विकल्पोऽप्रसक्तः । ऋतुमध्ये
 नियतमग्निहोत्रादिबर्जनीयम् । आज्यभागविधिप्रतिषेधपोस्तु
 एकार्थत्वादिकल्पः, एकातिरात्रार्थपोऽशिमहणाग्रहणवत् । प्रस्तुते
 तृक्तीत्या विकल्पाप्रसक्तेर्न तन्निवृत्तये श्रुताश्रुतायोर्द्वयस्थापन-
 मिति दृढपद्धतिमध्यासीनाः ।

अन्ये तु यथास्थितसूत्रभाष्यानुसारेण “दीक्षितो न ददाति
 न जुहोती”त्यत्र पुरुषास एव, दीक्षितान्यो होमादि कुर्यादिति;
 जुहोत्यनुवादोपस्थापितेन दूरस्थेनापि तद्विधिर्नैकवाक्यत्वात् ।
 आर्थिकसमानविषयत्वेन विकल्पापत्तेः पुरुषार्थकृत्वर्थहिंसावि-
 धिनिषेधयोः कृत्वर्थपुरुषार्थचमसगोदोहनविध्योर्बाध्य-बाधकभाववत्

तथापि समानविषयव्यापेक्षया । तथापि प्रस्तुते कल्पितानिर्दिष्टः
मांसं दद्यादिति दूरस्थेनानुयादयन्तोपस्थापितेनैकवाक्यनया पर्युदास-
त्वम् । निषेधस्य हि “न तो पशायि” निषेधिकल्पः स्यात् । अपि
च प्रत्यर्थान्निदोषप्रत्यगोलेहादिनिषेधद्वेष्टदा प्रकरणाभावेऽपि निषे-
ध्यमन्वर्थत्वाद्विद्वेन निषेधस्यापि प्रत्यर्थता; अन्यथा निषेध्यमिषा-
कैमर्ष्यगिन्ता व्यर्था स्यात् । तथाच निषेधे प्रत्यर्थं पश्चाज्ज-
भागवद्विरुत्पापतिः । पुरुषार्थं तु क्रतुवैगुण्यापत्तिः । पुमर्पेन
निषेधेन प्रत्यर्थपरायाभावात् विपर्ययात् । अत्र एवञ्जानीपरेषु
पर्युदासमन्वये । आज्ञांशे आद्वैश्वदेवादिषु पुरुषार्थनिषेधे
विधि-निषेधयोः पुरुषार्थत्वाद्विरुद्धः स्याद्विषेधपक्षे । अमस्तेऽपि
पर्युदासा एवांशमात्रेण । कृत्वापिवाहादेः ‘संप्रान्तिमन्यादि’-
इत्यादिषु पिण्डवर्जनेऽपि एवमेव पर्युदासता । अत्र एव संप्रान्त्य-
मावास्यादिभ्रातृमन्त्रिपाते तन्त्रेण आद्वैमिदिरुक्ता न्यायविषय-
हंमाद्रिमन्त्रिनिमित्तः । अन्यथा हि पिण्डाह्वरत्यान्त तन्त्रना-
सम्भवः । “न तो पशायि”त्यत्र तु वगनन्यक्तिसंभवात्पर्युदासा-
संभवेनागत्या निषेधो विरुत्पद्वेति । तदन्तमनिदूरं गत्या । पर्यु-
दासस्ये कर्त्ता आद्वै मांसवर्जनस्य न विरुत्पापत्तिर्नरां श्रुताश्रुत-
प्यवस्थापनम्, इति निषेधस्य पर्युदासस्य वा निषेधे कर्त्ता आद्वै
मांसवर्जनं मिदम् । अत्र बह्वृत्तत्रयमपि विमर्गापत्तेर्न पदामः ।

तदयं निष्कर्षः—

मन्यादिप्रणीतानामेव धर्मशास्त्राणां वेदमूलत्वात् तान्येव धर्मप्रमाणानीति तदधिगमोपयोगितया तच्छास्त्रप्रणेतारः किं परिगणनमर्हन्ति, उत नेति समालोचयामः । तत्र केचन मन्यन्ते—

“तेषां मन्वङ्गिरो-व्यास-गौतमात्र्युशनो-यमाः ।

वसिष्ठ-वक्ष-संवर्त-शातातप-पराशराः ।

बिष्णुवापस्तम्य-हारीताः शङ्खः कात्यायनो गुरुः ।

सुमन्तुः कश्यपो यन्त्रुः पौठीना व्याघ्र एव च ।

शतव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्णार्जिनिस्तथा ॥

जाबालिर्जमदग्निश्च लोगाक्षिर्ब्रह्मसंभवः ।

इति धर्मप्रणेतारः षट्त्रिंशद्वयः स्मृताः ॥

इति वचनात् षट्त्रिंशदेवर्षयो धर्मशास्त्रप्रणेतारः; तस्योपलक्षणत्वे तु अस्मदादीनामपि वेदमूलधर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं कथं वा धारयितुं शक्यते ? तथाच यदि षत्स-मरीचि-देवल-पारस्करर्ष्यश्रुङ्ग-शिखर-छागलेयान्नेय-लिखितादीनामुक्तवचनासंगृहीतानामपि धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वम्, तर्हि सांप्रतिकानामपि वेदाधिरोधेनैव धर्मशास्त्रप्रणयनं कथं धारयितुं शक्यते ? सर्वं हि कलिवर्ज्यप्रकरणम् “एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलैरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणी”ति कल्पुपक्रमावसरे कैश्चन महात्मभिः प्रवर्तितमेव सत् प्रमाणम् ? तत्र यदि कल्पारम्भकाले महात्मनामुक्तधर्मशास्त्रप्रणेतृव्यतिरिक्तानां वचनानि प्रमाणतामर्हन्ति, तर्हि सांप्रतिकानां महात्मनामपि वचनानि कथं नाम न प्रमाणतामर्हन्ति ? माधवाचार्या हि—शास्त्रोक्तब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-सन्धूद्राणां सांप्रनमदर्शनात् धर्मशास्त्राध्ययनस्य तद्व्यवस्थाया वा को बोधयोग इति पराशरमाधवाये स्वयं पर्यनुयुज्य कलिदोषकृता-पराधानामनालोचनेन प्रमादालस्यादिकृनदोषमात्रग्रहणेन दुष्टा-ष्टनिर्णयः कर्तव्य इति वदन्तोऽप्येतत्कालीनानां ब्राह्मणादीनामपि

शास्त्रोक्तप्राप्त्यर्थं स्वीकुर्वन्ति, इति सांप्रतिका एतत्कालीना महा-
त्मानो ये केचन सांप्रतिकेभूत्तमा धर्मरक्षैकदीक्षिताः धर्मध्वजत्वमात्र
मनभिनयन्तः स्वगोष्ठीयलमात्रेणोच्चैरेतद्गुप्यन्तश्च लोकहितेच्छयैव
धर्मोन्मथयवस्थार्थं प्रवर्तमाना अपि धर्मशास्त्रप्रणेतारो यदि भवन्ति,
तर्हि का नाम हानिः ? कथं वा तेषां व्यवस्थापि न प्रमाणपदवा-
मधिरोहति ? उक्तं हि पराशरेण—

“युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥” इति ।

अनेन तु ज्ञायते तत्तद्युगधर्माणां व्यवस्थापने तत्तद्युगीयधर्म-
ज्ञानां संपूर्णोऽधिकारः, तदीयैव व्यवस्था तदा तदा प्रमाणतामर्हतीति
च । नेहि पराशरादय एव प्रमाणम्, नाधुनातनाः पण्डिता इत्यत्र
कापि विनिगमना । धर्मरक्षैव यदि लक्ष्यमधुनातनानामपि
पण्डितोक्तमानाम्, तर्हि लोकशुद्ध्यर्थं तदीयाऽपि व्यवस्था कथम-
प्रमाणतामर्हति ?

सृष्टि पुराणानां भीमांसापद्धत्या धर्मप्रमाणतेति हि सांप्र-
तिकाः सनातनधर्मेनेतृत्वमभिनयन्तो वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्गपण्डित-
परिपत्सदस्या अपि मन्यन्ते । इदमेवात्रालोचनीयम्—कथमिदं
कलियर्ज्यप्रकरणं भीमांसापद्धत्या प्रमाणतामर्हतीति ।

भीमांसायां हि क्लृप्त-कल्पितशास्त्रयोर्न समयलत्वम्, अतः क्लृप्त-
शास्त्रविरोधे कल्पितशास्त्रमनवसरमेव भवति, इति हेतुमन्निग-
दाधिकरणादो प्रतिपाद्यते । तत्र हि “तेन ह्यन्नं पिबते” इत्यस्य
विधायकत्वं स्वीकृत्य शूर्प-दर्ची-पिठरादीनां होमसाधनत्वं विकल्पे-
नाशङ्क्य क्लृप्तत्वाद् शूर्पविधेः दर्ची-पिठरादिविधीनां च कल्पनी-
यत्वात् क्लृप्त-कल्पिनयोः समयलत्वाभावाद् न विकल्पः संभवतीति
व्यवस्थापितम् । तत्र क्लृप्तशास्त्रस्य सर्वथाऽप्यायेन कल्पितशास्त्र-
प्रामाण्यस्यैव बाधे, कैत्र प्रवृत्तस्य कथा क्लृप्तशास्त्रस्य सर्वथा बाधेन

कलिवर्ज्यप्रकरणस्य सर्वस्य सर्वयुगसाधारण्येन प्रवृत्तानां विधीनां कलिकाले सर्वथा बाधव्यवस्थापरस्य कल्पितस्य प्रामाण्ये ? इति कथं वा प्रामाण्यं मीमांसापद्धत्याऽवसेयम् ?

अथ यदि—“आख्यातानामर्थं द्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”ति मीमांसान्यायेन प्रथमाध्यायतुरीयचरणान्तिमेन कलिकाल उक्तानां कर्मणामनुष्ठानासामर्थ्यं सर्वसाधारणमुपलक्ष्य तेषु तेषां वचनानामप्रवृत्त्या धर्माणामपि केषांचन निवर्तनं कृतमिति कलिवर्ज्यप्रकरणं प्रमाणमिति मन्यते, तर्हि शक्तविषये कलिवर्ज्यप्रकरणमप्रमाणम्, अशक्तविषय एव प्रमाणमिति स्वीकर्तव्यम्, अन्यथा दीर्घकाल-ब्रह्मचर्यादीनां कलिकाले वर्जितानामप्यनुष्ठातारः कति कति सनातन-धर्मेनेतारः कलिवर्ज्यप्रकरणं स्वविषयेऽप्रमाणमेव मन्वानाः महतां दुर्दशां प्राप्नुयुः, इति सांप्रतमपि केचन कलिवर्जितानामपि केषांचन कर्मणामनुष्ठानेन प्रत्यवायनाग्नि एवेति कथं न वक्तुं शक्नुमः ?

इदमप्यब्रालोचनीयम्—यत्—“आख्यातानामर्थं द्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”ति न्यायः किं विधिशस्त्राण्येव विषयीकरोति ? उत निषेधशस्त्राण्यपि ? अन्त्ये आतुरादिविषय उपरागादौ निषिद्ध-कालेऽपि भोजनाभ्यनुशादिविषयो नोपपद्येरन् । आद्ये तु यथा कलिवर्ज्यप्रकरणं विहितविषयम्, एवं निषिद्धविषयमपि कल्पयितुं शक्यते, इति निषिद्धानामपि कर्मणां निषेधेन, कर्मविशेषाणां निवर्तनमिव प्रवर्तनमपि न्यायसाम्येन न विरुद्धं भविष्यति, इति कलियुग-स्यारम्भकालेऽशक्तिमनुष्ठाने समालोच्य कानिचन कर्माणि यथा निवर्तितानि, एवमिदानीन्तनीयाशक्तिमालोच्य कानि चनापराण्यपि कर्माणि वर्जनीयानि यदि भविष्यन्ति, तर्हि पण्डितपरिपक्व शुद्ध-सनातनधर्मानुयायिनामपि कानिचन वर्जयितुमर्हति ? न वा ? यदि अर्हति, तर्हि निषिद्धानामधर्माणामपि करणाभ्यनुष्ठानं कथं न तस्याः कर्तव्यम् ?

सति चैवम्—कलिवर्ज्यप्रकरणं सर्वमपि यदि पूर्वोक्तन्याये-
नैव प्रमाणम्, तर्हि अकरणे तेषामशक्तौ दोषाभावप्रतिपादनद्वाराऽ-
करणाभ्यनुज्ञानमेव कलिवर्ज्यप्रकरणार्थः, नतु करणे औतनिषेधाना-
मिव प्रत्यवायप्रतिपादनपर्यन्तम् । पुण्य-पापयोस्तीन्द्रित्वेन महर्षीणा-
मपि शुद्ध्यगोचरत्वस्यैव भीमांसकसम्मतत्वेन तावत्पर्यन्तताया
असंभवात् । तथाच निषिद्धानामपि कर्मणां कालविशेषेणानुष्ठाना-
भ्यनुज्ञानं कथमपि न कुप्यम् । दृश्यन्ते हि—“न दीक्षितस्यान्नमश्नी-
यात्” इति निषेधस्यापि “हुतायां वपायां दीक्षितस्यान्नमश्नीयात्”
इत्यभ्यनुज्ञानविधिनाऽव्यथानयनं औतसूत्रकाराणां स्वतन्त्रम् । न
ह्यत्र हुतायां वपायां दीक्षितान्नमक्षणेन पुण्यममक्षणेन पापं वा
कल्प्यते । भीमांसका हि अभ्यनुज्ञाविधिस्थले करणे दोषाभावमेव
सन्त्यन्ते, नतु गुणमपीति भादरहस्यादौ व्यक्तम् । तथाच विधिरूप
इव निषेधरूपेऽप्यभ्यनुज्ञानेऽभ्यनुज्ञातानुष्ठाने दोषाभाव एव
वाक्यार्थः, न तु तत्र गुणरूपनं दोषरूपनं वा । नहि कलिवर्ज्या-
नामनुष्ठाने प्रत्यवायकल्पनं संभवति । प्रत्यवायकल्पनं हि रागप्राप्तस्य
शास्त्रेण निषेध एव, नतु शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रेण निषेधे, अन्यथा—
“नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती”ति निषेधाद् अतिरात्रे षोडशिग्रहणेन
प्रत्यवायकल्पनापत्तेः ।

कलिवर्ज्यानां प्राप्तिर्हि कलिकालेऽपि शास्त्रेणैव न
रागताः, इति प्रतिषेधपक्षेऽपि विकल्प एव स्यात्, न सर्वात्मना
निषेधः । रागप्राप्तिर्हि दृष्टफलेष्वेव संभवति, नादृष्टफलेषु । एतेन—
कलिवर्ज्यप्रकरणस्य सर्वस्य पर्युदासपरतया नयनमिति चादोऽपि—
परास्तः, नहि विकल्पापत्तिमात्रेण सर्वत्र पर्युदासपक्षः संभवति । “न
तौ पशौ करोती” त्यत्रापि पर्युदासप्रसङ्गात्, नहि पशुभिन्ने दर्शपूर्ण-
मासादौ तद्विधानं सार्यकम्, तस्य तत्प्रकरणागतविधिनैव लाभेन
विध्यन्तरं हि निष्प्रयोजनमेव, इति न पर्युदासपक्षोऽङ्गीक्रियते ।

ननु तथा कलिभिन्नयुगे वर्ज्यानां विधायकं वाक्यमेकमपि वर्तते, येन पर्युदासपक्षे विधिवैयर्थ्यं समापतेत्, अतः कलिवर्ज्यप्रकरणस्य पर्युदासपरतपैवान्वय इति वादोऽपि न सङ्गतः; यजतित्वसामान्यादनूयाजेष्वपि प्रसक्तस्य येयजामहस्य निषेधे यथा विरुल्पापत्तिः, नहि तथाऽत्र कलिकालसाधारणतया कालविशेषोपस्थापनेन कलिवर्ज्यानां विधायकं वाक्यं वर्तते, येन विकल्प आपद्येत । नहि “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती”ति वाक्यं युगचतुष्टयसाधारण्येन कंचनाधिकरोति; युगचतुष्टयस्यापिजीवनस्याप्राप्तकालत्वेन साधारण्यासंभवात् । तथाच कलावग्निहोत्रनिषेधो न पर्युदासपरः; कालविशेषानुल्लेखेन प्रवृत्तानामपि वचनानां खण्डकालव्यावर्तनार्थमेव हि कालविशेषनियमनं प्रियते, न त्वखण्डकालव्यावर्तनार्थम् । कलिकालस्तु न खण्डकाल इति कलिभिन्नकाले कर्मविशेषाणां विधानं कलिकालीनानां महर्षीणामनवसरमेव ।

यस्तुनस्तु पर्युदासस्य कलिवर्ज्यप्रकरणस्य पर्युदस्तानामभ्युत्थानमपि नैव दोषाय । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—

“प्रतिपिद्वाभ्यनुज्ञा च विरुत्पेनैव दृश्यते ।

पर्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यवस्था” ॥ इति ॥

दीक्षिताद्याभोजननियमो हि श्रेयोऽर्थिनां विधीयते ।

“पाश्चात्यभोजनानुज्ञा नान्यथाप्युपपद्यते ।

अदृष्टार्थप्रमद्विस्वाद् न विधिदवापमिष्यते ।

एवं विषयनानात्वादविरोधसमर्थनम् ।” इति

अस्मिन् पक्षे धर्मज्ञानां धर्मसंकोचेऽशक्तिमनुमृन्य, दास्यत्युपष्टम्भे निवर्तिनधर्माभ्यनुज्ञाने याऽधिकारः, ननु प्रतिपेये विधाने वा । कलिवर्ज्यप्रकरणं हि क्रिश्चिन् पुराणेषूपलभ्यते, किञ्चित् शौनकीपादां धर्मज्ञममयन्वेन । पौराणिकस्य कलिवर्ज्यप्रकरणस्य विषये ‘यथाकथंचिन्वामाण्येऽपि धर्मज्ञममयकलिवर्ज्यप्रकरणस्य

कथं नाम प्रमाणत्वा ? उक्तं ह्यन्यत्र धर्मज्ञसमयः प्रमाणमिति च कथं धर्मज्ञानां श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहासादिषु सन्दिग्धानामर्थानां व्यक्तिविशेषे सन्दिग्धप्रायश्चित्तविशेषाणां वा व्यवस्थायामेवाधिकारं बोधयति, नतु धर्माधर्मपरिवर्तनेऽपि तेषामधिकारम्, इति । सति चैवं धर्मज्ञानां स्वतन्त्रधर्माधर्मपरिवर्तनं शौनकोयादिगतं यदि प्रमाणम्, तर्हि सांप्रतमपि पण्डितानामलूक्षाणां धर्मकामानां च धर्माधर्मपरिवर्तनं कथं नाम न समादरमर्हति ?

धर्मज्ञसमयकलियज्यप्रकरणं हि—

“एतानि लोकगुप्यं कलेरादौ महात्मभिः ।

निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवत् भवेत् ॥”

इत्युपसंहृतं लोकरक्षार्थं पण्डितानामपि धर्माधर्मपरिवर्तनेऽधिकार इति व्यवस्थापयति ।

आपस्तम्बधर्मसूत्रं हि “धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् वेदाश्च ।” इति प्रथमं धर्मज्ञसमयः, तदनन्तरं वेदं च प्रमाणतया संगृह्यत् वेद-तुल्यं प्रामाण्यं धर्मज्ञसमयस्य स्वीकरोति । सत्यपि प्रायस्य वेदस्य, वेदाधिरोधेन धर्मज्ञसमयस्य प्रामाण्ये न कोऽपि विरोधः । तथाच विशदं सर्वदा सर्वेण्यपि कालेषु कर्तव्यतया वेदे विधानाभावे कलिकाले निषेध इव कलिकालावच्छेदेन सर्वदा विधानाभावे कलिमध्येऽपि धर्माधर्मपरिवर्तनं न दोषायेति प्रतिभाति । कलेरादौ कैश्चन महात्मभिः कानिचन विधानानि परिवर्तितानि, इति कलिमध्येऽपि सांप्रतं केचन विद्वांसो धर्मकामा लोक्तुमर्हन्ति केषांचन विधानानां निषेधानां वा तथा न शक्नुवन्ति परिवर्तनम् ?

इदं तु शपथनिर्णयमेव—यत् कत्यारम्भकाले सर्व एव मुख्यपक्षेऽनधिकारिण आसन्निति, अत इदमवश्यं स्वीकर्तव्यम्—यत्, यद्गनां परिस्थितिमालोच्यैव विधानव्यवस्था तदानामपि

पण्डितैः कृतेति । सति चैवम्—अधुनातना अपि पण्डिता बहूनां परिस्थितिं काल-देशाद्यनुसारिणीमुपलक्ष्यान्ततो गत्वा प्रत्यक्ष-वेद्वाक्याविरोधमात्रं लक्ष्योक्त्या धर्मज्ञसमयस्य विधि-निषेध-विशेषाणां परिवर्तनं यदि कुर्वन्ति, तर्हि कथं नामापमपि धर्मज्ञसमयो ॥ प्रमाणतामर्हति ?

वस्तुतस्तु कलिवर्ज्यप्रकरणस्य सामान्यतः प्रवृत्तस्य काल-विशेषपर्यन्तं प्रवर्तनम्, कालविशेषं पुरस्कृत्य नियतितानामपि तत्रैव समयेऽवस्थाविशेषं पुरस्कृत्य प्रवर्तनं च धर्मज्ञानामपि दृश्यत एव । अत एव—“अग्निहोत्रं गयालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् । ऐवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्,” इति कलिकालावच्छेदेन प्रथमतः सर्वथा निवर्तनम् ।

वत्पार्यन्दसहस्राणि वत्पार्यन्दशतानि च ।

कलौ यदा गमिष्यन्ति तदा श्रेतापरिग्रहः ।

संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता ॥”

इति कलावेव पञ्चसहस्रवत्सरपर्यन्तं नियतितस्यैव प्रवर्तनम्, तदनन्तरं निवर्तनम्, पुनरपि—

“पादवर्णविभागस्तु पादवेदः प्रवर्तते ।

संन्यासं चाग्निहोत्रं च तापम्कुर्यात् कलौ पुनः ॥”

इति पञ्चसहस्रवत्सरानन्तरं नियतितानामपि प्रवर्तनं च पण्डितानामुपपद्यते, यदनुसरणैवैव धर्माचार्याः संन्यासिप्रवराः शाकुरभागवत्पादादयद्वेदानां धर्माचार्यपदमपि स्वीयं गौरवाय मन्यन्ते । एवं च धर्मज्ञसमयः दास्यशक्त्यापत्त्यस्त्रादिकं बहूनामुपलक्ष्य काल-देशपरिस्थित्यनुगुणं विधिनिषेधपरिवर्तनायाप्यन्मिति ।

इदमप्रायमप्राप्तं यत् कलिवर्ज्यप्रकरणस्य तत्र तत्र विद्यमानस्य संप्रहर्षं नाम, येन किमदपि तस्य प्रामाण्यमनुष्ठानपर्यवसायि शुद्धाः मनाननपर्मिणोऽपि स्वीकुर्यन्तीति विचारयितुं

शक्येत । एकस्मिन् कलिवर्ज्येऽक्षिणिमीलनम्, अपरत्र तु कलिवर्ज्ये विशिष्टा दृष्टिरिति विषया दृष्टिस्तु येषाम्, ते हि न धर्मज्ञाः न वा धर्माधर्मव्यवस्थापका भवितुमर्हन्ति । यदा तु वैदिकानामपि विधीनां परिवर्तनं काल-देशपरिस्थित्यनुसारेण धर्मज्ञानां न दोषाय, तदा कैव कथाऽऽगमादिनियन्धानां पौरुषेयाणां परिवर्तने ।

धर्मज्ञसमयो नाम—वेदानुसारिस्मृत्यादयः, काल-वेशपरिस्थितिमनुसृत्य धर्मज्ञानां विधानादिपरिवर्तनं चेति स्मृत्यादिसमानयोगक्षेमं प्रामाण्यं धर्मज्ञसमयस्य स्वीकर्तव्यम् । तथाच स्मृत्यधिकरणन्यायेनैव धर्मज्ञसमयस्यापि प्रामाण्यम् । अत एव—“धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेति” प्रमाणद्वयस्यैव संग्रह आपस्तम्ब-धर्मसूत्रेषु । तत्र श्रुति-स्मृत्योर्विरोधे स्मृत्यप्रामाण्यम्, स्मृत्योर्विरोधे विकल्पः, स्मृत्याचारयोर्विरोध आचारस्याप्रामाण्यम्, इति रीत्या श्रुति-धर्मज्ञसमययोर्विरोधे धर्मज्ञसमयाप्रामाण्यम्, स्मृति-धर्मज्ञसमयोर्विरोधे विकल्पः, इत्यादिरूपैव व्यवस्था स्वीकर्तव्या । सति चैवमिदानीन्तना अपि धर्मज्ञाः श्रुत्यविरोधमात्रं प्रतीक्ष्य यदि समयविशेषान् व्यवस्थापयन्ति, तर्हि तदप्रामाण्यकल्पनं कथमप्यागमादिविरोधमात्रं दृष्ट्वा न संभवति ।

तदत्र कलिवर्ज्यप्रकर्णं तत्र तत्राग्न्यापमानमनूय तदुपरि स्वीयान् विचारान् संग्रहीष्यामः; येन धर्मज्ञानां कर्तव्याकर्तव्ये साम्यमेव निर्धार्ययाताम् ।

इमानि पराशरस्मृतिव्याख्यायां दृश्यमानानि वाक्यानि प्रयमाख्यायत्रयस्त्रिशल्लोकव्याख्यावसरगतानि सर्वेषामालोचनमर्हन्ति । तानि यथा—“यथा कृतादौ गवालम्भादिधर्माणां लोकविरोधेऽपि व्यासादिद्विजानां वाऽनेकनिपिद्वधर्मानुष्ठातृत्वेऽपि न निन्दा कर्तव्या; प्रमावाधिक्येन तत्कालानुरूपत्वात् । तदुक्तमाप्त्यन्तेन—

“तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।

तदन्वोक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरको जनः” इति ।

तथा कलिधर्माणामपि स्वयंकर्षण-वेदैकदेशाध्ययनादीनां तद-
नुष्ठातॄणां द्विजानां च निन्दा न कर्तव्या; अल्पप्रभावत्वेन कलि-
कालानुरूपत्वादिति । तदाह बृहत्पराशरः—

“युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।

ते द्विजा मावमन्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ।” इति ।

यतो युगरूपा इति हेतुः, अत एव युगाननुरूपा धर्मा
द्विजाश्च प्रतिपिद्धाः । तद्यथा ब्रह्मपुराणे—

“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।

गोत्राद् मातृसपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वमेधो मघं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ॥”

तथा—“देवराच्च सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।

न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ नच कमण्डलुः”—इति ।

बृहन्नारदीयेऽपि—

“समुद्रयातृस्वीकारः कमण्डलुविचारणम् ।

द्विजानामसवर्णास्तु कन्यासूपगतं तथा ॥

देवराच्च सुतोत्पत्तिः मधुपर्कं पशोर्वधः ।

मांसदानं यथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥

दत्ताक्षनायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्प च ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥

महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।

इमान् धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।” इति ॥

शौनकीये धर्मशसमयेऽपि—

“विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपभयाद् बुधैः ।

समापने निवृत्तानि साध्वभावात्कलौ युगे ॥

विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।
 यालिकाश्वत्थयोन्योश्च चरेणान्येन संस्कृतिः ॥
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।
 माततायिद्विजाग्र्याणां धर्मपुद्गेन हिंसनम् ॥
 द्विजस्यान्वौ तु नैषातुः शोधितस्यापि संग्रहः ।
 सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
 महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञसिद्धि च गोसवे ।
 सौभ्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥
 जग्निहोत्रद्वयपादश्च लेहो लीडापरिग्रहः ।
 यानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधियोधितः ॥
 घृतस्वाध्यायसापेक्षमयसङ्कोचनं तथा ।
 प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
 संसर्गदोषः स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ।
 परातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ।
 दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥
 सर्वणान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधिनैरपि ।
 जघोनी संग्रहे घृते परित्यागो मुक्तस्त्रियाः ॥
 परोद्देशात्मसंत्याग उच्छिद्यस्यापि यजनम् ।
 प्रतिमाभ्यर्चनार्थाथ सङ्कल्पश्च सधर्मकः ॥
 ऋत्विक्सत्रयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।
 शामित्रं चैव विप्राणां सोमचिक्रयणं तथा ॥
 पद्मभक्तानशनेनात्र हरणं हीनकर्मणः ।
 शत्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रार्द्धसीरिणाम् ॥
 भोज्यालता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ।
 शिष्यस्य गुरुदारेषु मुख्यदृष्टिशालिता ॥

आपवृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनतया तथा ।
 प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजारणिपरिग्रहः ॥
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ।
 पलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिचोदितः ॥
 यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ।
 नवोदके दशाहं च दक्षिणा विधिचोदिता ॥
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियाऽपि च ।
 भृग्वाग्निपतनैश्चैव घृद्धादिमरणं तथा ॥
 गोतृसिशिष्ये पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ।
 पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणे दण्डकल्पनम् ॥
 यत्र सायंगृहत्वं च मुनिभिस्तत्त्वतत्परैः ।
 एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
 निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
 समपश्यन्नापि साधूनां प्रमाणं वेदबद्धवेदि"ति ॥

अन्यत्रापि पुराणे—

वदायाः पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोवर्धं तथा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति ॥

निगमेऽपि—

अक्षता गोपशुश्चैव भ्रात्रे मांसं तथा मधु ।
 देवरात्रि सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

देवरात्रि सुतोत्पत्तिः गोमेधं च कमण्डलुम् ।
 अक्षतां पौरुषं मेधं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि—

स्त्रीणां पुनर्विवाहश्च देवरात्र्युत्रसन्तानिः ।
 स्वातन्त्र्यं वा कलियुगे न कर्तव्यं कदाचन ॥

कतुरपि—

देवरेण सुतोत्पत्तिदत्ता कन्या न दीयते ।

न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः ॥

धौघायनोऽपि—

विधिर्यो निश्चितः पूर्व क्रियते नेह सान्प्रतम् ।

पुराकल्पे स एतच्च विधवाया नियोजनम् ॥

हेमाद्रौ—

यथा नियोगजो धर्मो नानुपन्ध्यावधोऽपि च ।

तथोद्धारयिमाणोऽपि नैव संप्रति वर्तते ॥

अन्यत्रापि—

अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् ।

देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ यत्र विवर्जयेत् ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि—

शपथाः शकुनाः स्वप्नाः सानुद्रिकमुपश्रुतिः ।

वप्याचितमादेशाः सम्भवन्ति कलौ क्वचित् ॥

तस्मात्तन्मात्रलाभेन कलौ कार्यं न कारयेत् ।—इति

तत्र दीर्घकालब्रह्मचर्यं तावत्—अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं वेद-
ब्रह्मचर्याचरणस्यापि स्तुतावेव पक्षान्तरविकल्पोपनिबन्धनाद्वाग्र-
मान्तरविषयत्वसम्भवाद्वा विरोधाभावः । तथाहि “वेदानधीत्य वेदौ
वा वेदं वापि यथाक्रमम् । सामर्थ्याश्रमयोग्यत्वमङ्गीकृत्यैतदुच्यते ॥

इति नैवं दीर्घकालब्रह्मचर्यश्रमस्य वैकल्पिकत्वात् कलौ
तदधिकारिणामसंभवात् तन्निवर्तनं कृतम्, न तु विहितप्रतिषिद्ध-
त्वेनात्र विकल्पप्रसङ्गः, इति नात्र पर्युदासः, किन्तु प्रतिषेध एव ।
तथाच प्रतिषेधपक्षस्याभ्यनुज्ञानमेवात्र क्रियते, नतु स्वतन्त्रतया
निवर्तनम् ।

एतेन—कमण्डलुधारणमपि—व्याख्यातम् ; तच्च स्नातकानां

मृन्मयकरकधारणं न केवलादष्टार्थम्, इति दृष्टार्थे निषेधाभ्यनुज्ञानमपि न दोषाय । यस्तु मातुलकन्यापरिणयनिषेधः, सोऽपि मातुलकन्यापरिणयस्य विधि-निषेधाभ्यां विकल्पाद् एकतरपक्षाभ्यनुज्ञानमेवेति वीरमित्रोदयादयः । एतेन—गोवबोऽपि—व्याख्यातः; तस्यापि मुख्यस्य लोकविरोधेन निषेध एव तात्पर्यात् । अत एव—

“माघुपर्किंकपश्चर्थे ततो मात्रां प्रकल्पयेत् ।

सहिरण्यं योजपाश्रं द्विजिणेन सदैव तु ॥

पशुः कलौ न कर्तव्य इत्याह भगवान् भृगुरिति मार्कण्डेय-वचनम् । तथाचायमपि शक्त्यभावनिमित्त एव निषेधः । एतेन—नरमेधाश्चमेधावपि—व्याख्यातौ । मद्यनिषेधस्तु—सौद्रामण्यादौ मद्यविषयः । सोऽपि मद्यपानेऽनियतिते दोषसंभायनपैव । अत्र मद्य-शब्देन पैट्ठ्येव सुरा निषिद्ध्यते, पानसादीनां तु न निषेधः ।

यथाह पुलस्त्यः—

पानसं ब्राह्ममाहुकं खाजूरं तालमैक्षवम् ।

मपूथं सैरमारिष्टं मैरेयं नारिबेलजम् ।

समानानि विज्ञानीयात् मद्यान्येकादशैव तु ॥

सर्वाणीमानि द्विजातिभिर्ब्रिभिर्मर्गावसित्तादिभिः पशुभि-
रतुलोमजैः कलौ वर्ज्यानि । तत्र ब्राह्मणस्य सर्वयुगेषु निषेधे विद्य-
मानेऽपि पुनर्निषेधोऽनन्यसाध्यव्याघ्युपशमार्थं यद् मद्यमभ्यनुज्ञातम्,
तस्यापि कलौ निषेधः । तथाच धान्यन्तरिः—

“मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्तिषु ।

द्विजैस्त्रिभिस्तु न ब्राह्मं यद्यप्युच्चीययेन्मृतम् ॥” इति ।

तथाच—विकल्पपक्षयोरैकतत्त्वस्थापनेन, नित्येष्वन्यश-
क्त्यभिप्रायेण वा कश्चिद्वर्ज्यकरणं प्रवृत्तमिति ज्ञायते । सति
चैवमशक्तिमालोच्य निषिद्धानामभ्यनुज्ञान एव धर्मज्ञानामपि सारः,
नतु स्वयं शास्त्रतो निषिद्धानामभ्यनुज्ञाने । निषिद्धानामनुष्ठान-

मपि यद्यप्याप्तकल्पतया कुत्र कुत्रचनाभ्यनुज्ञायते, परंतु तदपि यावद्विपक्षेव । आपत्स्वरूपं तु प्राणत्ययप्रसङ्ग एव । व्यक्तं चैतद् ब्रह्मसूत्रे—“सर्वानुमतिस्तु प्राणात्यये” इत्यत्र ।

एतेनाग्निहोत्र-संन्यासावपि व्याख्यातौ । कल्पारम्भकाल एवाशक्त्यानुष्ठानमभित्यहोत्रं दृष्ट्वा संन्यासं च, निवर्तनम्, ततः शक्त्यानुष्ठानतामुपलक्ष्य यावद्वर्णविभागादिकं प्रवर्तनं च कृतम् । अत्र निषिद्धस्याधर्मस्य न धर्मतया परिवर्तनम्, किन्तु धर्मस्यैव सतः प्रमाणान्तरावगतस्य प्रवर्तनम्, इति सर्वविदितमिदम् । तथाच धर्मज्ञानां धर्मस्य निवर्तनं ह्वाधर्मस्य प्रवर्तने न कोऽप्यधिकारः ।

सति चैवं कलिबर्ज्यप्रकरणं फलसंशयस्य सर्वथा बाधनेन न प्रवर्तते, किन्तु बाधदशक्ति तन्निर्तनेनैव । इदं तु—“आख्याता-
मामर्थं ध्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”ति न्यायेनैव, इति कलिबर्ज्य-
प्रकरणं न भीमांसान्यायानुसारि यथेच्छं केषांचन कल्पनामात्रं धर्मज्ञानाम् ।

इदमेव सिद्धम्—यत् कलिबर्जितस्यापि दीर्घकालब्रह्म-
चर्यादेर्विहितस्यानुष्ठान आत्मनः शक्तिमुपलक्ष्य यथानियममनु-
ष्ठातारो धर्माचार्यास्तस्यैऽपि धीरोदात्ताः कथं दुर्दशां महतीं प्राप्स्यन्ति । प्रत्युत मुख्यधर्मानुष्ठातारो हि ते शक्ताः निःश्रेयसमेव परमं प्राप्स्यन्ति । कलिबर्ज्यप्रकरणं हि अशक्तविषय एव प्रमाणम्, नतु शक्तविषयेऽपि ।

सत्यमाख्यातानामर्थं ध्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायो निषेधशास्त्रमपि विषयीकरोति । तदुक्तम् वार्तिके—

“जगद्वचानापादि ह्यातो विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

तथाच मनुनाप्युक्तमापद्धर्मगतं प्रति ।

तत्रत्यपापशोषाणामन्ते शौचं भविष्यति” । इति ।

तथाच निषिद्धानां तात्कालिकमभ्यनुष्ठानमपि न सर्वात्मना

दोषाभावं गोचरयितुमर्हति, यथा विहितानामशक्त्या वज्रिता-
नामकरणे दोषाभावम् । निषेधाभ्यनुष्ठानविशेषस्तु विधि-निषेधयो-
रशक्त्या परिवर्तने वर्तते । तदुक्तम्—

“श्रेयसे विहितं धर्म्यं न सर्वत्र निषिद्धयते ।” इति ।

सति चैवं पण्डिता उक्तन्यायेन धर्माणामनुष्ठानेऽशक्ति-
मुपलभ्य निर्वतकाः ; शक्तस्यैव कर्मण्यधिकारात्, अशक्तस्यानधि-
कारात्, न ह्यनधिकारिणा कृतं कर्म फलाय कल्पत इति न्यायसिद्धं
फलाभावमात्रमनुवदन्ति, नतु निवर्तितानां करणे दोषमपि मन्यन्ते ।
अधर्मस्यापद्यभ्यनुष्ठानेन तु नाधर्मानुष्ठानजं दोषमपि निषेधन्ति,
किन्तु पश्चात् प्रापञ्चित्तापहेयत्वमेव दोषस्य मन्यन्त इति विधि-
निषेधयोः परिवर्तने महदन्तरं वर्तते । नद्यापद्यपि निषिद्धमननुतिष्ठन्
स्वप्राणमपि तृणाय मन्वानः प्रत्यवापी भवति, प्रस्युत सुकृती ।
तदुक्तम्—

“न जातु कामाद् न भयाद् न लोभाद्

धर्मं जज्ञाद् जीवितस्यापि हेतोः” ॥ इति ॥

तथाचापद्यपि अधर्ममननुतिष्ठन् न निष्प्रयोजनो भवति ।
अशक्तस्तु धर्ममनुष्ठातुमनुतिष्ठन् अनधिकारित्वाद् निष्प्रयोजन
एव भवति । सति चैवं पूर्वोक्तन्यायेन निषिद्धानां पुनरपि प्रवर्तनम्,
धर्मज्ञनिवर्तितानामेव, न शास्त्रनिवर्तितानाम्, इति शास्त्र-
निषिद्धानां परिवर्तने न धर्मज्ञाः प्रभवः । सत्यं शास्त्रप्राप्तस्य शास्त्रेण
निषेधासंभवः । नहि कलिबर्ज्यप्रकरणं शास्त्रप्राप्तस्य निषेधपरम्,
किन्तु अशक्तौ शास्त्रस्याप्रवृत्तिमुक्तन्यायसिद्धामवलम्ब्याशक्तेषु,
शास्त्रविशेषाणामप्राप्तिसिद्धस्याधिकाराभावस्यानुवादकम् । ततश्च
कलिबर्ज्यप्रकरणं सर्वं पर्युदासपरमेव, नतु प्रसज्यप्रनिषेधपरम्, इति
न विकल्पापत्तिः ।

यत्र विकल्पः पर्युदासपक्षेऽप्यपरिहार्यः, तत्रैवागत्या विकल्प-

मपि स्वीकृत्य प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणम्; यथा “न तौ पशौ करोती”
 त्यादौ । तत्र पशुभिन्ने विधानं पशावपि तदाभावं विना नोप-
 पद्यते, इति पशावपि निषेधे कल्पनीये विकल्पोऽपरिहरणीय इति
 भाट्टदीपिकादौ व्यक्तम् । तथाच शक्त्यैवाधिकार इति न्यायेन
 कलिभिन्नकाल एव सामान्यतः प्राप्तिः, नतु कलिकाल इति न
 प्राप्तनिषेधोऽत्र वर्तते, इति न विकल्पापत्तिरत्र । यत्र तु निषेधस्य
 क्रियापरत्वम्, तत्तैव शास्त्रप्राप्तनिषेधे विकल्पः, नतु कारकपरत्वेऽपि ।
 अत एव—“न रात्रौ आर्द्धं कुर्यात्” “न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यादि”
 त्यादौ शास्त्रप्राप्तनिषेधेऽपि न विकल्पः । प्रकृतेऽपि कलाविति कारक-
 विषय एव निषेधः, इति न विकल्पापत्तिः, इति प्रसज्यप्रतिषेधत्वेऽपि
 न विकल्पापत्तिः, यतोऽयं निषेधोऽभ्यनुज्ञानरूप एव । तथाच
 तदकरणनिमित्तदोषाभावमाश्रयोधन एव कलिबर्ज्यप्रकरणस्य
 तात्पर्यम् ।

अतः धार्तिकोक्तविधया “पर्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं
 व्यवस्थया” । इति न्यायेन कलिकाल एव मध्येऽपि कलिबर्ज्यानां
 प्रवर्तनमात्रे न दोषलेशोऽपि, नतु शास्त्रप्रतिषिद्धानामभ्यनुज्ञानं
 संभवति । तदुक्तम्—

“प्रतिषिद्धान्यनुज्ञा च विकल्पेनैव दृश्यते” इति । इदं हि
 कलिबर्ज्यप्रकरणं पुराणगतं धर्मज्ञसमयरूपं चेमामेव नीतिमनुसृत्य
 प्रवर्तते, इति मोक्षयोरपि कोऽपि विशेषः । तथाचाशक्तिमालोच्ये-
 दानीन्तना अपि धर्मकामाः धर्मसंकोचे यदि प्रवर्तन्ते, शक्तिमुप-
 लक्ष्य संकुचितानामपि प्रवर्तने चायतन्ते, तर्हि न कोऽपि प्रत्यवायः,
 यदि लोकरक्षैवमेव स्यादिति मन्यन्ते ।

“धर्मज्ञसमयः प्रमाणमि”ति धर्मसूत्रं वेदसमानत्वं धर्मज्ञ-
 समयस्य यत् प्रतिपादयति, तदप्यशक्तविषये विधिवाक्यानाम-

प्रवृत्त्या शक्तमात्राधिकारेण प्रवर्तमानानां शास्त्राणामशक्तविषयेऽ-
प्रवृत्तिरपि पाण्डिकोऽर्थ इति पाण्डिकार्थसंग्रहात् शास्त्रसमानो
धर्मज्ञसमय इत्यभिप्रायेणैव । तथाच शास्त्रतोऽप्यर्थसिद्धस्य निषेध-
स्यानुवाद एव धर्मज्ञानामधिकारो न्यायदृष्ट्या, न त्वेतावता सर्वदा
सर्वेषां शास्त्राणां विवि-निषेधानां परिवर्तने धर्मज्ञानामधिकारः ।

एतेन—सामान्यतः कलावग्निहोत्रनिषेधः, कलेः पञ्च-
सहस्रवत्सरानन्तरमेव निषेधः, वर्णविभागादिपर्यन्तं पुनः प्रवर्तनं
च धर्मज्ञानां व्याख्यातानि; पूर्वोक्तन्यायेनाशक्ति-शक्तिपर्यालोचनेन
सर्वसंभवात् । तथाच कलिवर्ज्यप्रकरणस्याशक्तमधिकृत्य प्रवृत्तत्वाद-
येन स्वस्य शक्तिर्धर्मज्ञसमयनिवर्तितप्रवर्तनेऽपि धर्मज्ञानामनुमता
प्रदर्श्यते, तस्य निवर्तितधर्मानुष्ठानमपि श्रेयस एव धर्मज्ञसमयतया
स्वीक्रियते, इति कुत्रचन नाक्षिनिमीलनम्, नवा कुत्रचन विशिष्टा
दृष्टिर्धर्मज्ञानां वर्तते, इति विषमदृष्ट्यादिकल्पनं धर्मज्ञेषु-केषुचन
निरालम्बनमेव । धर्मज्ञसमयः प्रमाणमिति श्रौत-स्मार्त-पौराणि-
कैतिहासिकादिमेव धर्मं धर्मज्ञव्यवस्थाप्य प्रतिपादयति, नतु स्वैच्छा
परिकल्पितं धर्मव्यवस्थाविशेषमपि समादरणीयमिति ।

शिष्टाचारप्रामाण्यं कुमारिलादिभिरतितरां विशदीकृतम् ।
एतेन—देशाद्याचारा अपि—व्याख्याताः; श्रुति-स्मृतिष्वनुपलब्धाः
श्रुति-स्मृत्यनुमापकतयैव प्रमाणतामर्हन्तश्च देश-कुलाद्याचारा यत्र
यत्र भिन्नभिन्ना विरुद्धाश्चोपलभ्यन्ते, एकदैव सर्वदेशीयैः सर्वकुलीनै-
रपि वाऽनुष्ठानुमशक्याः, तत्रोदितानुदितहोमादिबद् धिकल्पेन
व्यवस्था । होलाकाधिकरणं तु—यस्मिन् दिने होलाकोत्सव उदी-
च्यानाम्, तस्मिन्नेव दिने देशान्तरीयाणां तत्स्थाने कर्तव्यशिष्टा-
चारान्तराभावात् सर्वदेशीय इति होलाकाधिकरणे व्यवस्थाप्यते ।
“यस्मिन्, देशे य आचारः” इति तु घचनं विरुद्धाचारद्वयसत्त्वे देश-

विशेषाचारस्य तस्य तस्यैव प्रामाण्यं व्यवस्थापयति । ततश्च नोक्त-
वचन-द्वोलाकाधिकरणयोः परस्परविरोधोऽपि । सति चैवं देश-काल-
परिस्थितिमनुसृत्य धर्मव्यवस्थापनार्थं प्रवृत्तानां तत्तद्देशीयविरुद्धा-
चारविशेषाणां प्रामाण्यस्वीकारेणैव तदर्थं प्रवृत्तिरुचिता । तथाच
यदि उत्तरदेशे जातिविशेषाः केचन विशेषतोऽस्पृश्यतामाद्रियमा-
णा न सन्ति, देशान्तरे च यदि तादृशा वर्तन्ते, तर्हि सर्वदेशीयैः
पण्डितैर्मिलित्वा का वा व्यवस्था कर्तुं शक्यते । एवं दाक्षिणात्य-
प्रदेशे कामिक-कारण-वैखानस-पाञ्चरात्राद्यागमानुसारेण देवालप-
रक्षा यत्र प्रचलति, उत्तरदेशे च न सा व्यवस्था देवालपरक्षार्थं
स्वीक्रियते, नवा कामिकाद्यागमानुसारेण प्राकारादिव्यवस्थां मन्दिरेषु
दृश्यते । तत्रोत्तरदेशीयानामपि निष्ठाकारमन्दिरेषु सर्वेषां गर्भगृहात्
षड्विंशत्याप देवदर्शनाधिकारः कामिकागते विधीयत इति, तेषां
देवदर्शनादिव्यवस्था नागमादिविरुद्धा । सर्वदेशीयाः पण्डिता हि
मिलित्वा सर्वदेशार्हश्रौत-स्मार्तादिधर्मन्यवस्थापनमेव कर्तुमर्हन्ति,
न तु केरलादिदेशीयाचारसाधुताऽसाधुताव्यवस्थापनमपि । तत्र हि
तद्देशीयैव व्यवस्था प्रमाणतामर्हति । सति चैवं धर्मप्रमाणवि-
चारप्रसङ्गे धर्माचार्याणां पद्धतिरेवाधुनातनैरपि समालोचनीया ।
तथैव शाक्यपशक्त्यापदादिस्वरूपविशेषमधुनातनमुपलक्ष्य धर्मविशे-
षाणां संकोचस्तु नाधुनातनानामपि दोषावहः ।

एतेन—मन्वादिस्मृतिवाक्यानामेतद्देश-काल-परिस्थित्यनुसा-
रेण विवरणान्तरं चरितविमर्शकदृष्ट्या समादरणीयमिति वादोऽ-
पि—परास्तः; वाक्यार्थनिर्णयो हि वक्तृतात्पर्याधीन एव समुचितः,
नतु श्रोतृतात्पर्याधीनः, समालोचकतात्पर्याधीनो वा । तद्यदि
मन्वादिस्मृतयः प्रकृतपरिस्थितिप्रतिपूलाः, तर्हि धरं तासां दूरतो
निरसनम्, नतु तासामेवार्थान्तरकल्पनम् । तदिदं सिद्धम्—यन्मी-
मांसरूपद्वत्यैव शास्त्रार्थविचारः कर्तव्यः, नतु चरितविमर्शकदृष्ट्या ।

चरितविमर्शकदृष्टिर्हि वस्तुपस्थान एवोपयुज्यते, तस्य साधुत्वासाधुत्वविषये । यथाचैतिहासिकानि पौराणिका चोपाख्यानानि विध्यर्थस्तावकनयैव प्रमाणानि, नतु स्वतन्त्र तथान्यत्र व्यक्तम् । “इतिहास-पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्” इ वचनमिदमेवानिप्रैति ।

सति चैवं केवलयुक्तिवादेन—चरितविमर्शकदृष्ट्या श्रुति-स्मृति-पुराणाद्यर्थव्यवस्था न सांप्रतम्, किन्तु मीमांस पद्धत्यैव । सातु—धर्माधर्मपरिवर्तने कस्यापि कयापि विषयधिकारं नानुमन्यते, केवलयुक्तिवादेन धर्मव्यवस्थां हि यद् एव मीमांसा धारयति । सति चैवं लोकरक्षार्थं प्रवर्तमाना प्रवर्तमाना वा पण्डितपरिवत्, विश्वसिम्, न स्वानधिकृतेषु कार्ये प्रवर्तेत । स्वाधिकारोलङ्घनेन प्रवर्तमाना हि महतीं विपत्तिमेव पश्यति, स्वाधिकृतकार्यस्यैव करणेन तु न केवलमिह, किन्तु परव्रा महतीमेव संपदम्, इति प्रसीमोऽधुनातनाः पण्डिताः धर्मस्वव्यवस्थापनार्थं प्रवृत्तास्समुचितां मीमांसकपद्धतिमेव स्वीकृत्यन्ति । विश्वरूप-विज्ञानेश्वर-कुल्लूकभट्टादयः, द्वैमादि-धीरमित्रदय-स्मृतियन्त्रिका-पराशरमाधवीय-निर्णयसिन्धु-धर्मसिन्धुकारादश्रीरघुनन्दनभट्टाचार्याः, श्रीवैद्यनाथदीक्षितादयश्च नियन्धकारा मीमांसापद्धत्यैव धर्माधर्मव्यवस्थां व्यवस्थापयन्ति ।

तथाच धर्मज्ञसमयः यदि स्मृति-पुराणेतिहासादयः, यदि च निबन्धविशेषा मीमांसापद्धत्या नियन्त्राः, यदि अशक्तिमुपलब्ध लोकरक्षार्थं धर्मसंकोचव्यवस्था, यदि वा प्रायश्चित्तविशेषनिर्णय पारिपद्यानाम्, सर्वथा तु न शास्त्रप्रतिपिद्धानां प्रवर्तनं विषयीकृतं मीष्टे इति कलिवर्ण्यप्रकरणमेकमुपलक्ष्य शास्त्रनिषिद्धानामपि धर्म

क्षापामेव पर्यवसिष्यति, यदि पूर्वोक्तन्यायसिद्धं स्वाधिकारमुल्लङ्घ्याधुनातनाः प्रयतेरन् । पूर्वोक्तन्यायसिद्धेन तु मार्गेण स्वाधिकारं तत्र विनियुञ्जानास्तु धर्मज्ञास्सत्यं लोकरक्षापर्यवसायिन एव भविष्यन्ति । अतस्सादरमिदं सुधारकाणां सनातनधर्मावलम्बिनां वा पण्डित-परिपत् : निवेद्यते—यत् स्वाधिकारमनुल्लङ्घ्य धर्मव्यवस्थायां स्वीया-सर्वाऽपि शक्तिर्विनियोक्तव्येति ।

तदेवं सामान्यतो धर्मप्रमाणविचारप्रसङ्गेन मीमांसकपद्धत्यैव धर्माधर्मव्यवस्था श्रेयस इति समालोचितम् । इतः परं जातितत्त्व विषये स्वीयं मन्तव्यं प्रकाशयितुमभिलषामः ।

धर्मप्रदीपः

जातितत्त्वप्रकाशः

जातिभेदा हि बहुतरा भारतीयानां संघटनविरोधिनो दृश्यन्ते, इति तत्सङ्घटनस्युपलक्ष्य, जातिविभागा इमे दूरीकर्तव्या इति केचन मन्यन्ते । एते हि भारतीयानां संघटनमभिकाङ्क्षन्तः माहम्मदानामपि हिन्दुपदं प्रायश्चित्तविशेषादिना प्रापयन्ति । अन्यजानपि धर्मेष्वेवान्तर्भावयितुं प्रयतन्ते । तत्र किंप्रयोजनमिदं संघटनमिति शङ्कायां तु न एव मन्यन्ते—यह्य एवेदानीं माहम्मदादिमते प्रवर्तन्ते । तत्र च कारणं माहम्मदादीनां यलात्कारेण प्रवर्तनम्, तेषां च यलात्कारो विनाऽस्माकं सङ्घटनं न परिहर्तुं शक्यत इति हिन्दूनां सङ्घटनमपेक्ष्यते ।

अत्रापरे केचन मन्यन्ते—यलात्कारेण प्रवर्तनं हि क्रियमाणं कथमपि नास्माकं दोषकरम् । नहि यलात्कारेण प्रवर्तितानां प्रायश्चित्तादिना स्वमतप्रवेशं केऽपि धारयन्ति । सनातनधर्मावलम्बिनोऽपि हि यलात्कारेण मतान्तरं प्रवेशितानां स्वमतप्रवेशमनुमन्यन्त एव । ये हि किलेदानीं मत्कानापदवाच्या अन्ये वा वर्तन्ते, तेषां पूर्वतना धर्मं मन्यामहे न यलात्कारेण मतान्तरं प्रवेशिताः, किन्तु कामत एव तत् प्रविष्टाः; अन्यथा हि पूर्वस्मिन्नेव काले पूर्वतनानामेव स्वमतप्रवेशोऽपि प्रायश्चित्तेन सिद्ध एव स्यात् । नहि पूर्वस्मिन् काले यलात्कारेण मतान्तरं प्रवेशिता अपि न स्वमतं प्रापिता इत्यत्र किमपि गमकं वर्तते । यदि कदाचन केऽपि स्वमतं न प्रवेशिता अप्यभवन्, तर्हि पूर्वोचार्यैरिदमपि निर्णीतं स्यात्, यत् प्रथमं यलात्कारेण प्रवेशिता अपि ते यौनमपि सम्पन्नं तत्र स्वीचक्रुरिति । व्यवस्थापितमिदं बाधायनादिधर्मसूत्रेषु—ययौनेन हि सम्पन्नेन कथमपि न स्वपूर्वतन-

जातिः प्रापयितुं शक्यत इति । न हि परम्पराचतुष्टयातिक्रमानन्तरं पञ्चमादीनामन्येषां च प्रापश्चित्तेनापि स्वमतप्रवेशाधिकारः सम्भवति । सर्वथा तु मत्कानाविभागावलम्बिनामेतेषां प्रापश्चित्तेन स्वपूर्वतनजातिसम्बन्धानुमोदनं न धर्मशास्त्रसंमतम् ।

अस्तु या कथमपि तत्प्रवृत्तिः केषांचन, किमर्थं वेद्यं प्रवृत्तिरेतैराद्रिपते, किंवा प्रयोजनं सङ्घटनस्य मन्यत इति च पुनरपि निपुणतरं समालोचयामः । सत्यं सङ्घटनेन हिन्दूनां समुदायशक्तिरभिवर्धते ; तथाप्यभिवृद्धया तथा शक्त्या धर्मपरिरक्षणमभिकाङ्क्षितम्, उत लौकिकव्यवहारेषु स्वोत्कर्षसम्पादनम् ।

आद्ये हि धर्मपरिरक्षणं मुष्टिमेयानामपि तत्तज्जातिभेदनिव्यक्तसत्सनातनधर्मावलम्बिनामवस्थानमेव ह्यपेक्षते, न तु संख्याधिक्यम् । शास्त्रसमाजादिपरिचर्तनेन हि न सनातनधर्मसंरक्षणम्, किन्तु नूतनसम्प्रदायप्रवर्तनमेव फलति । नहि शास्त्रविरुद्धं नूतनसम्प्रदायप्रवर्तनं कैरपि कदापि प्रवर्तितम् । भगवद्रामानुजादयोऽपि शास्त्रप्रामाण्यमूरीकृत्यैव शास्त्रीये भक्तिमार्ग एव केषां चनाधिकारं प्रददुः, न तु यथेच्छं शास्त्रस्वरूपपरिचर्तनेन । नहि भगवद्रामानुजादिसम्मतोऽयं सिद्धान्तः शंकरभगवत्पादादीनामप्यसम्मतः । तद्विरोधेनैव खलु शंकरभगवत्पादा अप्यद्वैतं स्थापयन्तीति तु खलु साम्प्रदायिका पन्थाः । अस्मिन्नवसर इदमपि सूच्यते—यद् भगवद्रामानुजैर्न जातिव्राह्मण्यं शूद्रादयः प्रापिता इति ।

श्रीमद्रामानुजादयोऽपि भगवतोऽवतारपुरुषा एव । तैऽपि साम्प्रदायिकमेव धर्ममुपदिदिशुः । सत्यं चण्डालादयोऽपि परमैकान्तिपदं प्राप्ता वैष्णवैर्विष्ण्वालयेषु धेनूचन सम्प्रदायेन व्यवहरद्भिः पूज्यन्ते । नहि ब्रह्मज्ञानित्वं परमभागवतत्वं परमैकान्तिपदं वा ब्राह्मणानामेव धनमिति कोऽपि मन्यते । अयमेव खलु सनातनधर्माणां साम्प्रदायान्तरप्रवर्तकानां सर्वेषामाचार्याणां सिद्धान्तः-

यदि न जन्मान्तरे ज्ञानादिकम्, तर्हि तु नूतनेन प्रयत्नेन ब्रह्म-
 ज्ञानं न ब्राह्मण्यमन्तरेण सम्भवतीति । ये हि विष्णुबाल्येषु पूज्यन्ते,
 ते हि जातमात्रा एव परमैकान्तिन इति खलु मन्यन्ते । नहि
 जातिमात्रेण ब्रह्मज्ञानिनां परमैकान्तिनां वा कर्मकाण्डाधिकारं
 कोऽपि मन्यते । नहि वयमिदानीमपि परमभागवतोत्तमान्, अण्डा-
 लानपि परमपूजनीयान् न मन्यामहे, परं त्विदमेवास्माकमश्रयं समा-
 पतितम्, यत्के वा ब्रह्मज्ञानिनः के वा नेति विनिर्णयकरणम् । न
 केवलमियं रीतिवैष्णवसम्प्रदाय एव, शैवसम्प्रदायेऽपि हि कण्ठा-
 यद्वय एव भक्ताः शैवाल्येषु पूज्यतेदानीमपि संगृहीता वर्तन्ते
 एव । अद्वैतसम्प्रदायेऽपि हि नेदमसम्मतम् । विदितं हि शंकर-
 विजयदर्शिनां सर्वेषाम्—यत् शङ्करभगवत्पादोऽपि काश्यां अण्डाल-
 स्यापि जात्या, ब्रह्मज्ञानित्वं तस्यावगत्यालिङ्गनमपि शकारेति ;
 तथापि हि तेषां जातिव्याघ्रणं न कस्मिन्नपि सम्प्रदाये स्वीकृतमस्ति ।
 ते हि न जातिवैष्णवाः, किन्तु धर्मवैष्णवा एव । जातिवैष्णवा हि
 सर्वथा स्मार्तानेय धर्माननुसरन्तो दृश्यन्ते । नहि दिव्यसंस्कारयन्तो-
 ऽपि भागवताः कर्मठानां पुरत आगत्य वयमुत्तमा भयदपेक्षयेति,
 भयनामस्माकं च साम्यं वर्तत इति वा, वेदाः सर्वेऽपि केनचन
 पुरुषेण रचिता इति वा, मन्त्रा एव प्रमाणमिति वाऽन्यदेदानीन्तना
 इव व्यवहरन्तः पूर्वं केऽपि वर्णसंकरस्य धर्मसंकरस्य वा सम्पादनमेव
 परमं धर्ममूरोकुर्वाणाः कदाप्यासन् । न हि यत् सनातनधर्मोऽयं
 अपि तत्तत्संप्रदायपीठाधिपानां केवलं शास्त्रपरतन्त्रतामेव त्वस्य
 परमत्वं मन्यमानानां च परमाचार्याणामुपदेशेन कस्यापि मतान्तर-
 प्रविष्टस्यान्यस्य वा शुद्धिं क्रियमाणामपि चिरुद्धां मन्यामहे । नहि
 कैरपि पूर्वाचार्यैः केषामपि भक्तिमार्गं प्रापितानां सहमोजनाधि-
 कारोऽपि दत्तः । श्रीवैष्णवसम्प्रदाये हीदानीमपि बहुषु स्थलेषु
 ग्राह्यणीः साकमपि पिना देवालयस्थानं तत्प्रसादं वाऽन्यत्र न

सहभोजनादिकं दृश्यते । तथाच यदि केचन भक्तिमार्गं प्रति मतान्तरावलम्बिनोऽपि नेयाः, तर्हि दीयतां सोऽधिकारो यथा-शास्त्रं तत्तत्सम्प्रदायाधिपतिभिरेव । सर्वथा यदि हिन्दुसंघटनं धर्मपरिपालनार्थं केऽपि प्रार्थयन्ते, तर्हि केवलं तत्तदाचार्या एव निरपेक्षाः शास्त्रपक्षपातिनश्च शरणं प्राप्याः, नान्या कापि गतिरत्र वर्तत इति वयमुत्पश्यामः । डाक्टर कुरुतुकोटिस्तु न शास्त्रपरतन्त्रतां मन्यते, न वा धर्माचार्योऽपि, इति विदितमिदं सर्वेषाम् ।

धर्मपरिपालनं च यदि प्रयोजनं नापेक्षन्ते संस्कारकम्मन्याः, यदि च लौकिकव्यवहारपरिस्थितिविशेषमेव काङ्क्षन्ति, तर्हि कामं प्रवर्तन्तां किमपि सम्पादयितुम् । इदं च तेषां सविधे सानुनयं निवेद्यते—यत् स्वीयाः सिद्धान्ताः सर्वेऽपि शास्त्राह्वयाः शास्त्र-सम्मतता वेति न सन्दिग्धधर्ममतयः सनातनधर्मविद्वांसिनः पामरा अन्ये वा धोध्यन्ताम्,

अत्र प्रसङ्ग इदमपि विचारणीयं समापतितम्—यत् वर्ण-सांकर्यस्य जातिव्यवस्थाभावस्यास्पृश्यस्पर्शव्यवस्थापनस्य च हिन्दु-संघटनेन कः सम्बन्ध इति । न ह्यस्पृश्यस्पर्शव्यवस्थापनं संघटनोपयुक्तम् । उद्बुध्यते हि सर्वेऽपि माहम्मदादीनां विषये तास्माभिः स्पर्शास्पर्शविचारः क्रियते, चण्डालैस्तु स विचारः कियत इति महतीर्यं न्यूनताऽस्माकमिति । इदमपि उद्बुध्यते—माहम्मदादि-भिर्बलात्कारेण स्वमतं प्राप्यमाणानामस्मदीयानां रक्षणार्थं हिन्दु-संघटनं कियत इति । तत्र यदि स्पर्शास्पर्शविचारो विशेषतः पारस्परिकं प्रेम संपादयेदिति सम्मनम्, तर्हि कथं माहम्मदानां भारतीयानां च, येषामिदानीं स्पर्शास्पर्शविचारस्तादृशो नास्ति, तेषां न परस्परं संघटनं संवृत्तम् ? कथं वा तेषां सर्वेषां च परस्परं विरोधः ?

एतेन—पूर्वं कदापि तावदैकमर्थं जातिभेद आचारभेदश्च नासीदेव, दृश्यतां विश्वामित्र-यसिष्ठादिसंवाद इत्यादिशङ्कापि—

परास्ता । विश्वामित्रादिकलहे हि न जातिभेदः कारणम्, किन्तु वसिष्ठस्य यद् बलमासीत्, तन्न विश्वामित्रस्यासीदिति इर्ष्यासूयादिकमेव । नहि जातिमात्रेण वसिष्ठेन विश्वामित्रस्य पराजयः सम्पादितः, किन्तु तपोविशेषेणासादितब्रह्मबलविशेषेण ।

नहि ययमपि जातिमात्रेण ब्राह्मणमुत्कृष्टं वदामः, किन्तु जातिकर्मोभयेनेति विश्वामित्रवत् यदि कोऽपि क्षत्रियो वाऽन्यो वा वर्णः तपोविशेषमनुष्ठाय ब्रह्मर्षित्वं प्राप्स्यति, तर्हि प्राप्नोतु नाम । विश्वामित्रस्यापि सविवे वसिष्ठेन न ब्राह्मण इति कृत्या स्वस्योत्कर्षः प्रतिपादितः । विश्वामित्रादिकालेऽपि गुणकृतं ब्राह्मण्यमित्यादिकं नासीदेव ; अन्यथा कथं “ब्रह्मतेजो यत्नं यलम्” इति विश्वामित्रस्य वचनमुपपद्येत । गुणकृतमेव ब्राह्मण्यादिकं तदाप्पासीदिति कल्पनायां हि किमिति बहुसहस्रवत्सरपर्यन्तं तपोविशेषो ब्रह्मर्षित्वसम्पादनार्थं कृतः । “शमो दमस्तपः शौचम्” इत्यादिवचनोक्ता हि गुणविशेषा विश्वामित्रस्य वसिष्ठदर्शनकालेऽप्यास्तन्नेव । नहि लोभविशेषः कश्चन सज्जात इत्येतावता तत्कालमात्रे न ब्राह्मणत्वमिति कल्पना सम्भवति । वसिष्ठेनापि हि कामधेनुरक्षणांश्च विश्वामित्रेण साकं युद्धं कृतमेव, इति वसिष्ठस्यापि कथं न क्षत्रियत्वम् ? तथाच क्षत्रियत्वावस्थायामेव शक्तिविशेषो विश्वामित्रेण वसिष्ठेऽनुभूत इति “ब्रह्मतेजो यत्नं यलम्” इति ययनमनुपपन्नमेव गुणकर्मकृतत्वे ब्राह्मणस्य-क्षत्रियत्वादीनां स्यात्, इति गुण-कृतं ब्राह्मण्यमिति यादे वसिष्ठ-विश्वामित्रादिसंवादो नावलम्ब्यतामर्हति । वस्तुनस्तु विश्वामित्रस्यापि ब्रह्मर्षित्वमेव प्राप्तम्, न ब्राह्मणजातिः । व्यवस्थापितं हि भास्कौस्तुभे खण्ड-देवाचार्यैरपि विश्वामित्रादीनामपि हि न ब्राह्मणजातिः, किन्तु ब्रह्मबलमात्रनिष्पत्तिरिति । विदितमिदं भवेत्पाम्—चातुर्दण्यवस्थेयं रामायणकालेऽप्यवर्तत—इति । अन्यथा हि कथं तपोविशेष-

मनुतिष्ठतः शम्बूकनाम्नः शुद्रस्य शिरश्छेदनं भगवता श्रीराम-
चन्द्रेण सम्पादितमुपपद्येत ? तथाच तत्र तत्र स्पर्धाविशेषादिकं
भिन्नजातीयानां यत् दृश्यते, तत्र न जातिभेदः कारणम्,
किन्त्वसूयादिकमन्यदेव कारणम् । तच्चासूयादिकमिदानीमपि यदि
सर्वैः परित्यज्यते, तर्हि जातिभेदादिपरिपालनं कथमपि न दोषाय
भविता, प्रत्युत शुणायेव भविता । अन्यथा हि सर्वेषामेकजाती
यत्वेऽविद्यमाने चोच्च-नीचभावे कथं वा लोकव्यवहारोऽपि निरुध्येत ।

यस्तुतस्तु न वयं जातिभेदप्रयुक्तमाचारभेदप्रयुक्तं चोच्च-नीच-
भावमैहिकेषु व्यवहारेषु समादरणीयं पश्यामः, किन्तु पारलौकिक-
व्यवहारेष्वेव । अत्र च विना शास्त्रं नान्धा कापि गतिर्यतः इति
पूर्वमेव विवेचितम् । वेदे हि कुञ्चन वर्णद्वयस्य कुञ्चन वर्णत्रयस्य
कुञ्चन चर्चकस्य वर्णस्य च दर्शनेन हीदं स्पष्टमवगम्यते—यद्यातुर्वर्ण्यं
वेदकालेऽप्यासीदिति । यथाच मन्त्रसाधनत्वेनैवर्षित्वम्, न तु
मन्त्ररचयितृत्वेन, तथाऽन्यत्र व्यस्तम् ।

पुराणादिषु एको वर्ण असीत्, इत्यादि व्यवहारो हि सृष्ट्या-
रम्भकालाभिप्राय एव । सृष्ट्यारम्भकाले हि ब्रह्मणा मानसा एव
सृष्टा इति हि न दोषः । यथाच मानसानामपि दक्षादीनां ब्राह्मण्यं
ब्राह्मणमातापितृकत्वाभावेऽप्युपपद्यते, तथा कुस्तुमाञ्जल्यादिषु
विवेचितम् । एतेन क्षत्रियवंशे विश्वामित्रादीनां ब्राह्मणादीना-
मुत्पत्तिरपि व्याख्याता ।

महर्षीणां मन्त्रप्रभावसघीचीनसंकल्पविशेषोऽपि जातिपरि-
वर्तने पर्याप्त एव । विश्वामित्रब्राह्मण्येऽपि शर्चाकमहर्षेः संकल्प-
विशेष एव कारणमिति महामारत एव व्यक्तम् । येषां तु महर्षि-
संकल्पविशेषं विनापि ब्राह्मण्यमिति प्रसिद्धम्, तत्र सर्वत्र
ब्राह्मण्यपदेन वेदसमूहावाप्तिरेव विवक्ष्यते । व्यक्तं चैनम्महामारते
आष्टिपेगोषाग्याने । उपरिष्टाय स्पष्टं भविष्यति । कर्तुमकर्तुमन्यथा

कर्तुं हि येषां शक्तिः; न एव स्वीयजातेरन्यजातेर्वा परिवर्तनसमर्थाः, न ॥ शान्त्यादिसाधारणगुणमात्रविशेषविशिष्टाः । शान्त्यादिकं हि साधारणो धर्मः सर्वेषामपि वर्णानामिति प्रथमं कदापि विना जातिभेदमवस्थानं नासीदेव, इति कथं वा वर्गभेदकल्पनाप्यार्थाणां पूर्वं जातिभेदाभावं गमयति । अयं भावः—पुराणे स्वत्वेक एव वर्ण आसीदित्यादिकमुच्यते, नतु वेदे । नव्यमते हि पुराणं त्वत्तिन् नवीनमैतरेयब्राह्मणादिषूपनिषत्सु ब्राह्मणान्तरेषु चोपलभ्यमानं जातिभेदं कथं वा बाधेत ? सर्वथा तु न जातिभेदो वैमत्यकारणमासीत्, किन्तु धृत्त्यादिव्यवस्थानुगुणात्वादैकमत्यकारणमेवासीदिति सिद्धम् । अत एव सर्वैरपि पूर्वाचार्यैर्जातिभेदाबाधेनैव धृतिव्यवस्थादिकं सर्वमपि सम्पादितम्, न तु तदबाधेनेति जातिभेदविनाशो महतेऽनर्थाय स्यादिति तत्परिपालनमेव युक्तम् ।

सम्मतमिदं समाजसौकर्याय वर्गशो विभागः परिकल्पित इति, वर्गशो विभागश्च न वैमत्यकारणमिति च नव्यानाम् । तत्र नवीनैः कल्प्यमानो वर्गशो विभागो यदि न वैमत्यकारणं भवति, तर्हि कथं स्वभावसिद्धो जातिविभागस्तत्कारणं स्यादिति सर्व एव विवेचयन्तु । यथाहि नवीनमते धृतिव्यवस्था न नियता, वर्गव्यवस्थायामपि स्वीयमातापितृवर्गधृत्तिसम्पादनाशक्तौ धृत्त्यन्तरस्वीकरणं न दोषाय, एवं जातिभेदव्यवस्थायादिनामपि मते स्वजातियोग्यधृत्त्यशक्तौ धृत्त्यन्तरस्वीकरणमपि न दोषायैति जातिभेदानुसारेण धृतिविशेषव्यवस्थापनं नानुपपन्नम् ।

जापदि धृत्त्यन्तरस्वीकरणेन जीवननिर्वाहः कथमपि क्रियताम् । पारलौकिकफलधर्माणामनुष्ठानं तु यथावदेव कथं न सम्पादयितुं योग्यम् ? पारलौकिकं फलं न कस्यापि प्रत्यक्षमिति यथाशास्त्रमेव तत्र व्यवस्था सम्पादनीयेति कथं वाऽऽचारपरिवर्तनमपि योग्यं भवति । तथाच धृत्यैक्यसम्पादनेऽपि यद्यपि न दोष-

सम्भावना, फलस्य तदानीमेव सम्भवात्, आचारैक्यसम्पादने तु कथं न दोषः ? को वाऽऽचाराणामधिकारिव्यवस्थां विनापि फलाधानशक्तिर्भविष्यतीति सुदृढं वक्तुं पारयति । हेतुवादेनास्मदीय-सनातनधर्मव्यवस्थादिसम्पादनार्थं बहुभिः प्रयतितं प्रागपीति सर्वविदितमिदम् । नहि वेनाप्यथ यावन् धर्मश्रद्धा भारतीयानां बहूनां विनाशिना । सर्वथा तु जातिव्यवस्थेयमत्यन्तमेव गुणायैव भवति । उपपादितं भगवतापि—संस्तो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्यवे”ति ।

एतेन—वर्गाणां जातिस्वरूपत्वेन विभागानन्तरमेव शूद्रा-भार्यादिनिषेध इत्याद्यपि—परास्नाम् । किमिति वा वर्गाणां जाति-रूपेण परिणामः कल्पितः ? तदपि यदि समाजसौकर्यार्थम्, तर्हि कथं वा तत्सौकर्यं जातिभेदविनाशनेनेदानीं सम्पादयिष्यते । एतेन पूर्वं वर्गाः खलु समाजसौकर्यार्थं श्रमविभागार्थं परिकल्पिता अप्य-नन्तरं जातिरूपेण विपरिणामिनाः, लोकेऽपि किञ्चित्कालपर्यन्तं कस्मिंश्चित्कार्ये नियुक्तस्तनोऽपि तत्कार्यकारित्वात्तत्त्वेनैवात्मानं मन्यते, आचारभेदद्वय कार्यानुसारेणानन्तरं भयत्येव । एवं जीवि-कानियमोऽपि । एवं चैते सर्वेऽपि भेदास्समाजसौकर्यार्थमेव परि-कल्पिताः, न तेषां जातित्वं शुभं सिद्धत्येवेतीतिहासं पर्यालोचयतां सिद्धान्त इति शङ्कापि—परास्ना । अत्र श्रमविभागार्थं वर्णविभागा ब्रह्मणैव सम्पादिताः सृष्टिसमये इति प्रार्थनमनम्, नयनानां तु भारतवर्षागमनानन्तरं ते सम्पादिता इति । अत्र वेदमेष वक्त-व्यम्—पदार्थाणां भारतवर्षागमनात् पूर्वं वेदकालतः पूर्वमयं विभागो नास्तीति भारतदेशागमनानन्तरमेवायं विभागः कल्पितः

मनोरथकल्पितेनाकाशमण्डपेन तु किं वा कार्यं भविष्यतीति न चयं जानीमः ।

पुराणेषु तु सृष्टिकाल एव जातिविभागा वृत्तिविभागाश्च कल्पिता इति स्पष्टमेव प्रतिपाद्यते । तद्यथा—ब्रह्माण्डपुराणेऽनु-
पङ्गपादे ३१ तमेऽध्याये—

“भाविनोऽर्थस्य च यलात् ततः कृतमवर्तत ।
प्रवृत्ते ते ततस्तस्मिन् पूते कृतयुगे तु वै ॥
उत्पन्नाः कलिशिष्टास्तु प्रजाः कर्तयुगास्तथा ।
तिष्ठन्ति चेह ये सिद्धा अदृष्टा विचरन्ति च ॥
सह सप्तर्षिभिश्चैव तत्र ते च व्यवस्थिताः ।
ब्रह्म-क्षत्र-विशः शूद्रा बीजार्थं ये स्मृता इह ॥
कलिजैः सह ते सन्ति निर्विशेषास्तदाऽभवन् ।
तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयन्तीतरेषु च ॥
घर्णाश्रमाचारयुक्तः श्रौतः स्मार्तो द्विधा तु सः ।
ततस्तेषु क्रियावत्सु वर्तन्ते वै प्रजाः कृते ॥
श्रौते स्मार्ते कृतानां च धर्मं सप्तर्षिदर्शिते ।
केचिद्धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहायुगक्षपात्” ॥ इति ।

अनुपङ्गपादे सप्तमाध्यायेऽपि—

“ये वै परिग्रहीतारस्तासामासन् वलीयसः ।
इतरेषां कृतव्रणान् स्थापयामास क्षत्रियान् ॥
उपतिष्ठन्ति तावन्तो पावन्तो निर्मितास्तथा ।
सत्यं व्रतं यथाभूतं ध्रुवं वो ब्राह्मणास्तु ताः ॥
ये चान्ये ह्यथलास्तेषां संरक्षाकर्मणि स्थिताः ।
क्रीतानि नाशयन्ति स्म श्रेयिष्यां ते व्यवस्थिताः ॥
वैश्यानित्येव तान् ग्राह्यः कीनाशान् वृत्तिसाधकान् ।
ये वान्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये रताः ॥

निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रांस्तानब्रवीत्तु सः ।
 तेषां कर्माणि धर्माश्च ब्रह्मा तु व्यदधात् प्रभुः ॥
 संस्थित्यां तु कृतायां वै चातुर्वर्ण्यस्य तेन वै ।
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात् धर्मे तं नाप्यपालयन् ॥
 वर्णधर्मेऽथ जीवन्त्यो व्यरुद्धन्त परस्परम् ।
 ब्रह्मा युध्वा तु तत्सर्वं याधातध्येन स प्रभुः ॥
 क्षत्रियाणां षष्ठं दण्डं युद्धमाजीव्यमादिशत् ।
 याजनाध्यापने ब्रह्मा तथा दानप्रतिग्रहम् ॥
 ब्राह्मणानां विसृतेषां कर्माण्येतान्ययादिशत् ।
 पाशुपाल्यं च वाणिज्यं कृषिं चैव विशां वदौ ॥
 शिल्पान् जीवभृतां चैव शूद्राणां व्यदधात् पुनः ।
 सामान्यानि च कर्माणि ब्रह्म-क्षत्र-विशां पुनः ॥
 यजनाध्ययने दानं सामान्यानीतरेषु तु ।
 कर्माजीवं तु वै दत्त्वा तेषामिह परस्परम् ॥
 तेषां लोकान्तरे भूर्ध्नि स्थानानि विदधे पुनः ।
 प्राजापत्यं दिजातीनां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ॥
 स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।
 वैश्यानां मासृतं स्थानं स्व-स्वकर्मोपजीविनाम् ॥
 गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्ये च तिष्ठताम् ।
 स्थानान्येतानि वर्णानां योग्याचारवतां सताम् ॥
 संस्थित्यां तु कृतायां वै चातुर्वर्ण्यस्य तस्य तत् ।
 वर्णास्तु दण्डभपतः स्वे स्वे वर्णे व्यवस्थिताः ॥
 तेन स्थितेषु वर्णेषु स्थापयामास चाश्रमान् ॥” इत्यादि ।

एतैश्च धर्चनैरिदं स्पष्टमवगम्यते—धर्णव्यवस्था, जीविकाव्यव-
 स्था, परलोके स्थानव्यवस्था, ऐकमत्यार्थं साधारणधर्मव्यवस्था
 च ब्रह्मणैव सृष्ट्यादावेष सम्पादिता । यथावत्स्वधर्मापरि-

पालनमेव परस्परवैमत्यनिमित्तमिति । अत एव साधारणधर्मो-
पदेशः सर्वस्मृति-पुराणेतिहासेषु दृश्यमान उपपद्यते । विशेषधर्मा-
णामितरेतरानधिकारिकत्वेऽपि साधारणधर्मसाम्येन कथं वा
सर्वेषां नैकमत्यं भवति ? नहि केनापि सर्वेषां सर्वात्मना साम्य-
मापादयितुं शक्यते । सर्वसाधारणधर्मोपदेश एव स्वत्वैकमत्य-
साधनम् । तत्तत्कर्माधीनसुखविशेषादिकमितरस्य सञ्ज्ञातं
दृष्ट्वा यदि कोऽप्यसूयया विद्विष्यात्, तर्हि कथं वा तत्रैकमत्यं
सम्पादयितुं शक्येत ? तथाच जातिभेदोऽयमनादिसिद्धो न
वैमत्यकारणम्, प्रत्युत स एवैकमत्यकारणमिति सिद्धम् ।

अङ्गीक्रियते चैतदेतिहासिकैरपि जीविकाभेदादिकं
समाजसौकर्यार्थमिति । इदमेव तेषां विप्रतिपन्नम्—यत् जाति-
पदप्रयोगो नानादिरिति । अत्रास्माकमिदमेव यत्तद्व्यम्—यद्
नामभेदे यदि विवादः, तर्ह्यकिञ्चित्करोऽयं विषयः । वर्णभेदस्यानादि-
सिद्धत्वं यथैतिहासिकानामपि सम्मतम्, तर्हि यमिदमेव निवे-
द्यामः—यत् वर्णशब्दो ह्यस्माभिर्जातिविशेषवाचकत्वेनैव मन्यते,
न तु जातिसामान्यवाचकत्वेन । व्यक्तं चैतत्कायस्थप्रदीपादी ।

व्यक्तं चैतदुग्रामहेश्वरसंवादे महानारते विवेचितम् ।
यथनानि चात्रापेक्षितान्युत्तरत्र स्पष्टीभविष्यन्ति । सत्यं ब्रह्म-
क्षत्र-विद्-शूद्राणां नावयवभेदः सम्मतिः, तथापि न जातैक्यं
सम्भवति । नहि सर्वेषामवयवसाम्येन सर्वपुत्रत्वं सर्वपितृत्वं वा
सम्भवति । अयमस्य पुत्रोऽयमस्य पुत्र इति भेदे हि नावयवभेदः
कारणम्, किन्तु व्यवहारमात्रमिति तु सर्वसम्मतमिदम् । अनेन
च न्यायेनेदमपि सिद्धं भवति—यत् कस्मिंश्चन समुदाये ब्राह्मणत्वेन
प्रसिद्धे पुत्रत्यादिना सञ्ज्ञातानां ब्राह्मणत्वम्, अन्येषां क्षत्रियत्वा-
दिकमिति व्यपदेशो न कोऽपि विरोधः ।

अस्मिन् प्रसङ्गे प्रकरणत्रिकातः कानिचन वाक्यानि सर्वेषां

पुरतः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमुपन्यस्यन्ते । तद्यथा—“अनयैव दिशा
ब्राह्मणत्वादिकातिरपि निवारिता । नहि नानास्त्रीपुरुषव्यक्तिषु
पुरुषत्वादर्थान्तरभूतमेकमाकारमात्मसात्कुर्वती भतिराविर्भवति ।
नहि क्षत्रियादिभ्यो व्यावर्तमानं सकलब्राह्मणेष्वनुवर्तमानमेक-
माकारमतिचिरमनुसन्दधतोऽपि धुष्यन्ते । यदप्याहुः—यद्यप्या-
पातसंजातया धुष्या ब्राह्मण्यं नावर्सायते; तथापि ब्राह्मण-
मातापितृसम्बन्धानुसन्धानप्रभवायां कुद्वौ तच्चकास्तीति, तदपि
स्वमानसविसंवादि । अनुसन्दधानोऽपि मातापितृसम्बन्धं को
जात्वेकमाकारमवषोद्धुं शक्नोति ? नन्येवं यद्वयहीनम् । किञ्चि-
बन्धनो हि तदानीमाहवनीयादिसाध्यकर्मसु केषाञ्चिदधिकारो
नान्येषामिति ? किन्निबन्धना च ब्राह्मणादिशब्दस्य प्रवृत्तिव्य-
वस्था ? अत्रोच्यते—अनादौ संसारे जन्य-जनकभावेन व्यवस्थिताः
काश्चित् पुरुषसन्ततयः सन्ति । तासामन्योन्यव्यतिरेकजाताः
स्त्रीपुंस्वक्तयो ब्राह्मणशब्दवाच्याः । अनिदम्यमनया च सन्ततेः
सर्वेषां तत्सन्ततिपतितत्वात्सिद्धा ब्राह्मणपदवाच्याः । तेन
सन्ततिविशेषप्रभवत्यमेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तावुपाधिः । तत्प्रभवाना-
मेव तत्कर्मस्वधिकार इति न किञ्चिदवहीनम् । के पुनस्ते सन्तति-
विशेषाः, न ते परिगणय्य निर्देष्टुं शक्यन्ते, किन्तु लोके एव
प्रसिद्धाः प्रत्येतव्याः । तथाच तद्व्यन्यत्येवगते ब्राह्मणशब्दं
प्रयुज्यते लोकाः,”—इत्यादि ।

अनेन चेदं स्पष्टमवगम्यते यदेतत्पुत्रत्वादिकमिव ब्राह्मणत्व-
मपि नानुगत आकारविशेषः सर्वावयवयोग्यो यद्यपि, तथाप्ययं
ब्राह्मणोऽयं क्षत्रिय इति सन्ततिविशेषप्रभवत्वादिना निर्णेतुं शक्यम्
एवेति । इयान् विशेषः—यद्यनुनातना वर्गविशेषं परिकल्प्य तेषां
ब्राह्मणादिच्यपदेशं कल्पयन्ति, शालिकनाथस्तु वर्गमिव तत्र
ब्राह्मणपदव्यपदेशमप्यनादिसिद्धं मन्यते । अयमपरो विशेषः—

यदधुनातनानां मते वर्णपरिवर्तनं योग्यम्, शालिकनाथमते न तत्परिवर्तनं योग्यमिति । किमत्र युक्तम् ? शालिकनाथमतमेव युक्तम् । न ह्यन्यथा समाजसौकर्यमपि सम्भवतीति तु पूर्वमेव सूचितम् । सन्ततिविशेषजन्यानां च तेषां सन्ततिविशेषान्तर्भावार्थं संस्कारभेदाः शास्त्रेषु विहिताः । तादृशसंस्कारं विना तु न ब्राह्मणादिसन्ततावन्तर्भाव इत्यभिप्रायेणैव 'जन्मना जायते शूद्रः' 'कर्मणा जायते द्विजः' इत्यादीनि वचनानि प्रवृत्तानि । नहि वयमपि संस्कारविशेषैर्ब्राह्मण्यं जायत इति वदामः, किन्तु विश्रामानं ब्राह्मण्यमभिध्यज्यत इति । अत एवोपनयनादीनां संस्कारशब्देन व्यपदेशः । विद्यमानयोग्यतामित्यञ्जकमेव खलु संस्कारकर्म भवति । अत एव वर्णणादिकमादर्शस्य संस्कारकर्मेति व्यपदेशः ।

एतेन—सन्तत्यन्तरजन्यानामप्युपनयनादिना ब्राह्मण्यादिकमिति वादोऽपि—परास्तः । नहि वर्णणादिकमादर्शस्येव लोप्यादेरपि संस्कारकर्म भवति । अत्रायं निष्कर्षः—जन्ममाद्येण ब्राह्मण्यम्, कर्मणा तु वर्णत्वमिति ।

यत्तु—“जनार्थता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।

पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥

पिड्यं वा भजते शीलं मातुर्बोभयमेव च ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां निपच्छति ॥

कुले महति जातस्य यस्य स्याद्वर्णसंस्कारः ।

संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा यदु ॥

शूद्राणां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्यजायते ।

अश्रेयान् श्रेयसीं जतिं गच्छत्याससमाधुगात् ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।

क्षत्रियाज्जातमेवं तु वित्यादौ श्यातयैव च ॥

जनार्थायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।

ब्राह्मण्यामप्यनार्यास्तु श्रेयस्त्वं क्वेति चेत् भवेत् ॥

जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्यो भवेद् गुणैः ।

जातोऽप्यानार्यादार्यायामनार्य इति निश्चयः ॥

यस्माद् बीजप्रभावेण तिर्यञ्च ऋषयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद् बीजं प्रशस्यते ॥”

इति शीलादिनिर्णयं ब्राह्मणत्वादिकमित्युक्तम् ; तदिदं यत्र मातापितृधिनिर्णयो नास्ति, यत्र वा संकरजातित्वनिर्णयो वर्तते, तद्विषयमेव । अत एव—

“वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।

आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥”

इत्युपक्रम उपपद्यते ।

अत्रोक्तानां वचनानामुपन्यासेनेदमपि सूच्यते—संकर-
जातानामपि केषाञ्चन पितृब्राह्मणत्वादिना ब्राह्मणत्वादिकं भव-
तीति यद्विवेचितम्—तदिदं सप्तमयुगमारभ्यैव, ननु प्रथमजन्मार-
भ्यापि । तदुक्तम्—आसप्तमाद्युगात्, इति । तथाच कुम्भजाता-
दीनां विश्वामित्रादीनां च गुणतः प्रशस्तत्वेऽपि ब्राह्मण्यं तत्कन्या-
परम्परायां पृच्छामुत्पन्नस्यैव जातिब्राह्मणत्वेन सर्वब्राह्मणकर्माधि-
कारः । कुम्भजातादीनां तु स्वपित्रनुग्रहविशेषेण सर्वविद्यास्फुरण-
मेवेति ब्राह्मणजातित्वं तेषां नास्त्येवेति । एतदेवाभिप्रेत्य खण्ड-
देवाचार्यैरपि विश्वामित्रादीनां न ब्राह्मणजातित्वमिति विवेचि-
तम् । एतेन—“शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैव शूद्रताम्” इति
मनुवचनमपि—व्याख्यातम् । इदं हि वचनं ‘अश्रेयान् श्रेयसीं
जार्ति गच्छत्यासप्तमाद्युगात्’ इति वचनानन्तरमेव प्रवृत्तमिति
न मित्रजातीयमातापितृकाणां तस्मिन्नेव जन्मनि ब्राह्मणत्वादि-
परमित्यकामेनाप्युरीकरणीयम् । एतेन—व्यासादयोऽपि—व्या-
ख्याताः । सर्वथा तु जातिपरिवर्तनमिदं न कथमपि सम्भवति ।

अत्र केचन मन्यन्ते—राजन्यानां पितृपितामहप्रपितामहत्वं स्वीकर्तव्यम् गोध्रपुरुषस्योत प्रवरणम् ? आद्ये गोध्रपुरुषस्य ब्राह्मणत्वे तन्निरूपितवित्रादित्वं राजन्ये स्यात् । द्वितीये जातिपरिवर्तनानङ्गीकारे कथं क्षत्रियाणां प्रवरणं नाम ! तदत्र ज्ञापते जातिपरिवर्तनेन क्षत्रिया अपि ब्राह्मणाः संवृत्ता इति । अत एव वायुपुराणे-

“दायादध्यापि गर्गस्य शिनिषद्धाद् यमूव ह ।
स्मृताश्च ते ततो गार्ग्याः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥
मुद्गलस्यापि भौद्गल्याः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
एते ह्यङ्गिरसाः पक्षे संश्रिताः कण्वमुद्गलाः ॥
तस्यामुत्पादयामास मान्धाता श्रीन् सुतान् प्रभुः ।
पुरुकुत्समम्बरीषं मुबुकुन्दं च विश्रुतम् ॥
अम्बरीषस्य दायादो यौबनाश्वः परः स्मृतः ।
हारीतो यौबनाश्वस्य हारीताः शूरयः स्मृताः ॥

एते ह्यङ्गिरसाः पुत्राः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥” इति ।

अत्र च क्षत्रोपेता द्विजातय इति पदार्था क्षत्रिया ब्रह्मकर्मयुक्ता इत्येवार्थः प्रतीयते, न तु सह्रजजातीया इति; क्षत्रवंशस्य प्रकृतित्वात् । एवमेव खलु तेषां प्रवरणं सङ्गच्छते ; अन्यथा तदसङ्गतं स्यात् । एवञ्च क्षत्रियवंशसम्भूतस्यापि ब्राह्मण्यं पूर्वं सुलभमासीदेव । विश्वामित्रस्तत्र स्पष्टतया दृष्टान्तः । किञ्च ऋषभदेवस्य पुत्रशते एकाशीतिपुत्राणां ब्राह्मण्यम्, नवानां भ्रमणत्वमित्याद्यपि ज्ञेयम् ? किमधिकलेखनेन । सर्वथा पूर्वं जात्यभावे एवासौत्, इदानीं तु जातिपरिवर्तनमपेक्ष्यते । केवलं चतुर्विधवर्गीकरणमनादि, तदेव पुनरपि स्थापनीयम्, नान्यजातिवर्गादिकमित्यलमधिकलेखनेनेति ॥

तत्र केचित् प्रतिषदन्ति—न प्रवरमध्ये कस्यापि क्षत्रियस्य

निवेशः । अम्बरीष-धौवनाश्वयोरप्यत्र ब्राह्मणयोरेव ग्रहणम् । नाम-
 साम्यमात्रेण हि कथं क्षत्रियस्यैवात्र ग्रहणमुपपद्यते । अत एव—
 “ऐलायाः पुरुरवाश्च क्षत्रियाः । तेषां गोत्रं मनुः । त्रिप्रवराः मन्ये-
 लपौरुरवसेति । वैश्या भालन्दनादयः । तेषां गोत्रं भालन्दनः ।
 भालन्दन-सप्त-मांकीलेति होता । तत्र द्विविधाः क्षत्रियाः । केचि-
 द्विद्यमानमन्त्रदृशः स्वीयानेव प्रवरान् प्रवृणीरन्, केचिद्विद्यमान-
 मन्त्रदृशः पुरोहितप्रवरान् प्रवृणीरन् । स्वीयप्रवरसत्त्वेऽपि स्वस्वपुरो-
 हितगोत्रप्रवरपक्ष एव मिताक्षरा-मेधातिथिप्रभृतिभिराश्रितः ।
 आपस्तम्बेनापि पक्षद्वयमुक्तवा स्वपुरोहितप्रवरोऽस्त्येव न्यायेनेति ।
 अयं भावः—मन्वादिषु गोत्र-प्रवरलक्षणाभावः । अगस्त्याष्टमसप्त-
 र्षीणां ब्राह्मणत्वेन तदपत्यत्वाभावात् क्षत्रिय-वैश्ययोगोत्रत्याभावात्
 सप्तप्रवरत्वस्य सुतरामभावः । नापि सर्वे मन्त्रकृता इति । तस्मात्
 सर्वैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्वा घरण्यः पुरोहित उपात्तः, तद्गोत्रप्रवरैरेव तेषां
 कर्मानुष्ठानं विवाहाविवाहौ चेति” वीरमिश्रोदयकृता प्रवरव्यव-
 स्थोपपद्यते ; अन्यथा हि मन्वादिगोत्रप्रवरस्यापि भयन्मतरतीत्या
 सम्भवात् कथमुक्ता व्यवस्थोपपद्येत ? वयं तु पश्यामः—पूर्वोक्तवायु-
 पुराणे वाचादत्त्वं क्षत्रियाणामपि यद्वर्णितम्, तदिदं विद्याकृत-
 वंशीयत्वमादायाप्नुपपद्यते । अत एव—‘एते ह्यक्षिरसः पक्षे
 संश्रिताः’ इति वचनमुपपद्यते । तथाच प्रवरकोटिव्यवहारः क्षत्रिया-
 णामपि न जन्मना चातुर्वर्ण्यसिद्धान्तविरोधीति ।

अयं भावः—गोत्रसम्बन्धो हि तदपत्यपरम्पराप्रवेशेन ।
 प्रवराणां तु न गोत्रापत्यत्वमपेक्षितम् । मन्त्रदर्शनमात्रेण खलु प्रवर-
 त्वम् । तथाच विश्वामित्रदृष्टस्य तत्साधितस्य वा मन्त्रस्य शुनः-
 शोकादिभिरपि साधनात्तदनपत्यस्यापि शुनःशोकस्य यथा तत्प्रवर-
 प्रवेशः, व्यक्तं चैतज्जीमद्भागवतादौ, एवमम्बरीषादिभिरपि
 हरितदृष्टस्य तत्साधितस्य वा दर्शनं साधनं वा कृतमिति प्रवरत्वं

नानुपपन्नम् । सर्वथा तु क्षत्रियाणामपि प्रवरप्रवेशानुपपत्त्या न ब्राह्मणानामपि क्षत्रियाः क्षत्रियाणामपि ब्राह्मणाश्च पुत्रा भवन्तीति कल्पनं सम्भवतीति ब्राह्मणादिमातापितृकत्वेनैव ब्राह्मण्यादिक-
मित्यङ्गीकारे न कोऽपि विरोधः । यत्तु—गोत्रत्वेन परिगणिताः केचित्पुत्र एव गोत्रसम्बन्धिनः पितृपुत्रपौत्रक्रमेणावस्थिताः प्रवरा इति वर्णितम्, नायं नियमः, किन्तूत्सर्गः । अन्यथा हि बहुषु प्रवरभेदात्मानं कथमपि नोपपद्यते । गोत्रैक्ये प्रवरैक्ये च विद्याहनिपेक्षार्थं स्वत्वसमानार्पणगोत्रजामिति वर्णितम् । तत्र यदि गोत्रसम्बन्धिनः पितृपुत्रपौत्रादीनामेव प्रवरत्वम्, तर्हि समानगो-
त्रामित्यनेनैवेष्टसिद्ध्या व्यर्थं समानप्रवराया अपि निषेधनमिति हि सर्वविदितमिदम् । सर्वथा च भिन्नजातीयानामपि प्रवरप्रवेशो न चातुर्वर्ण्यमन्यवस्थितं गमयतीति सिद्धम् । अस्तु वा क्षत्रियाणा-
मन्यरीपादीनां गर्गादिमहर्षिसङ्कल्पविशेषेण ब्राह्मण्यमासीदिति, नहि तावताऽस्मदादिसङ्कल्पविशेषेण जातिपरिवर्तनं सम्भवति । एतेन—“पवीयांस एकाशोतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महासत्त्व-
शालिनो महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा यभूवुः” इति श्रीमहर्षयोगिपुत्राणां कर्मणा ब्राह्मण्यप्रतिपादकं श्रीभाग-
वतवाक्यमपि—व्याख्यातम्; भगवदिच्छाया अपर्यनुपोज्यत्वात् ।

अयमत्राक्षेपसंग्रहः—जातिः गुणकर्मावलम्बिन्येवाभिप्रेयते शास्त्रेण । अत एवोक्तं भगवता गीतासु “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः” इति । चत्वारो ब्राह्मणक्षत्रविद्युद्ग्रा इत्येते वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । एतच्च मया भगवता गुणकर्मविभागानु-
रोधेन सृष्टम् इति । यदि हि नामविषयदभिप्रेतं गुणकर्मावलम्बित्वं वर्णव्यवस्थायाः, तदा नैवसम्भवास्तत्र भगवता वासुदेवेन ‘गुणकर्मविभागशः’ इति ।

अत्रैवमपरे प्रत्यवतिष्ठेरन् ‘ननु भो यदि गुणकर्मावलम्बि

न्येव वर्णव्यवस्थेति सिद्धान्त्येत, तदा “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इत्यादयः श्रुतयो व्याकुप्येयुः । एतासु हि परमात्मनो मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः श्रूयते । इति

अत्रोच्यते—अर्वाचीनं किल पौरुषं सूक्तं कैश्चिदुदरम्मरिभिर्ब्राह्मणैरेव परस्तादृग्वेदे विनिवेशितम् । अतो नैतत्प्रमाणपदवीमारोढुं प्रभवति । न हि पौरुषं सूक्तमेकमपहायान्यत्र कापि वेदवचने ब्राह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखादिजन्यत्वमुच्यते, यद्विरोधापातन्या गीतावचने (चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम्) इत्यत्र अर्थान्तरं कल्पनीयं स्यात् । अतश्च सुस्थिरं गुणकर्मावलम्बित्यं वर्णव्यवस्थाया इति ।

अत्रेयं ह्यत एव शङ्का ससृदेति—यदि गुणकर्मावलम्बिनी वर्णव्यवस्थेत्येष एव ब्रह्मणोऽसिद्धान्तः, तदा का गतिः स्मृतिग्रन्थानाम् ? इति, अत्र ब्रूमः । निर्मूलानि किलैतानि स्मृतिवचनानि । न ह्यत्र मूलभूतं किमपि श्रुतिवचनमुपलब्धमिति । यत्र च नास्ति मूलं श्रुतिवचनम्, नैषा स्मृतिः प्रमाणम् । वेदवचनानुरोधेनैव हि प्रामाण्यमस्याः स्वीकरणीयम् । तत्र तदैव ज्ञायेत, यदा मूलभूतं श्रुतिवचनमुपलभ्येत । न चैतदुपलब्धम् । अतो नैषा प्रमाणम्—इति ।

अनु भोः । यदि न दृष्टं मूलभूतं श्रुतिवचनम्, तदा कल्प्यतामेतत् ; अविरोधात् । न हि ब्राह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखादिजन्यताया विरोधिनी काचिदपि श्रुतिः संश्लेषा । श्रुतिवचनेनाविरोधे तु स्मृतेर्मूलभूता श्रुतिः कल्पनीयेत्याहुः शास्त्रकृतः । तथाहि जैमिनिः ‘विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानम्’ इति सूत्रस्याभासः । अस्यापमर्थः—विरोधे, श्रुति-स्मृत्योः परस्परं विरुद्धत्वे स्मृतिवचनमनपेक्षं त्वाव्यं स्यात्, असति पुनर्विरोधे नैतत् त्वाव्यम्, किन्तु मूलभूतस्य श्रुतिवचनस्यानुमानमेव करणीयम्—इति । भट्टाचार्या अपि ‘सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता’ इति मूलभूतो वेदः सम्भावनीय इत्येवावक्षत इति ।

सोऽयं केषांचिद्वादो न न्याय्यः । यदि हि तत्र तत्रानुप-
लब्धं श्रुतिवचनं कल्पनीयम्, तदा सर्वेषामप्याचाराणामनाचाराणां
च प्रामाण्यं दुर्वारं स्यात् । सर्वत्रापि हि शक्येत श्रुतिवचनं प्रकल्प-
यितुमिति । न चैतद्युक्तम् । यदि चात्र मूलमभविष्यत्, तदा तदेतद-
ध्यागस्यत् । विद्यन्ते स्याद्यापि साक्षाः समग्रा वेदा इति । तत्र चानु-
पलब्धं वचनं न शक्यते कल्पयितुं प्रामाणिकैः । अत एव च निर्मू-
लत्वादप्रमाणं ब्राह्मणाद्युत्पत्तिप्रतिपादिकाः स्मृतयः । एतेन पुरा-
णान्यपि व्याख्यातानि । तदेवं सिद्धं गुणकर्मावलम्बित्वं वर्णव्यव-
स्थाया इति ।

इतश्च न जन्मतः सिद्धा, प्रत्युत गुणकर्मावलम्बित्वेव वर्ण-
व्यवस्था । तथा स्याद्गुः—

“जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विज उच्यते” ।

विषया याति विप्रत्वं ब्रह्मचित् ब्राह्मणो भवेत् ॥’ इति ।

शूद्र इत्यसायौत्सर्गिको वर्णः । उत्सर्गतो हि शूद्रा एव
सर्वेऽपि । तदेवोक्तं जन्मना जायते शूद्र इति । शूद्रस्य च द्विजत्व-
विप्रत्वब्राह्मणत्वादिप्राप्ती संस्कारादीनां कारणतेति स्पष्टमेवात्रा-
भिहितम् । ततश्च सिद्धं गुणकर्मावलम्बित्वमेव वर्णव्यवस्थाया
इति । अत्रानुसन्धेयानि स्मृतिवाक्यानि—

तथाच मनुः—

योजनधीत्य द्विजो वेदनान्यत्र कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्ध्याः ॥ २।१६९ ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुदहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ ३।१६ ॥

शूद्रावेदी पतत्यग्रेस्तथ्यतनयस्य ॥

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्पत्तया भृगोः ॥ ३।१६ ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
 जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ ३ । १७ ॥
 राजानं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मोक्तीर्तिनः ॥ ४ । २१८ ॥
 उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ।
 ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ ४ । ८४५ ॥
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।
 क्षत्रियाज्जातमेवं तु विद्यादैश्यात्तथैव च ॥ १० । ६६ ॥
 सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लावणेन च ।
 व्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रपात् ॥ १० । ९८ ॥
 इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
 ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ १० । ९३ ॥
 जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।
 न त्वेव ज्यायसीं वन्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ १० । ९५ ॥
 यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाह्लाप्यते सकृत् ।
 तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥ ११ । ९७ ॥
 तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
 वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्ये शूद्रे श्रेयस्तु षोडश ॥ ११ । १८६ ॥

परिशिष्टेऽपि—

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्वावयैरुर्ध्वमवदतः ।
 अकृतोपनयनाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥ ८१८ ॥
 तथैव वृहत्पराशरसंहितायाम्—प्रथमाध्याये ।
 शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराः शूद्राचारास्तथा द्विजाः ।
 अन्त्यानुपायिनश्चाद्या वर्णास्नाम्नोजीविनः ॥ अ० १ ॥
 सन्ध्या येन न विज्ञाता ज्ञात्वा नैव ह्युपासिता ।
 स जीवन्नेव शूद्रत्वमुपगच्छति सान्वयः ॥ अ० २ ॥

मृते भर्तरि या नारी क्षुत्पिपासातुरा परम् ।
तवाहमिति सम्भाष्य तृतीया स्वैरिणी तु सा ॥ ७ ॥

अत्रिसंहितायामपि—

“देवो मुनिर्दिजो राजा वैश्यः शूद्रो निपादकः ॥
पशुम्लेच्छोऽपि चण्डालो भिक्षा दशविधाः सृताः ।
सन्ध्यां स्नानं जपं होमं देवतानित्यपूजनम् ॥
अतिथिं वैश्यदेवं च देवब्राह्मण उच्यते ।
शाके पत्रे फले मूले वनवासै सदा रतः ॥
निरतोऽहरहः आद्ये स विप्रो मुनिरुच्यते ।
वेदान्तं पठते नित्यं सर्वसङ्गं परित्यजेत् ॥
साङ्ख्य-योगविचारस्थः स विप्रो बिज उच्यते ।
अस्त्राहताश्च धन्याः संग्रामे सर्वसम्मुखे ॥
आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते ।
कृषिकर्मरतो यश्च गवां च प्रतिपालकः ॥
वाणिज्यव्यवसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते ।
लाक्षालयणसम्मिश्रकुसुम्नक्षीरसर्पिषाम् ॥
विक्रेता मधुमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते ।
चौरश्च तस्करश्चैव सूचको दंशकस्तथा ॥
मत्स्यमांसे सदा लुब्धो विप्रो निपाद उच्यते ।
ब्रह्मतत्त्वं न जानाति ब्रह्मसूत्रेण वर्जितः ॥
तेनैव च स पापेन विप्रः पशुस्त्राहतः ।
वापो-यूप-तडागानामारामस्य सरस्तु च ॥
निःशङ्कं रोषकश्चैव स विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥
क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्मविवर्जितः ।
निर्दयः सर्वभूतेषु विप्रश्चण्डाल उच्यते ॥

यो न सन्ध्यामुपासीत ब्राह्मणो हि विशेषतः ।

स जीवन्नेव शूद्रस्तु मृतः श्वा चैव जायते ॥” — इति ।

लघ्वाश्वलायनस्मृतावपि—

“अनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुर्यते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति मानवः ॥”

वसिष्ठस्मृतौ द्वितीयाध्यायेऽघ्निसंहितायां च—

“सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लयणेन च ।

इषहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरयिक्यात् ॥”

वसिष्ठस्मृतौ तृतीयाध्याये—

“यश्च काष्ठमपो हस्ती यश्च धर्ममपो मृगः ।

यश्च विप्रोज्ञधीयानस्रयस्ते नामधारकाः ॥”

शास्त्रस्मृतौ सप्तमाध्याये—

“जन्मना यस्तु निर्विण्णो मरणेन तथैव च ।

आपिभिर्व्यापिभिर्दयैव तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥”

दक्षस्मृतौ द्वितीयाध्याये—

“सन्ध्यां नोपासने यस्तु ब्राह्मणो हि विशेषतः ।

स जीवन्नेव शूद्रः स्यात् मृतः श्वा चैव जायते ॥”

अह्निरा—

“यो सुदृक्ते हि न शूद्रान्नं मासमेतं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चैव जायते ॥”

इत्यादि ॥

ततश्च गुण-कर्मावलम्बिन्येव वर्णप्रत्यक्षा । तथाहि यदिनाः
किञ्च भगवन्तो यमिष्टममृतयो ब्रह्मर्यः मर्त्येणाम् । एते पुनर्न
ब्राह्मणकुलमम्भुताः । स्मर्यते धर्मेणामुत्पत्तिरतो विपरीतैव । तथा—

“जातो व्यामस्तु कैयस्याः श्वापय्यास्तु परादारः ।

शुश्रूषा शुश्रूषास्तु कणादायः सुतोऽम्भयम् ॥

अप्यशृङ्गस्त्वभून्मृग्या वसिष्ठो गणिकात्मजः ।

मन्दपालो मुनिश्रेष्ठो नाविकापत्यमुच्यते ॥

माण्डूक्यो मुनिराजस्तु मण्डूकीगर्भसम्भवः ।' इति ।

एवं श्वपाकीप्रभृतिभ्यः समुद्भूता अप्येते मुनयो ब्रह्मर्षयः स्मर्यन्ते, शिरसा च पूज्यन्ते ब्राह्मणप्रवरैः, गोश्रमर्षकाश्च दृश्यन्ते । न हि विना वर्णव्यवस्थाया गुणकर्मावलम्बित्वमेतत्सर्वं घटने । जात्या हि श्वपाकः कथं ब्राह्मणतामुपगच्छेत् ? गुणकर्मावलम्बित्वे पुनर्वर्णव्यवस्थाया नैव दोषः सम्भवति । एवं हि ब्राह्मणोचितगुणोपपन्नो ब्राह्मणो भविष्यति । अत्र च तपमादिभिः सुसम्पादं ब्रह्मर्षित्वमेतेनेति । तत्र एव बोध्यते गुणकर्मावलम्बिनी वर्णव्यवस्थिति ।

४ इतोऽपि च गुणकर्मावलम्बिन्येव वर्णव्यवस्था । एवं हि पञ्चसूच्युपनिषदि सामान्नायते—ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा इति चत्वारो वर्णाः । तेषां वर्णानां ब्राह्मण एव प्रधान इति वेदवचनानुरूपं स्मृतिभिरप्युक्तम् । तत्र बोध्यमस्ति, को वा ब्राह्मणो नाम ? किं जीवः ? किं देहः ? किं जातिः ? किं ज्ञानम् ? किं कर्म ? किं धार्मिक इति ।

तत्र प्रथमो जीवो ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; अतीतानागतानेकदेहानां जीवस्यैकरूपत्वात्, एकस्यापि कर्मवशादनेकदेहसम्भवात्, सर्वशरीराणां जीवस्यैकरूपत्वाच्च । तस्मान्न जीवो ब्राह्मण इति ।

तर्हि देहो ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; आचण्डालपर्वन्तानां मनुष्याणां पाश्र्वभोतिकृत्वेन देहस्यैकरूपत्वाच्चरामरणधर्माधर्मादिसाम्यदर्शनाद्, ब्राह्मणः श्वेतवर्णः क्षत्रियो रक्तवर्णो वैश्यः पीतवर्णः शूद्रः कृष्णवर्ण इति नियमाभावात्, पित्रादिशरीरदहने पुत्रादीनां ब्रह्महत्यादिकदोषसम्भवाच्च । तस्मान्न देहो ब्राह्मण इति ।

तर्हि जातिर्ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; तत्र जात्यन्तरजन्तुष्वनेकजातिसम्भवा महर्षयो यद्व्यक्तं सन्ति । कप्यशृङ्गो मृग्याः, कौशिकः

कुशात्, जम्बूको जम्बूकात्, वाल्मीकिर्वल्मीकात्, घ्यासः कैवर्न-
कन्यायाम्, शशपृष्ठाद्गौतमः, वसिष्ठ उर्वश्याम्, अगस्त्यः कलशे
जात इति श्रुतत्वात् । एतेषां जात्या विनाप्यग्रे ज्ञानप्रतिपादिता
ऋषयो बहवः सन्ति । तस्मान्न जातिब्राह्मणः ।

तर्हि ज्ञानं ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; क्षत्रियादयोऽपि हि
परमार्थदर्शिनो बहवः सन्ति । तस्मान्न ज्ञानं ब्राह्मणः ।

तर्हि कर्म ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; सर्वेषां प्राणिनां
प्रारब्धसंचिनागामिकर्मसाधर्म्यदर्शनात्; कर्मभिः प्रेरिता जनाः
क्रियाः कुर्वन्तीति । तस्माच्च कर्म ब्राह्मण इति । तर्हि धार्मिको
ब्राह्मण इति चेत्, तन्न; क्षत्रियादयो हिरण्यदातारो बहवः सन्ति ।
तस्माद् न धार्मिको ब्राह्मण इति ।

तर्हि को वा ब्राह्मणो नाम ? यः कश्चिदात्मानमद्वितीयं
जानि-गुण-क्रियाहीनं पदमिषद्भावेत्यादिसर्वदोषरहितं सत्य-
ज्ञानानन्दानन्तस्वरूपं स्वयं निर्विकल्पमशेषविकल्पाधारमशेष-
भूतान्तर्धामित्येव वर्णमानमन्यर्हद्दिवाकाशवदनुस्यूतमरण्डानन्द-
स्वभावमप्रमेयमनुभवैकवेद्यमपरोक्षमया भासमानं करतलाम-
कवत्साक्षादपरोक्षीकृत्य कृतार्थतया काम-रागादिदोषर-
हितः शम-दमादिसम्पन्नो भव-भात्सर्प-तृष्णाऽऽशा-मोहादिरहितो
दम्भाहङ्कारादिभिरसंस्पृष्टवेना वर्णते, एवमुक्तलक्षणो यः, स
एव ब्राह्मण इति श्रुति-स्मृति-पुराणं निहामानामभिप्रायः ; अन्यथा
हि ब्राह्मणत्वसिद्धिर्नास्त्येव—इति । एवं च गुण-कर्मावयवमन्येव
वर्ण्यस्येति सुस्पष्टमेवापमर्थः सिद्धयति ।

५. अपरं च स्मर्यते—

“शूद्रयोनीं प्रजानस्य सद्गुणानुपनिष्ठमः ।

वैदप्यं लभने ब्रह्मन् क्षत्रियस्यं तथैव च ॥

भार्जये वर्णमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।” इति ।

यः कल्प्यते सर्वनरानुयायी ।
 संस्कारयुक्ता हि क्रिया विशिष्टा
 द्विजन्मनां शूद्रविवेकहेतुः ॥
 जीवोऽपि ब्राह्मणः प्रोक्तो यैरतत्त्वज्ञमानवैः ।
 प्रभ्रष्टब्रह्मणत्वास्ते जायन्ते विप्रसङ्गतः ॥
 जरा-जन्मान्तर-क्लेश-दुष्टग्राहकुलाकुलम् ।
 मर-तिर्यगसञ्चद्वयोनिदुःखोर्मिसङ्घटम् ॥
 दौःस्थित्परोगशोकातिजनार्तसमन्वितम् ।
 श्वान-शूकर-बाण्डाल-कृमि-कूर्मादिकापकम् ॥
 संसरसागरं घोरं ममः खलु परिलब्धम् ।
 भूरिपापमराकान्तः स जीवो ब्राह्मणः कथम् ॥

ब्रह्मोवाच—

सप्तप्याधकथा विप्रा मनुना परिकीर्तिता ।
 तां निशम्य यदुश्रेष्ठ नित्यं जातिपदं त्यजेत् ॥
 सप्तप्याधा दशार्णेषु मृगाः कालजरे गिरौ ।
 षक्रवाकः सरिर्दूर्भापे हंसाः सरसि मानसे ॥
 तैऽपि जाताः कुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 प्रस्थिता दीर्घमध्वानं पूर्णं किमयसीदथ ॥
 तस्मात्त जीवे ब्राह्मण्यं पश्यामो हि कथञ्चन ।
 शस्त्रादिमद्भार्गवजातिपुक्तो
 गजाश्व-गोऽजोऽप्यु-त्तरादिकानाम् ।—इति ॥

अत्र च गुणैः कर्मभिश्चोक्तज्जातिमत्यापत्तिरभियोपते ।
 ततश्च सुस्पष्टमेव सिद्धयति यद्गुण-कर्मावलम्बिन्येव वर्णव्यवस्थेति ।

६ विदितः किल भगवान्विश्वामित्रो निखिलानाम् । सोऽयं
 जात्या क्षत्रियोऽपि मन् ब्रह्मर्षिन्वमापन्नः । तदेतद् गुण-कर्मावलम्बि-

त्वमेव वर्णव्यवस्थायाः सिद्ध्यति । न हान्यथा जात्याक्षत्रियस्य
ब्राह्मणत्वापत्तिसम्भावना नामास्तीति, तत एवोच्यते गुणकर्मवल-
म्बिन्येव वर्णव्यवस्थेति ।

७ इतश्च गुणकर्मवलम्बिनी वर्णव्यवस्था । तथाहि अस्ति
किल छान्दोग्योपनिषत्सु सत्यकामजापालोपाख्यानम् । तत्र च
सत्यवचनमाश्रेण ब्रह्मणत्वमभ्युपगतं श्रुणेति प्रतिपाद्यते । यथा—
सत्यकामो ह जाबालो जापालां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं
भवति विवत्स्यामि किंलोभोन्वहमस्मीति । सा हैनमुवाच नाह-
मेतद्वेद तात यद्भोअस्त्वमसि । जाबाला तु नामाहमस्मि सत्य-
कामो नाम त्वमसि स सत्यकामो जाबालो ब्रवीथा इति ॥ स ह
हारिद्रुमतं गोतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति विवत्स्याम्युपेयां
भगवन्तमिति ॥ तं होवाच किंलाभो नु सोम्यासीति । सहो-
वाच नाहमेतद् वेद भो यद्भोअहमस्म्यष्टुष्टं मातरम्, सा मा
प्रत्ययदद् यताहं परिचरन्ती परिचारिणे यौवने त्वामलभे, साह-
मेतन्न वेद यद्भोअस्त्वमसि, जाबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो
नाम त्वमसीति, सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥
तं होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवत्कुमहंति समिधं सोम्याहरोप त्वा
मेष्ट्ये न सत्पादगा इति ॥ अत्र चोपनयने ब्राह्मणत्वस्यावश्यक्यं
ब्राह्मणत्वस्य च सत्यानुमेयत्वमभिधीयते । ततश्च सत्यमेव ब्राह्मण्ये
हेतुरिति स्फुटीभवति । तत् सिद्धं गुण-कर्मवलम्बिन्येव वर्ण-
व्यवस्थेति ।

८ अपरे पुनः पौरणिकाः—गुणा एव वर्णभेदेदीजम्, नैव तु
जातिरित्याहुः । यदि हि गवाम्बादिवज्रन्मत एवामविष्यजाति-
व्यवस्था, तदा न क्षत्रियादिह्येषु ब्राह्मणादिभ्योऽपत्यान्युद-
पत्स्यन्त । न हि गवाम्बादिभ्योऽपत्यं जायते । भवति च ब्राह्मणा-
दिषु विजातीयानां संयोगेऽपत्योत्पत्तिः । ततश्च कृतक एवायं

गुणाद्यवलम्बी ब्राह्मणादिभेद इति स्फुटीभवति—इति । अत्रानुसन्धे-
यानि भविष्यत्पुराणवचनानि । तानि यथाः—भविष्यपुराणे ४०
तमेऽध्याये—शतानीक उवाच—

जातिः श्रेष्ठा भवेद्वीर उत कर्म भवेद्वरम् ।
संशयस्तु महानत्र दृष्ट्वा मे कृत्तिकासुतम् ॥
पुनरिदं विनिश्चित्य न यथा संशयो भवेत् ।
जन्मतः कर्मतश्चैव यज्ज्यायस्तद् ब्रवीहि मे ॥

सुमन्तुर्वाच—

इममर्थं पुरा शृष्टो ब्रह्मा शिष्यैर्मनीषिभिः ।
यदुक्तं तेन तेषां च तत्ते वन्मि निबोध मे ॥
सुरज्येष्ठं सुखासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रणम्य च महापाहो विद्बामित्रस्य विप्रताम् ॥
दृष्ट्वा पिस्मयमागत्य कौतूहलसमन्विताः ।
भक्तिभ्रद्वां पुरोषाय प्रणम्यान्तकन्धराः ॥

ऋषय ऊचुः—

भो ब्रह्मज्ञादिकल्पे हि ब्राह्मण्यं ब्रूहि किं भवेत् ।
जात्यप्ययन-देहात्मसंस्काराचार-कर्मणाम् ॥
वाङ्माभ्यन्तरसामान्यविशेषा यदि कृत्रिमाः ।
मनो-वायकर्म-शारीर-जाति-द्रव्य-गुणात्मकाः ।
शयत्या कृतो ह्यङ्गजवर्णयमै-
र्भेदः स्फुटं लक्षणनोऽत्र पद्यत् ॥
तदुत्तरान्नैव चित्कर्तव्या
ब्राह्मण्यजातिद्वन्द्वं नास्ति काचित् ॥
नित्याकृतिर्नानुपभेदरूपा ।

यथाहि भेदः परमोऽत्र सिद्ध्येत् ।
 सिताद्यसाधारणतुल्यरूपः
 सनातनोऽद्वेषु न वर्णभेदः ॥
 ब्राह्मण्यमधुवमिदं किल कृत्रिमत्वा-
 दकृत्रिमं भवति सामयिकत्वयोगात् ।
 साङ्केतिकं सुकृतलेशविशेषलब्धम्
 बाणिज्यभेषजकृतामिव जातिभेदाः ॥
 किं ब्राह्मणा ये सुकृतं त्यजन्ति
 किं क्षत्रिया लोकमपालयन्तः ।
 स्वधर्महोना हि तथैव वैश्याः
 शूद्राः स्वमुख्यक्रियया विहीनाः ॥
 तस्मान्न गोऽश्ववत्कश्चित् जातिभेदोऽस्ति देहिनाम् ।
 कार्यशक्तिनिमित्तस्तु सङ्केतः कृत्रिमो भवेत् ॥
 एवं प्रमाणैः प्रतिपिद्ध्यमानां
 साङ्केतिर्भी याति नरो व्यवस्थाम् ।
 स्वकीयसिद्धां स्वमतैर्निपिद्धाम्
 न पुच्यते भूदमना वराकः ॥
 गोमहिष्यजवाज्युष्ट्र-वानेयावि-भजाधिपाः ।
 प्रेक्ष्यवार्धुपिकाः कार्य-करणोद्यतमानसाः ॥
 घणिककाकक्रियाविष्टा दिव्यास्तेऽपि च ते दिजाः ।
 विनष्टास्ते तु विज्ञेयाः कन्यादाश्च कुशीलवाः ॥
 पलाण्डुलशुनादाश्च मृग्युष्ट्रीक्षीरपायिनः ।
 मांस-सर्षरसक्षीरकपविक्रयकारिणः ॥
 पुनर्भूतलोवेद्याचाण्डालस्त्रीनिषेविणः ।
 शूद्राक्षरसपुष्टाङ्गाः प्रेतवस्त्राभभोजनाः ॥

मृतसूतकलन्धान्नपानाद्यव्यवहारिणः ।
 ब्रह्म-देव-पितृ-भूत-मनुष्येषु बहिष्कृताः ॥
 मातसर्ग-मद-विद्वेष-तृष्णा-काम-तमोमयाः ।
 हीनाचारा हि ये केचिदपरे पिशुना द्विजाः ॥
 प्रकारैर्बहुभिः सर्वे ते प्रणश्यन्ति नान्यथा ।
 एवं शास्त्रोक्तितन्यायमार्गश्चष्टास्तु ये नराः ॥
 विशिष्टगोत्रसंस्कारकलापसकलात्मकाः ।
 वेदामव्यापयन्तोऽपि तेऽधीयानाः श्रुतिकमात् ॥
 ब्राह्मणत्वाद्विहीयन्ते दुराचारविधातिनः ।
 तस्मान्न जातिरेकत्र भूतात्माऽस्थनपायिनी ॥
 नाशित्वादत्र च हलोकान्मानवाः समधीयते ।
 सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लघ्वेन च ॥
 स्पृहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयी ।
 गोरक्षकान्याणिजकास्तथा कारुकुशीलवान् ॥
 प्रेप्यान्वार्धुपिकांदैव शूद्रांस्तान्मनुरब्रवीत् ।
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रनाम् ॥
 क्षत्रियो याति विप्रत्वं विद्याद्वैद्यं तथैव च ॥

(इति भविष्य पुराणे एकचत्वारिंशोऽध्यायः)

तथा—ब्रह्मोवाच—

वेदाध्ययनमप्येतद् ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते ।
 विप्रवद्वैदर्पराजन्यौ राक्षसा राचणादयः ॥
 श्वाद-चाण्डाल-दासाश्च लुब्धकाभीर-धीवराः ।
 येऽन्येऽपि वृपलाः केचित्तेऽपि वेदानधीपते ॥
 शूद्रा देशान्तरं गत्वा ब्राह्मणं क्षत्रियं त्रिताः ।
 व्यापाराकारमापाद्यैर्विप्रतुल्यैः प्रकल्पितैः ॥

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाग्रजम् ।
 प्रोद्वहन्ति शुभां कन्यां शुद्धब्राह्मणजां नराः ॥
 अथवाधीत्य वेदांस्तु क्षत्र-वैश्यैस्तु वा नराः ।
 गौडपूर्वा कृतामीयुर्जातिं वा दाक्षिणात्यजाम् ॥
 अपरिज्ञातशुद्धत्वाद् ब्राह्मण्यं यान्ति कामतः ।
 तस्मान्न ज्ञायते भेदो वेदाध्यायक्रियाकृतः ॥
 शास्त्रकारैस्तथा चोक्तं न्यायमार्गानुसारिभिः ।
 ते साधुमतमाकर्ण्य सन्तः सन्ति विमत्सराः ॥
 आचारहीनान्न पुनन्ति वेदाः
 यद्यप्यपीतः सह पद्मिभरङ्गैः ।
 शिल्पं हि वेदाध्ययनं द्विजानाम् ।
 धृत्तं स्मृतं ब्राह्मणलक्षणं तु ॥
 अधीत्य चतुरो वेदान् यदि धृत्ते न तिष्ठति ।
 न तेन क्रियते कार्यं स्त्रीरत्नेनैव पण्डकः ॥
 शिखाप्रणवसंस्कारसन्ध्योपासनमेखलाः ।
 दण्डाजिनपवित्राद्याः शूद्रेष्वपि निरङ्कशाः ॥
 प्रसक्तोऽपि हि शूद्राणां न शक्यो विनिवारितुम् ।
 देवोत्तमप्रयेणापि निवर्तन्ते नराः स्वयम् ॥
 तस्मान्नैतेऽपि लक्ष्यन्ते विलक्षणतया नृणाम् ।
 यज्ञोपधातसंस्कारमेखलाचूलिकादयः ॥
 आभिचारिकमन्त्रार्थदुर्लभत्वादिभाषणैः ।
 ब्राह्मणस्यैव शक्तिश्चेत्केनास्य विनिहन्यते ॥
 तपःसत्यादिमहात्म्यादेवतासमयस्मृतेः ।
 मन्त्रशक्तिर्नृणामेषां सर्वेषामपि विद्यते ॥
 यत्नं दुर्वचस्यापि क्रियते सर्वमानवैः ।
 शुद्ध-ब्राह्मणयोस्तस्माद्वास्ति भेदः कथञ्चन ॥

शापानुग्रहकारित्वशक्तिभेदो न विद्यते ।
 चौरचाटादिराजन्यदुर्जनाभिहते नृणाम् ॥
 आत्मदुःखोदयापायं स्वेषु जन्तुषु रक्षणम् ।
 कर्तुं न प्रभवेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तददेव हि ॥
 मा भूयुगे कलावेतदेशे चाकार्यकृद् द्विजे ।
 स्यादन्यदेशकालादौ द्विजानामतिशायिनाम् ॥
 शापानुग्रहसामर्थ्यमन्यद्वाध्यात्मगोचरम् ।
 ब्रह्मसाधनमेतद्धि लिङ्गं केचित् प्रचक्षते ॥
 संसारासक्तचेतस्का मोहान्धतमसावृताः ।
 पतन्त्युन्मार्गगतेषु प्रत्यग्नि शलभा यथा ॥
 जातिधर्मः स्वयं किञ्चिद्विशेषः श्रुतिसङ्गमात् ।
 असिद्धः शूद्रजातीनां प्रसिद्धो विप्रजातिषु ॥
 संस्कारो योनिसाध्यो वा सामग्रीप्रभवोऽथवा ।
 शब्देभ्योऽतिशयं घटे यः साधारणतामुणः ॥
 विप्राणां पञ्चधा भेदः कम्पनीयस्तु पण्डितैः ।
 न जातिजस्त्रयीजो वा विशेषो मुक्तियापकात् ॥
 क्रमाक्रमक्रियाः सन्ति न सनातनवस्तुनः ॥
 नित्यो न हेतुर्विगतक्रियत्वात्
 हेतुर्भवेद्भेदविशेषतः सः ।
 स तत्समस्तत्प्रतिसंज्ञिषानात्
 कालात्ययेक्षित्वमयुक्तमेव ॥
 स्वान्तः शरीरवृत्तिस्यः श्रुतियोगादुदेति यः ।
 सोऽन्यविद्विज्ञातस्वभावोऽन्यैर्न गम्यते ॥
 परस्य रूपात्प्रतिशयस्तस्य नान्यो नाश्रयते यदि ।
 विशिष्टार्थीतिधर्मत्वे कृत्रिमा धर्मसङ्गतिः ।
 दृष्टस्वभावं किमभीष्टमेतत्
 ब्राह्मण्यमाहोस्विददृष्टरूपम् ।

सर्वैः प्रतीयेत हि दृश्यरूपम्
 ततोऽन्यथाचद्वितीरेव न स्यात् ॥
 सामग्र्यभावात्परमं विशेषम्
 भूदेवगात्रस्थममृमिदेवाः ।
 स्मरन्ति ते नात्मनि पुण्यपापम् ।
 तथा तपेत्येतदयुक्तमुक्तम् ॥
 सामग्र्यचलुष्ठानगुणैः समग्राः ।
 शूद्रा यतः सन्ति समा विजानाम् ।
 तस्माद्विशेषो विजशूद्रनाम्नो-
 र्नाध्यात्मिको ब्राह्मणमिदिको वा ॥
 संस्कारतः सोऽतिशयो यदि स्यात्
 सर्वस्य पुंसोऽस्त्यतिसंस्कृतस्य ।
 यः संस्कृतो विप्रगणप्रधानो
 व्यासादिकैस्तेन न तस्य साम्यम् ॥
 हेतुत्वं घटते नैवां जात्यादीनामसम्भवात् ।
 जातेरकृतकत्वाच्च अधीतेन विशेषतः ॥
 संस्कारातिशयाभावादन्तरस्यागते परैः ।
 भौतिकत्वाच्छरीरस्य समस्तानामसंहतैः ॥
 किञ्चान्यनास्तिक्यलेच्छयवनादिजनेष्वलम् ।
 वेदोदितमहिर्दृष्टचरितेषु दुरात्मसु ॥
 धर्मादतिशयो दृष्टः कूरसाहसिकादिषु ।
 तस्माद्विप्रेषु जात्यादिसामग्रीप्रभवो न सः ॥
 तस्मात् न विभेदोऽस्ति न यद्भिर्नान्तरात्मनि ।
 न सुखादौ न चैश्वर्ये नाज्ञायां नाभयेष्वपि ॥
 न धीर्ये नाकृतौ नाक्षे न व्यापारे न पायुषि ।
 नाङ्गे पुष्टे न दौर्बल्ये न स्थैर्ये नापि चापले ॥

न प्रज्ञार्या न वैराग्ये न धर्मे न पराक्रमे ।
 न त्रिवर्गे न नैपुण्ये न रूपादौ न भेषजे ॥
 न स्त्रीगर्भे न गमने न देहमलसम्प्लवे ।
 नास्ति रन्ध्रे न च प्रेम्णि न प्रमाणे न लोमसु ॥
 शूद्रब्राह्मणयोर्भेदो मृग्यमाणोऽपि यत्नतः ।
 नेक्ष्यते सर्वधर्मेषु संहतैस्त्रिदशैरपि ॥
 उक्तमात्रा यिसन्भूतिर्विचारक्रमकारिभिः ।
 वृद्धवृन्वारकाधीशैरप्रष्टव्यमिदं वचः ॥
 न ब्राह्मणश्चन्द्रमरीचिशुभ्राः
 न क्षत्रियाः किंशुकपुष्पवर्णाः ।
 न चेह वैश्या हरितालतुल्पाः
 शूद्रा न चाक्षारसमानवर्णाः ॥
 पादमचारैस्तनुवर्णकैषौः
 सुखेन दुःखेन च क्षोणितेन ।
 त्वङ्मांस-भेदोऽस्थिरसैः समानाः
 चतुःप्रभेदा हि कथं भवन्ति ॥
 वर्णप्रमाणाकृतिगर्भवास—
 धान्युद्धिकर्मेन्द्रियजीवितेषु ।
 षलत्रिवर्गामयभेषजेषु
 न विद्यते जातिकृतो विद्वेषः ॥
 स एक एवात्र पतिः प्रजानाम्
 कथं पुनर्जातिकृतः प्रभेदः ।
 प्रमाणदृष्टान्तनयप्रवादैः
 परीक्ष्यमाणो विघटत्वमेति ॥
 अन्तवार एकस्य पितुः सुताश्च
 तेषां सुतानां खलु जातिरेका ।

एवं प्रजानां हि पितैक एव
 पित्रेकभावाद् न च जातिभेदः ॥
 फलान्यथोद्गम्यवृक्षजातेः
 यथाग्रमध्यान्तभवानि यानि ।
 वर्णाकृतिस्पर्शरसैः समानि
 तथैकतो जातिरिति प्रचिन्त्या ॥
 ये कौशिकाः काश्यप-गौतमाश्च
 कौण्डिन्य-माण्डन्य-वसिष्ठगोत्राः ।
 आत्रेय-कौरसाङ्गिरसः सगर्गाः
 मौद्गल्य-कात्यायन-भार्गवाश्च ॥
 गोत्राणि नानाविधजातयश्च
 धातृ-स्तृपा-मैधुनपुत्रभावाः ।
 वैवाहिकं कर्म न वर्णभेदाः
 सर्वाणि शिल्पानि भवन्ति तेषाम् ॥
 ये चान्ये पण्डिताः प्राहुर्देहब्राह्मणतां नराः ।
 तेषां दुर्दृष्टितिमिरमपनीयानुकम्प्य च ॥
 न्यायाञ्जनौपपैर्दिन्यैः परिणाममुखाश्चैः ।
 उपनीतैः प्रयत्नेन सुदृष्टिं संविदध्महे ॥
 मूर्तिमत्स्याद्य नाशित्वं नाशित्वाच्छेषभूतिवत् ।
 देहाधारनिविष्टानां ब्राह्मण्यं न प्रकल्प्यते ॥
 एकैकोऽययवस्तेषां न ब्राह्मण्यं समदनुते ।
 न चानेकसमूहेऽपि सर्वथाऽतिसङ्गतः ॥
 पृथिव्युदकवाप्यग्निपरिणामाविशेषतः ।
 देहतः सर्वभूतानां ब्राह्मणत्वप्रसङ्गतः ॥
 देहस्य ब्राह्मणत्वं यैरतत्त्वज्ञैः प्रकल्प्यते ।
 संस्कर्तृणां शरीरस्य तेषां न ब्राह्मता भवेत् ॥

एयं प्रजानां हि पितृक एव
 पित्रेकभावाद् न च जातिभेदः ॥
 फलान्यथोदुम्यरवृक्षजातेः
 यथाग्रमध्यान्तभवानि यानि ।
 घर्णाकृतिस्पर्शरसैः समानि
 तथैकतो जातिरिति प्रचिन्त्या ॥
 ये कौशिकाः काश्यप-गौतमाश्च
 कौण्डिन्य-माण्डव्य-चसिष्ठगोत्राः ।
 आत्रेय-कौत्साद्विरसः सगर्गाः
 मौद्गल्य-कालायन-भार्गवाश्च ॥
 गोश्राणि नानाविधजातपश्व
 भ्रातृ-स्तुपा-मैथुनपुत्रभावाः ।
 वैवाहिकं कर्म न घर्णभेदाः
 सर्वाणि शिल्पानि भवन्ति तेषाम् ॥
 ये चान्ये पण्डिताः प्राहुर्देहब्राह्मणतां नराः ।
 तेषां दुर्दण्डितिमिरमपनीयानुकल्प्य च ॥
 न्यायाञ्जनौपधैर्दिव्यैः परिणामसुखावहेः ।
 उपनीतैः प्रदत्तैः सत्त्वैः सन्निधौ ॥
 मूर्तिमत्तयः सोमजज्ञादिजनवन्मदविह्वलाः
 देहात् भवन्ति सदाचाराद् ब्राह्मणत्वात्पतन्ति च ॥
 संस्कृतोऽपि दुराचारो नरकं याति मानवः ।
 निःसंस्कारः सदाचारो भवेद्विप्रोत्तमः सदा ॥
 मन्त्रपूतात्मसंस्कारयुक्तोऽपि भवते न तु ।
 ब्राह्मण्यादविकल्पं स पश्चाद् दुश्चरितो नरः ।
 सामर्थ्यात्पतनं तस्माद् ब्राह्मण्यान्मुच्यते भुवम् ।
 दुरनुष्ठानसक्तानां पुंसां पुरुषपुङ्गवैः ॥

किं क्वचित् दृष्टमेवैतत्किं वा स्पर्धा दधात्ययम् ।
 तुल्यमुत्सहसे कर्तुमप्यदृष्टं तदा वद ॥
 आचारमनुतिष्ठन्नो व्यासादिमुनिसत्तमाः ।
 गर्भाधानादिसंस्कारकलापरहिताः स्फुटम् ॥
 विप्रोत्तमाः श्रियं प्राप्ताः सर्वलोकनमस्कृताः ।
 यद्वयः कथ्यमाना ये कतिचित् तादृशोद्यत ॥
 जातो व्यासस्तु कैवर्ष्याः श्वपाकपाश्च परादारः ।
 शुक्र्यां शुक्रः कणादाख्यस्तथोलूक्याः सुतोऽभवत् ॥
 मृगीजोऽधर्व्यशृङ्गोऽपि वसिष्ठो गणिकात्मजः ।
 मन्दपालो मुनिभ्रेष्ठो नाविकापत्न्यमुच्यते ॥
 माण्डव्यो मुनिराजस्तु मण्डूकीगर्भसम्भवः ।
 रहवोऽन्येऽपि विप्रत्वं प्राप्ता ये पूर्ववत् द्विजाः ॥
 गच्छैतद्यारुणरितैरर्ह्यमुचरितं वचः ।
 तद्विचार्याचरन्नुच्चैराचारोपचितश्रुतिः
 हरिणीगर्भसम्भूतो कप्यशृङ्गो महामुनिः ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥
 श्वपाकीगर्भसम्भूतः पिता व्यासश्च पार्थिव ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥
 डलूकीगर्भसम्भूतः कणादाख्यो महामुनिः ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥
 गणिकागर्भसम्भूतो वसिष्ठश्च महामुनिः ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥
 नाविकागर्भसम्भूतो मन्दपालो महामुनिः ।
 तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥

प्राप्यते फलम् ॥

लब्धसंस्कारदेहाश्च महापातकिनो नराः ।

यस्मान्निवर्तते ब्रह्म तस्मात्साङ्केतिकं विदुः ॥

(इति श्री भविष्यपुराणे ब्राह्मे पर्वणि पण्डितरूपे ब्राह्मण्यसंस्कारविवेकवर्णन
नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२)

अथ विष्णुपुराणे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः १४३।

ब्राह्मोवाच—

किञ्चान्यदपरं यूयं वेदमन्त्रविदो जनाः ।

प्रष्टव्याः कस्य संस्कारे विशेषमुपगच्छत ॥

किं देहस्योक्तं येनासौ निसर्गमलिनः स्थितः ।

शुक्रदोणितसम्भूतः शमलोद्भवकीटवत् ॥

निपेकादिहमशानान्तैर्विधिषैर्विधिविस्तरैः ।

देहिनोऽतिशयं केचिदुपगच्छन्ति मानवाः ॥

तेषां गृह्मनःकायवाग्यिदुष्टैः सुचेष्टितैः ।

असंपतमनुष्याणां पक्षोऽयं दृश्यते मया ॥

वैदिकाखिलसंस्कारसारभूता दिजातयः ।

सर्वकार्यकरान् सर्वान् वृषलानतिशेरते ॥

घण्टकर्म विकर्मस्थो ब्रह्महा शुक्लल्पगः ।

स्तेनो गोघ्नः सुरापानः परस्त्रीरमणम्रियः ॥

मिथ्यावादी मदोन्मत्तो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

ग्रामयाजकनिर्ग्रन्थो बहुदोषो दुरासदः ॥

निषिद्धाचारसंसेवी चोरश्चाटो मदोद्धतः ।

धूर्तो नरः शठः पापी सर्वाशीः सर्वक्लिपो ॥

वाङ्मनःकायजैर्दोषैर्हता ये ब्राह्मणाधमाः ।

ते न शुद्धिं व्रजन्तीह अपि यज्ञज्ञतैरपि ॥

शूद्राणां यान्यनिष्ठानि सम्पद्यन्ते स्वभावतः ।

विप्राणामपि तान्येव निर्विघ्नानि भवन्ति च ।

तस्माद् मन्त्रोऽग्निहोत्रं वा वेद्यां पशुयधोऽपि वा ।
 हेतवो नहि विप्रत्वे शूद्रैः शक्या क्रिया यथा ॥
 ये चापि कर्मबन्धेन बद्धाः सीदन्ति जन्तवः ।
 संसारानलसन्तापविकृषीकृतमानसाः ॥
 ते जन्ममरणादव्यां सुखामृतपिपासवः ।
 कृष्णस्याश्रयेऽदन्तो लभन्ते नैव निर्धृतिम् ॥
 चतुर्वर्णा नरा ये तु तत्तक्षीर्ये मराधमाः ।
 तेषां सर्वात्मना सर्वधर्मैः साङ्कर्यमीक्ष्यते ॥
 शूद्रविप्रादयो योनौ न भिद्यन्ते परस्परम् ।
 सर्वधर्मसमानत्वात्संस्कारादि निरर्थकम् ॥
 तदनुष्ठानवैधर्म्यविपयोगमरणादिभिः ।
 असेव्यसेवनैरन्यैः शूद्रविप्रादयः समाः ॥
 बुद्ध्या शक्त्या स्वभावेन धर्मैर्जात्यादिभिः क्रिया ।
 कर्तव्यैः पुण्यपापाभ्यां शनैः सर्वशरीरगैः ॥
 बन्धनै रोधनैर्नानायातनोपापपीडनैः ।
 दण्डैरदण्डकरणैर्यिपादपरिदेवनैः ॥
 सात्त्विकैः प्रीतिधर्माद्यै राजसैश्चित्र वेष्टिनैः ।
 तामसैस्तापमोहाद्यैर्दूयमानाः पुनः पुनः ॥
 झलेष्ममारुतपित्ताद्यैर्महापीभत्सदर्शनैः ।
 क्वचिद्वृत्तिविहृत्तिभ्यामृतानृतहिताहितैः ॥
 अलङ्कारोपयोगेन मान्मथाद्यैर्विचेष्टितैः ।
 धनलाभाशया नैकजन्तुसङ्घातपातनैः ॥
 अधिसिद्धिगतिं यान्ति नानाविधमनोरथैः ।
 आत्मस्नेहपरदेपस्वीकृतद्रव्यरक्षणैः ॥
 अतिक्षोयत्वसङ्क्षोभधुतक्षामक्षमामयैः ।
 यातनोपापपैशुन्यशून्यत्वोपशमैस्तथा ॥

अग्रशस्त्रैरुष्टानैः समीपस्यापदः समाः ।
 हिंसकाः प्राणिनः पापवितथालापभाषिणः ॥
 साधूनां भाषकाः स्तेना निर्दयाः पारदारिकाः ।
 नीचकर्मसमाचाराः सर्वभक्षाः पिशाचयत् ॥
 दुष्कुलीना दुराचारा नृपाणामुपजीविनः ।
 विप्रकार्या धिक्कर्मस्था धनिनो दुष्टचेतसः ॥
 लुब्धका हरिणान् हत्वा वासं कृत्वा यथा वने ।
 तथा खादन्ति पिशुना बह्वक्ष म्रियावशात् ॥
 वेदवादमधीयानाः प्राणिघाताभिर्शंसिनः ।
 पुष्पान्ति कपटैरर्थान् वेदचिक्रियिणोऽधमाः ॥
 मायिनो मत्सरयस्ता लुब्धा मुग्धा मदोद्धताः ।
 चाटाः कार्पटिकाः क्रूराः कर्प्याः कलहम्रियाः ॥
 वाचाटा दुष्टकुलटा अटन्तो भाटकैः सह ।
 भण्डम्मन्या भटाटोपैः सङ्कुद्धाः सुक्लुण्ठकाः ॥
 पर्पटा भाटकाः जीवाः कण्ठकश्लोकभाषिणः ।
 विक्रीणते ह्यविशेषमभक्ष्यद्रव्यभक्षिणः ॥
 शूद्रकर्मानुतिष्ठन्तो निस्तपास्ते नराधमाः ।
 सेवाध्यापनवाणिज्यकूप्यायारम्मलम्बिनः ॥
 गुह्यन्तः सम्पदो बाह्या द्रव्यवान्यधनादिकाः ।
 क्रोधादाभ्यन्तरान् दोषान् तथा दुष्टमनोरथान् ॥
 अत्यजन्तो विशिष्टानां श्रेष्ठास्ते कचमर्दिनः ।
 नोपादेयानि वस्त्राणि नित्यमाददते द्विजाः ॥
 हापयन्ति न हेयानि कथं ते गुरवः क्षितौ ।
 दण्डिकादण्डिकामण्डाश्चण्डाश्चण्डालचेष्टिताः ॥
 वैतण्डकास्ते निव्रजन्ति यथा सिंहो मृगान् पशून् ।
 निर्ग्रन्थं मुनिमालोक्य मन्यमानाः समुन्नतम् ।

परिभूयावतिष्ठन्ते धिक् तान् रिक्तान् स्ववैरिणः ॥
 तस्मात्सांसारिकाः सत्त्वाश्चित्तक्लेशकलङ्किताः ।
 दौःशौल्यदौर्भनस्याद्यैस्तुल्यजातीयबन्धनात् ॥
 शूद्रां प्ररोचते विप्रो रागिणीं मैथुनं प्रति ।
 सा कामदुःखविगमे गर्भं धत्ते समागमे ॥
 कामं कामातुराम्भस्तु रोचन्ते शूद्रमानवाः ।
 मैथुनं प्रति ब्राह्मण्ये तेऽपि तासां सुखावहाः ॥
 ये तु जात्यादिभिर्भिन्ना गयाध्वोष्ट्रमतद्गजाः ।
 ते विजातियु नो गर्भं कुर्वतेऽपि सुखार्थिनः ॥
 जनह्वानेव गोरेव कामं पुष्पाति सङ्गमे ।
 घोढकाश्च रतिं सम्यक्कुर्वते यडवासु च ॥
 पतिं करभमेवाप्य करभी रमते मुदा ।
 गजमेव पतिं लब्ध्वा सुखं तिष्ठति हस्तिनी ॥
 तिर्षग्जातिस्त्रिया साकं कुर्याणोऽपि हि मैथुनम् ।
 न तस्याः कुरुने गर्भं नरो नापि सुखासिकाम् ॥
 तिरश्चा सह कुर्याणां मैथुनं मनुजाङ्गना ।
 नावत्ते तत्कृतं गर्भं न युक्तं मैथुनं तपोः ॥
 नैवं कश्चिद्भिभागोऽस्ति मैथुने स्त्री-मनुष्ययोः ।
 येन सादृक्षीयते भेदः प्रस्फुटं द्विज-शूद्रयोः ॥
 चेदपाठच्छलेनायं न क्रियाभिः प्रपद्यते ।
 यदुभिर्जडसङ्घातैरविशिष्टे मदेऽहनि ॥
 देहे देहिनि चामुष्मिन्नशुनावनवस्थिते ।
 रागद्वेषादिभिर्दोषैरधिकं परिपीडिते ॥
 कुलालचक्रवद् भ्रान्तमानसे विषयार्णवे ।
 घोरदुःखमयाक्रान्ते समाजोऽनीश्वरात्मनि ॥

जन्ममृत्युजराशोकानिष्टयोगाग्निपीडिते ।
 हीनसत्त्वशरीरादौ न विशेषो विभाव्यते ॥
 तस्माद् मनुष्यभेदोऽयं सङ्केतबलनिर्मितः ।
 ब्राह्मण्यं ब्राह्मणासङ्गाद् ब्राह्मणो चोपसेवते ॥
 पतिं त्यक्त्वा सुखास्वादलालसैर्मदलालसैः ।
 आसेव्यते विटं गत्वा बन्धकी चेटकैरपि ॥
 ब्राह्मण्यात्प्रच्यवन्तेऽन्ये महापातकसेविताः ।
 व्यलीककरूपनैवेपा तस्माद्ब्राह्म्यादिकल्पना ॥

(इति श्रीभक्तिव्यपुराणे ब्राह्मे पर्वणि पण्डिकल्पे वर्णव्यवस्थानं नाम
 त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३)

तदेवं भगवद्गोतासु गुणकर्मविभागश्च एव ब्राह्मणादिसृष्टेरभि-
 धानात्, पौरुषस्य सूक्तस्यावैदिकत्वेन प्रामाण्याभावात्, स्मृतीना-
 मपि मूलवचनानुपलम्भेन प्रामाण्यस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वात्, “जन्मना
 जायते शूद्रः” इत्यादिषु वर्णव्यवस्थायां गुणकर्मावलम्बित्वोक्तेः,
 वसिष्ठादीनां ब्रह्मर्षित्वस्य विना वर्णव्यवस्थायां गुणकर्मावलम्बित्वस्य
 पपादयितुमशक्यत्वात्, ब्रह्मसूत्र्युपनिषदि गुणत एव ब्राह्मण्यप्राप्तैः
 प्रतिपादनात्, महाभारतादिषु च “शूद्रयोनीं प्रजातस्य ब्राह्मणस्य
 प्राप्तेरभिधानात्, विद्वामिन्द्रस्य क्षत्रयोनीं समुत्पन्नस्यापि तपसा
 ब्राह्मण्यप्राप्तेरवगम्यमानत्वात्, छान्दोग्योपनिषदि जायालो-
 पाख्याने सत्यकामस्य जायालस्य सत्यवचनमात्रेण ब्राह्मणत्वासु-
 मानात्, जातीनां जन्मतः सिद्धत्वेऽर्थादकृत्रिमत्वे ब्राह्मणादिभिः
 क्षत्रियादिषु सन्तानोत्पत्तेरनुपपद्यमानत्वाच्चेत्येवमाद्यैः कार-
 णैर्गुणकर्मावलम्बिन्येव वर्णव्यवस्था, नैवतु जन्मावलम्बिनोति
 संसिद्धम्—इति ।

सोऽयमुपन्यस्तः संक्षेपतः केषांचिद्वर्गीचीनानां पूर्वः पक्षः ।

अवश्यं चात्र प्रतिवक्तव्यम् । तदिदानीं प्रमाणगमितैर्वचनैराक्षेपा-
नेतान् क्रमशः परिहरामः ।

तत्र यदुक्तं 'गुणकर्मबलम्बिन्येव वर्णव्यवस्थेत्यत्र भगवती
गीतैव प्रमाणम्' इति, तन्न ; अर्थस्यास्य भगवद्गीतातः कथंचि-
दपि साधयितुमशक्यत्वात् । तथाहि—'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं
गुणकर्मविभागशः' । इत्येतद्भगवद्गीतागतं पदार्थमेवाक्षेपकार्णां
कल्पदुष्प्रायमाणं संदृष्टम् । एतत्पुनर्नामीपामभीष्टं फलयति । यो
हि पदार्थस्यास्योपपत्त्यर्थेऽयोंऽमीभिर्नायमेतत्पार्थ इति । दीपतां
तावत्पद्यस्यास्य भगवत्पादीपभाष्ये दृष्टिः प्रियपाठकमहानागैः,
इतीदानीं तदेवात्रोपहर्तुमिच्छामः । तद्यथा 'चातुर्वर्ण्यम्' इति ।
चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । मया=ईश्वरेण सृष्टसृष्टपादितम्'
'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ।' इत्यादिश्रुतेः । गुणकर्मविभागशः=
गुणविभागशः कर्मविभागशश्च । गुणाः=सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र
सारिवकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तमः इत्यादीनि
कर्माणि । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य दौर्ध-तेजः-प्रभृ-
तीनि कर्माणि । तमोऽपसर्जनरजःप्रधानस्य शूद्रस्य शूभ्रपैव कर्म-
त्येवं गुण-कर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः' इति ।

अत्र चादितो भगवतैव चातुर्वर्ण्यं सृष्टमित्यर्थे 'ब्राह्मणोऽस्य
मुखमासीत्' इति प्रतिषादिनां शिरसि शूलं जनयन्त्येव
भगवती श्रुतिः प्रमाणतयोपन्यस्ता श्रीमद्भिराचार्यैरिति नैत-
दिस्मरणीयम् । ततश्चास्याः श्रुतेरनुसारेणैव लापनीय एतद्भगव-
द्गीतायाः पदार्थः, इत्यर्थादेव समायाति श्रुतौ पुनरेतस्यां भगवतो
मुख्यादिभ्य एव ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिराम्नायते । यथा चैतत्तथाऽग्रे
स्फुटोक्तिरिष्यामः ।

अग्रेच ब्राह्मणस्य "शमो दमस्तमः" इत्यादीनि कर्माणीति
भाषितमाचार्यैः, नैव पुनः शमदमादिविशिष्टो ब्राह्मण इत्यादि ।

अतश्च प्रतीयते—न गुणकर्मावलम्बिनी वर्णव्यवस्थेति । यदि ह्यसावभविष्यत्, तदा चातुर्वर्ण्यसृष्टिं विवरीतुकामा आचार्याः शमदमादिसम्पन्नो ब्राह्मण इत्येवावक्ष्यन् । न चैवमवादिपुरिति सत्त्वप्रधानस्येति स्वरूपनिर्देशः । सत्त्वं हि ब्राह्मणेषु प्राधान्येन संहृष्टमिति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र च मया सृष्टमिति पदं न विस्मरणीयम् । मयैव चातुर्वर्ण्यं सृष्टम्, नैव पुनरन्येन सृज्यत इत्यर्थः ।

ननु सत्त्वप्रधानस्येत्यादिकं ब्राह्मणादीनां लक्षणमेव कुत न स्यादिति चेत्, अप्रसङ्गादित्यवबुध्यस्व । न ह्यत्र ब्राह्मणादीनां लक्षणकथनं प्रसक्तम् । चातुर्वर्ण्यसृष्टेर्भगवत्कृतत्वमेव ह्यत्र प्रतिपादयितुमिष्यत इति कुतः पुनर्ब्राह्मणस्यैव शमादीनि कर्माणि क्षत्रियस्यैव च शौर्य-तेजःप्रभृतीनीत्यादिरयं नियम इत्येतद्वक्तव्यमित्यभि-प्रत्येयः चोक्तमाचार्यैः सत्त्वप्रधानस्येत्यादि, नैव पुनर्ब्राह्मणादिलक्षणोपन्यासधिष्येति द्रष्टव्यम् । तदेवं सर्वथा प्रतिकूलमेव वर्णव्यवस्थाया गुणकर्मावलम्बित्वे भगवत्पादानां भाष्यम् ।

अत्र च गुणकर्मविभागश्च इति पदं न विस्पष्टतया व्याख्यातमाचार्यैः । एतत्पुनर्गीतार्थसङ्गहे श्रीमद्भिषांनुनाचार्यैर्विद्वृतम्—‘गुणकर्मविभागश्चः गुणविभागेन कर्मविभागेन च सह ।’ इति । बालपोषिनीकृतोऽप्येवमेवाहुः ।

यत्पुनः शौर्यं सूक्तं प्रत्येव संशय्यते—‘तदेतद्धर्षाचीनैरेव घेदेषु प्रवेशितम्’ इति, तदेतदपेशलम् ; नव्यस्य सूक्तस्य घेदेषु प्रवेशे कारणाभावात् । किना हि कारणं न किञ्चिदपि कश्चित्करोतीति । नच वर्णव्यवस्थाया गुणकर्मावलम्बित्वप्रतिषेध एव कारणं भवति ; प्राप्तेरेवमाभावात् । तदा हि प्रतिषेधो युज्यते, यदा प्राप्तिर्भवति । प्राप्तं हि प्रतिषिध्यते नाप्राप्तमिति हि प्राहुः शास्त्रकृतः । नचास्ति वर्णव्यवस्थाया गुणकर्मावलम्बित्व-

स्य प्राप्तिः कथञ्चिदपि, येनायं प्रतिषेधो युज्येत । तत्रापि हि श्रुत्यादिषु भगवतो मुखादिभ्य एव ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते । तत्सर्वथाऽर्वाचीनमेव पौरुषं सूक्तमिति नायमर्थ इत्यपक्षो भवति ।

किञ्च यद्येतन्नयमेववाभविष्यत्, तदा नैव श्रीमदाचार्यसदृशैः प्रज्ञतमैः प्रमाण्यकरिष्यत । नहि पौरुषेयाणि घवनान्यपौरुषेयतया स्वाकुर्युः प्रेक्षावन्त इति ।

भवति च पौरुषस्य सूक्तस्य ऋग्वेदान्तर्गतत्वे प्रमाणं भगवती श्रुतिरेव । तथाहि श्रूयते छान्दोग्योपनिषत्सु 'तदेतद्व्याप्यसूक्तम् । तावानस्य महिमाऽतो ज्यायाश्च पुरुषः' इत्यादि । ऋक् षेयं न हि पौरुषं सूक्तमपहायान्यत्र कापि दृश्यते । ततश्च सिद्धमृग्वेदान्तःपातित्वं पौरुषस्य सूक्तस्येति ।

यत्पुनरुच्यते—'पौरुषं सूक्तमेकमपहाय नान्यत्र कापि ब्राह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखादिजन्यत्वमभिधीयत इति, तदेतद्व्याप्यज्ञानमात्रविलसितमेव । सन्ति हि श्रूयस्य एवैवंविधाः श्रुतयो यासु ब्राह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखादिजन्यत्वमभिधीयते । यथा तैत्तिरीयसंहितायाम्—

“प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति । स मुखतस्त्रिषृतं निरमिमीत । तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत । गायत्री छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तो रसो पादुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणामग्निः पशूनां तस्मात्ते धीर्पावन्तो वार्याद्व्यासृज्यन्त मध्यमः सप्तदशं निरमिमीत तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं साम वैश्यो मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात्ते आद्या अन्नघानाद्व्यासृज्यन्त तस्माद् भूयांसोऽन्येभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्तान्तः

एकविंशं निरमिमीत तमनुष्टुप्छन्दोऽन्वसृज्यत वैराजं साम
शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनां तस्मात्तो भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च
तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्तृसः” इत्यादि ।

अत्र च पोरुषे सूक्त इव सुखतो ब्राह्मणस्य बाहुभ्यां क्षत्रिय-
स्योरुतो वैश्यस्य पद्भ्यां च शूद्रस्योत्पत्तिः श्रूयते । ततश्च सुदूरं
प्रक्षिप्तेऽपि पोरुषे सूक्ते कथं वा जन्मतः सिद्धत्वं वर्णव्यवस्थाया
वारयितुं शक्येत ?

प्रतिपाद्यते चान्यत्रापि बहुषु श्रुतिषु परमेशेनैव विनिमिता
ब्राह्मणादयो न तु गुणकर्माद्यनुसारेण मानुषैर्व्यवस्थापनीया इति ।
तथाहि श्रूयते ऐतरेयब्राह्मणे—

“प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्
ब्रह्मक्षत्रे अनु ब्रह्म्यः प्रजा असृज्यन्त हुतादश्चाहुतादश्च । ब्रह्मैवानु
हुतादः क्षत्रमन्वहुताद् एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा अहुतादो
यत्राजन्यो वैश्यः शूद्र इति ।” यच्च भगवता सृष्टं नैतदन्येन
विनिर्मातुं शक्यम् । अतश्च सत्त्वादिगुणविशिष्टानां ब्राह्मणादि-
विधानं सर्वथाऽप्रामाणिकमेव ।

वाजसनेयिब्राह्मणेऽपि श्रूयते—

“ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत् तच्छू-
पो रूपमत्यसृजत क्षत्रं धान्येतानि देवत्रा क्षधाणीन्द्रो वरुणः सोमो
ह्यः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः । तस्मात्क्षत्रात्परं भास्ति तस्माद्
ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति
सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म । तस्माद् यदद्यापि राजा परमतां गच्छति
ब्रह्मैवान्तत उपनियच्छति स्वां योनिम् + + + । ११ स नैव व्यभवत्
स विशमसृजत धान्येतानि देवजातानि गणेश आख्यायन्ते यस्यो
रुद्रा आदित्या विश्वदेवा भरुन इति । १२ । स नैव व्यभवत् स
सौद्रं वर्णमसृजत पूषणमिषं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं

च । १३ । तदेतद् ब्रह्मक्षत्रं विद् शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूत्रेण शूद्रस्तस्माद्ग्रावेव वेदेषु लोकमिच्छन्ते” इत्यादि ।

अस्यापमर्थः—आदितस्तावदथ जगत्यां ब्राह्मणजातिरेवैकाऽस्तीत् । सा पुनः परिपालनादिषु न समर्थेति तदर्थं क्षत्रियाः सृष्टाः । परिपालनमपि वित्तोपार्जनमन्तरा दुष्करम् । अतो वित्तोपार्जयितुरभावात्क्षत्रजानिरपि परिपालनकर्मणि न प्राभूत् । ततश्च विशाः सृष्टाः । वित्तोपार्जनमपि परिचारकसापेक्षम् । विना हि परिचारकान्न शक्यं वित्तोपार्जनकर्म निर्दत्तयितुमिति । अतश्च परिचरणकर्माणां शूद्रा सृष्टाः इति ।

तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि ब्रह्मणः सकाशादेव क्षत्रादीनामुत्पत्तिः श्रूयते २-४ । ८ “ब्रह्म देवानजनयत् । ब्रह्म विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मणः क्षत्रं निर्मितम् । ब्रह्म ब्राह्मण आत्मना” इति । स्पष्टार्थो चेयं श्रुतिः । एवं च पुरुषसूक्त इव विभिन्नास्त्यपि श्रुतिषु कण्ठत एव परमात्मनः सकाशादेव ब्राह्मणादीनामुत्पत्तेः श्रवणान्नास्ति गुणकर्मायलभ्यित्वं वर्णव्यवस्थाया इति सिद्धम् ।

अग्रेयं खन एव शङ्का समुदेति यद् ब्रह्म देवानजनयदित्यादिषु किल श्रुतिषु परमात्मना ब्राह्मणादयः सृष्टा इत्यभिधीयते । सर्गश्चोत्पत्तिः । स च गुणानुसारेण व्यवस्थापनमेव किं न स्यात् । सृष्टेषु हि मनुष्येषु सत्त्वादिगुणवतां ब्राह्मणादित्वं व्यवस्थापितमित्यर्थः । पूर्वं हि ब्राह्मणादिभेदो नासीत् । स च गुणाद्यनुरोधेन परमात्मना विनिर्मितः । अतश्च सृजघातोः प्रयोगो नानुपपन्नः । तत्कथमुच्यते ब्राह्मणादीनां परमात्मसृष्टादिजन्यत्वमिति ।

अथ ब्रूमः ; न खलु ब्रह्म देवानजनयत् इत्यादिषु ब्राह्मणादीनामुत्पत्तेरुपादानमूनोऽवयवविशेषो निर्दिष्टः । नैतेभ्यो घचनेभ्योऽसौ योदुः शक्यः । यो हि यस्यार्थः, स ततोऽवबुध्येत ।

चायमेतेषामर्थः । अन्यूनानतिरिक्तो हि शब्दार्थो भवति ।
इच कथं वा ब्रह्मक्षत्रादयो विनिर्मिता; कुतश्च गात्रादि-
मैता इत्यादिकं नैतेभ्यः श्रुतिवचनेभ्यः स्फुटीभवति । ततश्चा-
ऽनि वाक्यान्वेतानि स्पष्टेन “स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीते” त्या-
किवाक्यतामापद्यन्ते । ततश्च मुखादिभ्य एव परमात्मना
प्रणादयो विनिर्मिता इत्यादिरर्थः पर्यवस्यति । ब्राह्मण एवा-
ऽऽमुत्पादितस्ततः परं च क्षत्रादयो यथाकर्म यथापेक्षं चैत्या-
ऽं तु धाजसनेपिब्राह्मणतः प्रतीयते ।

तदेवमतिरिच्य पौरुषं सूक्तं श्रुतिवचनैरेव सिध्यति ब्राह्मणा-
ऽं ब्रह्मणो मुखादिजन्यत्वमिति द्रष्टव्यम् । यस्तुतस्तु पौरुष-
पि सूक्तस्य अत्यन्तःपातित्वेन दुर्निवारमेव ब्रामाण्यमिति
द्रव्यम् ।

अत एव भविष्योत्तरपुराणे चतुद्वत्वारिंशत्तमेऽध्याये
तिवर्णनम् । तथा—

ब्रह्मोवाच—

“हेषोपादेयतत्त्वज्ञास्त्यक्तान्यायपथागमाः ।
जितेन्द्रियमनोवाचः सदाचारपरायणाः ॥
नियमाचारवन्तस्ते हितान्वेयणनत्पराः ।
संसाररक्षणोपायक्रियायुक्तमनोरथाः ॥
सम्पददर्शनसम्पन्नाः समाधिप्राप्ता हृतकुपः ।
स्वाध्यायमक्तहृदयास्त्यक्तसङ्गा विमत्सराः ॥
विशोका विमदाः शान्ताः सर्वपाणिहितैषिणः ।
सुखदुःखसमा लोका विवक्तस्थानवासिनः ॥
प्रतोपयुक्तसर्वाङ्गा धार्मिकाः पापभीरवः ।
निर्ममा निरहङ्कारा दानशूरा दयापराः ॥

सत्यब्रह्मविदः शान्ताः सर्वशास्त्रेषु निष्ठिताः ।
 सर्वलोकहितोपायप्रवृत्तेन स्वयम्भुवा ॥
 यागीश्वरेण देवेन नामेयेन भवच्छिदा ।
 ब्रह्मणा कृतमर्यादास्त एव ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
 महातपोधनैरार्यैः सर्वसत्त्वाभयप्रदैः ।
 सर्वलोकहितार्थाय निपुणं सुप्रतिष्ठिताम् ॥
 बृहत्त्याङ्गयान् ब्रह्मा नामेयस्तस्य ये जनाः ।
 भक्त्यासक्ताः प्रपन्नाश्च ब्राह्मणास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 क्षत्रियास्तु क्षतव्राणाद्वैश्या वार्ताप्रवेशनात् ।
 ये तु श्रुतेर्द्रुतिं प्राप्ताः शूद्रास्तेनेह कीर्तिताः ॥
 ये चाचाररताः प्रादुर्ग्राह्यं ब्रह्मवादिनः ।
 ते तु फलं प्रशंसन्ति यत्सदा मानसेप्सितम् ॥
 क्षमा दमो दया दानं सत्यं शौचं धृतिर्धृष्ट्या ।
 मार्दवार्जवसन्तोपानरङ्कारतपःशमाः ॥
 धर्मो ज्ञानसंयमः शान्तिर्यममूढता ।
 अनिमास्ति कथमद्वेषो वैराग्यं च शमा ॥
 पापभीकृत्वमस्तेषाममात्सर्यममृत्युना ।
 नैःसङ्गं गुरुशुश्रूषा मनोवाक्कायसंयमः ॥
 य एवभूतसमाचारमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
 ब्राह्मण्यं पुष्कलं तेषां नित्यमेव प्रवर्धते ॥
 ते स्वमनास्वादलब्धवर्णाचारा मणोजसः ।
 सर्वशास्त्राविरोधेन पवित्रीकृतमानसाः ॥
 सज्जनाभिमताः प्राज्ञाः पुराणागमपण्डिताः ।
 गीतगीतागमाचाराः स्मृतिकाराः पठन्ति च ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु चतुर्गुणविभागशः ।
 वर्णाश्रमाचारकृतं कर्म सिध्यत्यनुत्तमम् ॥

संसिद्धायां तु वार्तायां ततस्तेषां स्वयंप्रभुः ।
 मर्यादां स्थापयामास यथारब्धां परस्परम् ॥
 ये च परिगृहीतारस्तेषां सत्त्वबलाधिकाः ।
 इतरेषां क्षतव्राणात् स्थापयामास क्षत्रियान् ॥
 उपतिष्ठन्ति ये तान् चैवाचन्तो निर्मदाः सदा ।
 सत्यप्रह्म सदाभूतं वदन्तो ब्राह्मणास्तु ते ॥
 ये चान्येऽप्यबलास्तेषां वैश्यकर्मणि संस्थिताः ।
 कीलानि नाशयन्ति स्म पृथिव्यां प्रागतन्त्रिताः ॥
 वैश्यानेषु ॥ तानाह कीनाशान्पृथिव्याश्रितान् ।
 शोचन्तश्च ब्रह्मन्तश्च परिचर्यासु ये नराः ॥
 निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रांस्तात ब्रवीतु सः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परस्परम् ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिराजर्चमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥
 कृपिणोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥
 योगस्तपो दया दानं सत्यं धर्मः श्रुतिर्घृणा ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यमेतद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥
 शिखा ज्ञानमयी यस्य पवित्रं च तपोमयम् ॥
 ब्राह्मण्यं पुष्कलं तस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
 यत्र वा तत्र वा वर्णो उत्तमाद्यममध्यमाः ।
 नियुक्तः पापकर्मभ्यो ब्राह्मणः स विधीयते ॥

शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो ब्राह्मणादधिको भवेत् ।
 ब्राह्मणो विगताचारः शूद्राद्धीनतरो भवेत् ॥
 न सुरां सन्धयेद्यस्तु आपणेषु गृहेषु च ।
 न विक्रीणाति च तथा सच्छूद्रो हि स उच्यते ॥
 यद्येका स्फुटमेव जातिरपरा कृत्यात्परं भेदिनी ।
 यदा व्याहृतिरेकनामधिगता यच्चान्यधर्मं पयौ ॥
 एकैकाखिलभावभेदनिघनोत्पत्तिस्थितिर्व्यापिनी ।
 कित्तासौ प्रतिपत्तिगोचरपथं यायाद्विभक्त्या नृणाम् ॥”

(इति षतुश्रत्वारिंशोऽध्यायः)

एतेन—जन्मना जायते शूद्रः संस्क्रात् द्विज उच्यत
 इत्यादिस्मार्तवचनान्यपि—व्याख्यातानि । एतानि हि वचनानि
 शूद्रपवेन शूद्रसमत्वमेव बोधयन्ति, न तु वस्तुगत्या शूद्रत्वम् । विवे-
 चितं चैतत्तन्त्रवार्तिकेऽपि । तथा—मासेन शूद्रो भवतीत्यादिकं
 तु ब्राह्मणकर्माधिकारप्रतिषेधार्थमिति । तथाचोक्तवचनानां ब्राह्मण-
 निन्दायामेव तात्पर्यम् । अत एव मनुः—

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यद्य पश्चिमात् ।
 स शूद्रवद् ग्रहिष्कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ १०३ ॥
 यया काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
 तथा विप्रोऽनघीयानस्त्रयस्ते नाम विघ्नति ॥
 अग्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
 सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ॥ अ० १२
 कात्यायनीये एकादशरणहोऽपि—
 एतत्सन्ध्याग्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति ।
 यस्य नात्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

पाराशरस्मृतावष्टमाध्याये—

सावित्र्याश्चापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्त्यभिकार्ययोः ।

अज्ञानात् कृषिकर्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ।

शङ्खः—ब्राह्मणा ये विकर्मस्या वैडालव्रतिकास्तथा ॥

उनाद्वा अतिरिक्ताद्वा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥ अ० २४

गुरुणां प्रतिकूलाश्च वेदाग्न्युत्सादिनश्च ये ।

गुरुणां त्यागिनश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥

अनध्यायेष्वधीयाना शौचाचारबहिष्कृताः ।

शूद्राभरससम्पुष्टा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥

शातातपः—अज्ञाताशी अयाजी च विप्रकीर्णो भवेद् विजः ।

न तारयति दातारं नात्मानं सपरिग्रहम् ॥

वसिष्ठः—समार्घं धान्यमुत्सृज्य महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्षपिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनगमयो वा

शूद्रधर्माणो भवन्ति । अ० ३ । १ ।

नास्तिकः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोपकः ।

चत्वारः कर्मचण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः ॥

पर्णधर्मप्रकरणे लघ्याश्वलायनः—

यश्च कर्मपरित्यागी पराधीनस्तथैव च ।

अधीतोऽपि विजश्चैव स च शूद्रसमो भवेत् ॥

प्रथमप्रश्ने पञ्चमाध्याये घोषायनः—

गोरक्षकान् धाणिजकांस्तपा कारु-कुशीलवान् ।

प्रेष्यान् वार्षपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

अष्टमाध्याये पराशरः—

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कृपस्तु निर्जलः ।

शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो ब्राह्मणादधिको भवेत् ।
 ब्राह्मणो विगताचारः शूद्राद्विन्नतरो भवेत् ॥
 न सुरां सन्धयेद्यस्तु आपणेषु गृहेषु च ।
 न विक्रीणाति च तथा सच्छूद्रो हि स उच्यते ॥
 यथेका स्फुटमेव जातिरपरा कृत्यात्परं भेदिनी ।
 यदा व्याहृतिरेकतामधिगता यज्यान्वयधर्मं ययौ ॥
 एकैकाखिलभावभेदनियनोत्पत्तिस्थितिर्व्यापिनी ।
 किन्नासौ प्रतिपत्तिगोचरपथं पापादिभक्त्या नृणाम् ॥”

(इति चतुष्टयविरचितोऽध्यायः)

एतेन—जन्मना जायते शूद्रः संस्करात् द्विज उच्यते
 इत्यादिस्मार्तवचनान्यपि—व्याख्यातानि । एतानि हि वचनानि
 शूद्रपदेन शूद्रसमत्यमेव बोधयन्ति, न तु वस्तुगत्या शूद्रत्वम् । विवे-
 चितं चैतत्तन्त्रवार्तिकेऽपि । तथा—मासेन शूद्रो भवतीत्यादिकं
 तु ब्राह्मणकर्माधिकारप्रतिषेधार्थमिति । तथाचोक्तवचनानां ब्राह्मण-
 निन्दायामेव तात्पर्यम् । अत एव मनुः—

न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते पश्च पश्चिन्नाम् ।
 स शूद्रवद् पहिष्कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥ १०३ । २
 यया काष्ठमयो हस्ती यया चर्ममयो मृगः ।
 तथा विप्रोजनधीयानस्रयस्ते नाम विव्रति ॥
 अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
 सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ॥ अ० १२
 कात्यायनीये एकादशखण्डेऽपि—
 एतत्सन्ध्याग्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति ।
 यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

पाराशरस्मृताष्टमाध्याये—

सावित्र्याश्वापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्त्यग्निकार्ययोः ।

अज्ञानात् कृषिकर्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ।

शङ्खः—ब्राह्मणा ये विकर्मस्था वैडालव्रतिकास्तथा ॥

उनाङ्गा अतिरिक्ताङ्गा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥ अ० २४

गुरुणां प्रतिकूलाश्च वेदान्पुत्सादिनश्च ये ।

गुरुणां त्पागिनश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥

अनध्यायेष्वधीयाना शौचाचारपहिष्कृताः ।

शूद्राक्षरससम्पुष्टा ब्राह्मणाः पङ्क्तिदूपकाः ॥

शातातपः—अस्ताताशी अयाजी च विप्रकीर्णो भवेद् द्विजः ।

न तारयति दातारं नात्मानं सपरिग्रहम् ॥

यसिष्ठः—समार्घं धान्यमुत्सृज्य महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्षुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयो वा

शूद्रधर्माणो भवन्ति । अ० ३ । १ ।

नास्तिकः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोष्कः ।

चत्वारः कर्मचण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः ॥

वर्णधर्मप्रकरणे लघ्वाश्वलायनः—

यश्च कर्मपरित्यागी पराधीनस्तथैव य ।

अधीतोऽपि द्विजश्चैव स च शूद्रसमो भवेत् ॥

प्रथमप्रश्ने षष्ठमाध्याये बोधायनः—

गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारु-कुशीलवान् ।

प्रेष्यान् वार्षुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥

अष्टमाध्याये पराशरः—

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।

यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ।

इत्यादीनि वचनान्युपपद्यन्ते । एतैर्हि वचनैर्ब्रह्मचाराणामपि विप्राणां न जातिपरिवर्तनेन वस्तुगत्या शूद्रत्वम्, किन्तु पङ्क्तिदूषकत्वादिकमित्येव गम्यते । शूद्रसमत्वं चात्र योषितममन्त्रककर्माधिकारादिनाप्यलुप्तसन्धेयम् । शूद्राणामपि हि यज्ञादाचमन्त्रककर्माधिकारो वर्तते एव । व्यक्तं चैतत् स्मृतिकीमुच्यते, शूद्रकमलाकरे च ॥

अत एव शान्तिपत्रणि ५९ तमाध्यायगतानि वचनान्युपपद्यन्ते । तानि यथा—

स्वाहाकारो वषट्कारो मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ।

तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताग्रतवान् क्षयम् ॥

पूर्णपात्रमयीं वाऽऽहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ।

शूद्रः पौजयनो नाम सहस्राणां शतं वदौ ॥

ऐन्द्राग्नेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ।

यनो हि सर्वयर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ! ॥

अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु यतः श्रद्धा विधीयते ।

दैवतं हि महच्छूद्रा पवित्रं यजतां क्षयम् ॥

संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ।

देवानामपि ये देवा यद् द्रूयुस्तत्परं हितम् ॥

त्वं दैवतं ब्राह्मणः स्वेन नित्यं

परान् वर्णानयजच्चैवमासीत् ।

अथरो वितानस्तत्त्वर्थतस्तत्र सृष्टो

न ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु राजन् ॥

तस्यापूर्णा ऋजवस्तानि वर्णाः

- संसृज्यन्ते तस्य विकार एव ॥ इति ।

किञ्च तत्रैव ३४ तमाध्यायेऽपि—

मान्धाता—धवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरवर्बराः ।

गोऽजाविमहिषाणां च वडवानां च पोषकाः ॥

वृत्त्यर्थं प्रतिपद्यन्ते तान् वैश्यान् सम्प्रचक्षते ।

ऐश्वर्यकामा ये चापि सामिषा वापि भारत ! ॥

निग्रहानुग्रहरतांस्तान् द्विजान् क्षत्रियान्विदुः ।

अश्वारोहा गजारोहा रविनोऽथ पदातयः ।

एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥

जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मण्यवः ।

एते शुद्रसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥

अश्रोत्रियाः सर्व एते सर्वे चानाहिताग्नयः ।

तान् सर्वान् धार्मिकान् राजा यलिं विष्टिं च कारयेत् ॥

आहायका देवलका नाक्षत्रा ग्रामपाजकाः ।

एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकः पञ्चमाः ॥

म्लेच्छदेशाश्च ये केचित् परैरप्युपिता नरैः ।

गत्वा तु ब्राह्मणस्तांस्तु चण्डालः प्रेत्य चेह च ॥

घात्यान् म्लेच्छांश्च शुद्रांश्च पाजयित्वा विजातयः ।

अकीर्तिमिह सन्प्राप्य नरकं प्रतिपद्यते ॥

घात्ये म्लेच्छे तथा शुद्रे तस्करे पतितेऽशुचौ ।

कुदेशे च सुरापे च ब्रह्मघ्ने वृषलीपतौ ॥

अनधीतेषु सर्वत्र भुञ्जाने यत्र तत्र वा ।

पुत्रघातिनि शत्रौ च न मन्त्राद्याश्च ये द्विजाः ॥

शकास्तुपाराः कङ्काश्च पल्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः ।

उष्ट्राः पुलिन्दा आरदाः काषा म्लेच्छाश्च सर्वशः ॥

ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शुद्राश्च मानवाः ।

कथं धर्माश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः ॥

मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं मघवंस्तद् ब्रवीहि मे ॥
 इन्द्रः—मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥
 भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 देशधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥
 पितृयज्ञास्तथा कूपा प्रपाइ च शयनानि च ।
 दानानि च यथाकालं दातव्यानि द्विजातिषु ॥

इत्यादि वचनान्यपि व्याख्यातानि । एभिरमन्त्रकं तेषामपि
 पृथक् तत्तत्कर्माधिकरावगमात् । तथाच न सर्वात्मना ब्राह्मणा-
 दिभिः साम्यं धर्मस्थानां शूद्रादीनां वेति सिद्धम् । अत एव
 शान्तिपर्वणि ६६ तमेऽध्याये—

युधिष्ठिरः—स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
 तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ! ॥

भीष्मः—विद्यालक्षणसम्पन्नाः सूर्योन्नायमदर्शिनः ।
 एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥
 अतिवगाचारसम्पन्नाः स्वेष्टे कर्मस्ववस्थिताः ।
 एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥

इत्यादिना शूद्रादीनां मन्त्रायाज्यत्वमुपपाद्य—

विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विद्या राज्ञा कथञ्चन ॥
 नियम्याः संविभाज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥

इति पृथग्विभज्य संस्थापनमुपपद्यते । तथाच पूर्वापर-
 विरोधपरिहारार्थं जातिब्राह्मण्यादिकं नियम मेवोरोकर्तव्यम् ।
 अत एव—

मनुः—अविदांश्चैव विदांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पाचको नैव दृष्यति ।

द्वयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥

एवं यद्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं महत् ॥

पराशरः—दुःशीलोऽपि द्विजः श्रेष्ठो न तु शूद्रो जितेन्द्रियः ।

कः परित्यज्य गां वृष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम् ॥

इत्यादीनि वचनान्युपपद्यन्ते । यस्तु पूर्वमस्माभिः स्वधर्म-

निष्ठस्यापि शूद्रस्य पतितब्राह्मणापेक्षयोत्कर्षः प्रतिपादितः, स

पतितब्राह्मणस्येव न तस्याभोज्यान्नत्वमित्यभिप्रायः एव । तदुक्तं

विष्णुस्मृतौ—

“शूद्रोऽपि द्विविधो ज्ञेयः श्राद्धी चैवेतरस्तथा ।

श्राद्धी भोज्यस्तपोरुक्तो ह्यभोज्यस्त्वितरो मतः ॥

प्राणानर्थास्तथा दारान् ब्राह्मणार्थं निवेदयेत् ।

स शूद्रजातिर्भोज्यः स्यात् अभोज्यः शेष उच्यते ॥” इति

सबधा तु नोक्तानां ब्राह्मणादीनां शूद्रत्वादियोषकानां

वचनानामनुसारेण न वर्णव्यवस्था नियतेति वक्तुं पार्यते ॥

मन्यादिस्मृतिषु हि चातुर्वर्ण्यं यथास्थितमूरीकृत्योपनयनका-

लादयो ये विहिताः, ते हि जातिब्राह्मण्यं विना न कथमप्युपपद्यन्ते ।

नद्वयं निष्कर्षः—

आनुशासनिके पर्वणि तृतीयाध्याये—

क्षत्रियो यदि वा वैश्यश्च शूद्रो वा राजसत्तम ।

ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात् केन तन्मे ब्रूहि पितामह ।

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्, कथं शक्यं पितामह ॥

मद्विषैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं मघवंस्तद् ब्रवीहि मे ॥
 इन्द्रः—मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥
 भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 देशधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥
 पितृयज्ञास्तथा कृपा प्रपादश्च शयनानि च ।
 दानानि च यथाकालं दातव्यानि दिजातिषु ॥

इत्यादि वचनान्यपि व्याख्यातानि । एभिरमन्त्रकं तेषामपि
 शृण्वन् तत्तत्कर्माधिकरावगमात् । तथाच न सर्वात्मना ब्राह्मणा-
 दिभिः साम्यं विकर्मस्थानां शूद्रादीनां चेति सिद्धम् । अत एव
 शान्तिपर्वणि ६६ तमेऽध्याये—

युधिष्ठिरः—स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
 तेषां विशेषमावक्ष्य ब्राह्मणानां पितामह ! ॥
 भीष्मः—विद्यालक्षणसम्पन्नाः सर्वाभ्रायमदर्शिनः ।
 एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥
 श्रुतिगोचारसम्पन्नाः स्वेष्टे कर्मस्वस्थिताः ।
 एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥

इत्यादिना शूद्रादीनां मन्त्रापाज्यत्वमुपपाद्य—
 विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विद्या राज्ञा कथमेव ॥
 निषम्याः संविभाज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥

इति शृण्विबभूव संस्थापनमुपपद्यते । तथाच पूर्वोपर-
 विशेषपरिहारार्थं जानिब्राह्मणादिकं निषण्ण मेवोदीर्यन्त्यम् ।
 अत एव—

मनुः—अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥

श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥

एवं यद्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं महत् ॥

पराशरः—दुःशीलोऽपि द्विजः श्रेष्ठो ननु शूद्रो जितेन्द्रियः ।

कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम् ॥

हृत्पादोनि वचनान्युपपद्यन्ते । यत्तु पूर्वमस्माभिः स्वधर्म-
निष्ठस्यापि शूद्रस्य पतितब्राह्मणापेक्षयोत्कर्षः प्रतिपादितः, स
पतितब्राह्मणस्येष न तस्याभोज्यान्तत्त्वमित्यभिप्रायः एव । तदुक्तं
विष्णुस्मृतौ—

“शूद्रोऽपि द्विविधो ज्ञेयः श्राद्धी वैवेतरस्तथा ।

श्राद्धी भोज्यस्तयोरुक्तो क्षभोज्यस्त्विदतरो मतः ॥

प्राणानर्थीस्तथा दारात् ब्राह्मणार्थं निवेदयेत् ।

स शूद्रजातिर्भोज्यः स्यात् अभोज्यः शेष उच्यते ॥” इति

सवधा तु नोक्तानां ब्राह्मणादीनां शूद्रत्वादियोधकानां
वचनानामनुसारेण न वर्णव्यवस्था नियतेति वक्तुं पार्यते ॥

मन्यादिस्मृतिषु हि चातुर्वर्ण्यं यथास्थितमूरीकृत्योपनयनका-
लादयो ये विहिताः, ते हि जातिब्राह्मण्यं विना न कथमप्युपपद्यन्ते ।

तदयं निष्कर्षः—

जानुशासनिके पर्वणि तृतीयाध्याये—

क्षत्रियो यदि वा वैश्यश्च शूद्रो वा राजसत्तम ।

ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात् केन तन्मे ब्रूहि पितामह ।

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेत्, कथं शक्यं पितामह ॥

मद्विषैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युर्जीविनः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं मघवंस्तद् ब्रवीहि मे ॥
 इन्द्रः—मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनाम् ॥
 भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।
 देशधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो पिवीषते ॥
 पितृपक्षास्तथा कृपा प्रपाश्च शयनानि च ।
 दानानि च यथाकालं दातव्यानि द्विजातिषु ॥

इत्यादि वचनान्यपि व्याख्यातानि । एभिरमन्त्रकं तेषामपि
 वृधरू तत्तत्कर्माधिकरायगमात् । तथाच न सर्वात्मना ब्राह्मणा-
 दिभिः साम्यं विकर्मस्थानां शूद्रादीनां वेति सिद्धम् । अत एव
 शान्तिपर्वणि ६६ तमेऽध्याये—

युधिष्ठिरः—स्वकर्मण्यपरे दुरतास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
 तेषां विशेषमायक्ष्य ब्राह्मणानां पितामह ॥

भीष्मः—विद्यालक्षणसम्पन्नाः सर्वाग्रायशर्दिशिनः ।
 एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥
 कृत्विगायारसम्पन्नाः ह्येषु कर्मस्यरस्थिताः ।
 एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥

इत्यादिना शूद्रादीनां मन्त्रापाज्यन्वमुपपाद्य—

विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या पित्रा राज्ञा कथयन् ॥
 निषम्याः संविभाज्याद्य धर्मानुग्रहकाभ्याम् ॥

इति शृण्विभज्य संस्थापनमुपपद्यते । तथाच पूर्वोपर-
 विरोधपरिहारार्थं जानिब्राह्मण्यादिकं निषण मेयोर्दोषमव्यम् ।
 अत एव—

मनुः—अविदांश्चैव चिदांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।

प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥

इमशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।

द्वयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥

एवं ययनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।

सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं महत् ॥

पराशरः—दुःशीलोऽपि द्विजः श्रेष्ठो न तु शूद्रो जितेन्द्रियः ।

कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवर्ती खरीम् ॥

इत्यादीनि वचनान्युपपद्यन्ते । यत्तु पूर्वमस्माभिः स्वधर्म-

निष्ठस्यापि शूद्रस्य पतितब्राह्मणापेक्षयोत्कर्षः प्रतिपादितः, स

पतितब्राह्मणस्येव न तस्याभोज्यान्नत्वमित्यभिप्रायः एव । तदुक्तं

विष्णुस्मृतौ—

“शूद्रोऽपि द्विषिषो ज्ञेयः श्राद्धी चैवेतरस्तथा ।

श्राद्धी भोज्यस्तयोरुक्तो ह्यभोज्यस्त्विदरो मतः ॥

प्राणानर्थास्तथा दारान् ब्राह्मणार्थं निवेदयेत् ।

स शूद्रजातिर्भोज्यः स्यात् अभोज्यः शेष उच्यते ॥” इति

सवधा तु नोक्तानां ब्राह्मणादीनां शूद्रस्यादियोषकानां

वचनानामनुसारेण न वर्णव्यवस्था नियतेति वक्तुं पार्यते ॥

मन्वादिस्मृतिषु हि चातुर्वर्ण्यं यथास्थितमूरीकृत्योपनयनका-

लादयो ये विहिताः, ते हि जातिब्राह्मण्यं विना न कथमप्युपपद्यन्ते ।

तदयं निष्कर्षः—

अनुशासनिके पर्वणि तृतीयाध्याये—

क्षत्रियो यदि वा वैश्यश्च शूद्रो वा राजसत्तम ।

ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात् केन तन्मे ब्रूहि पितामह ।

तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।

ब्राह्मण्यमप्येदिच्छेत्, कथं शक्यं पितामह ॥

भोष्मः—ब्राह्मण्यमृतिदुष्प्रापं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ।

परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद् युधिष्ठिर ॥

यद्वास्तु संसरन् योनीर् जायमानः पुनःपुनः ।

पर्याये नाम कस्मिंश्चित् ब्राह्मणो नाम जायते ।

इति ब्राह्मण्यस्यैकस्मिन्नेव जन्मनि क्षत्रादिप्राप्यत्वं निर-
स्तम् । तत्रैव त्रयोविंशत्यधिकशततमाध्याये—यथा—

भगवन् भगनेन्न कालसूदन शङ्कर ।

इमे वर्णाश्च चत्वारो विहिताः स्वस्यभावातः ।

उताहो कियदा वर्णाः संभवन्ति महेश्वर ।

एवं मे संशयमइनस्तमुच्छेत्तुं त्वमर्हसि ॥

श्रीमहेश्वरः—

स्वभावादेव विद्यन्ते चत्वारो ब्राह्मणादयः ।

एकजात्या सुदुष्प्राप्यमन्यवर्णत्वमागतम् ॥

तच्च कर्मविशेषेण पुनर्जन्मनि जायते ।

तस्मात्तत्त्वं प्रवक्ष्यामि तत्सर्वं कर्मपात्रकम् ॥

ब्राह्मणस्तु नरो भूत्वा स्वजातिमनुपालयन् ।

दृढं ब्राह्मणकर्माणि वेदोक्तानि समाचरेत् ॥

सत्पार्जवपरो भूत्वा दानयज्ञपरस्तथा ।

सत्यां जात्यां सुमुदितो जातिवर्मान् न दापयेत् ॥

एवं संवर्तमानस्तु कालवर्मे गन्तुं पुनः ।

सर्गलोके हि जायेत स्वर्गमोगाय भामिनि ॥

तत्क्षये ब्राह्मणो भूत्वा तथैव नृषु जायते ।

परं स्वकर्मणा मर्त्यः स्वजातिं लभते नरः ॥

अपरस्तु तथा काश्चित् ब्रह्मणोनिःसमुद्भवः ।

अवमत्यैव तां जातिमज्ञानतमसाऽऽवृणुतः ॥

अन्यथा वर्तमानस्तु जातिकर्माणि वर्जयेत् ।
 शूद्रवद्विचरेल्लोके शूद्रकर्माभिलाषवान् ॥
 शूद्रैस्सह चरन् नित्वं शौचमङ्गलवर्जितः ।
 स चापि कालघर्मस्यो यमलोके सुदण्डितः ॥
 यदि जायेत मर्त्येऽपि शूद्र एवाभिजायते ।
 शूद्र एव भवेदेवि ब्राह्मणोऽपि स्वकर्मणा ॥
 एवं जातिविपर्यासः प्रेत्यभावे भवेद् दृणाम् ।
 अन्यथा तु न शक्यं तत् लोकसंस्थितिकारणात् ॥
 तस्मात् जातिं विशिष्टां तु कथं चिच्च प्राप्य मानवः ।
 सर्वथा तां तथा रक्षेत् न पुनर्भ्रश्यते यथा ॥”

इति कर्मकृता जातिरिति वादो जन्मान्तरविषयः, नतु
 तस्मिन्नेव जन्मनीति प्रतिपादितम् ।

अर्जुनो हि युद्धार्थं क्षत्रियः सन् प्रवृत्तः, कारुण्यातिशयेन
 ब्राह्मणधर्मेण ततो विरतः भिक्षाचर्यादिकं ब्राह्मणधर्ममनुष्ठानं प्रवर्त-
 मानोऽपि—“धर्म्याद्धि युद्धात् श्रोयोऽन्यद् क्षत्रियस्य न विद्यते ।”
 इति कारुण्यादिब्राह्मणधर्मदशायामपि क्षत्रियत्वेनैव भगवता
 मन्यते, नतु ब्राह्मणत्वेन । सति चैवं गुणकर्मकृता जातिरिति वादं
 जन्मान्तराधीनमेव भगवानपि मन्यते । युक्तं चैतत्—“दैवम्यनै-
 र्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शनम्” इति ब्रह्मसूत्रकारा
 धर्माधर्मापेक्षमेव भगवतो ब्राह्मणादिस्मृतृत्वम् ; नतु स्त्रेच्छानु-
 सारमिति प्रतिपादयति । तथाच भगवान् जन्मान्तराधिकर्माणीन-

एतेन—वज्रसूच्युपनिषदपि—व्याख्याता ; सापि हि “ब्रह्म-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रा इति चत्वारो वर्णाः । तेषां ब्राह्मणः प्रधान-तमः” इति ब्राह्मणस्य प्राधान्यमुपक्षिप्य जन्मत एव न प्राधान्यम्, किन्तु ब्रह्मज्ञानत एवेति बोधयन्ती जन्मकृतां जातिव्यवस्थामादा-यैव प्रवर्तते, यतः—ब्राह्मणप्राधान्यप्रयोजकमेव ब्रह्मज्ञानं प्रति-पाद्यते, नतु ब्राह्मणवर्णस्त्वप्रयोजकम् ।

अस्मिन् प्रसङ्गे—अनुशासनिकपूर्वगतेन्द्रमतङ्गसंवाद आर्द्धि-पेणोपाख्यानादिकं चानुसन्धेयम् । आर्द्धिपेणोपाख्याने हि—आर्द्धि-पेण-विश्वामित्रादीनां मन्त्रदर्शनाख्यमेव ब्राह्मणत्वम्, न जन्मकृत-मिति स्पष्टं प्रतिपादितमिति विश्वामित्रादिदृष्टान्तोऽपि ध्या-ख्यातः । एतेन स्वयंप्रतिभातवेदमन्त्रत्वाख्यमेव ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यां ब्राह्मणादजातानामपि वसिष्ठादीनामपीति सूच्यते, इति जन्मसिद्धैव ब्राह्मणजातिरित्यत्र न कोऽपि विरोधः ।

सति चैवं ब्राह्मणः शूद्रो भवति शूद्रो ब्राह्मणो भवतीत्या-दिवचनानि जन्मान्तरमभिप्रेत्यैव जातिविपर्यासं प्रतिपादयन्ति, नतु सत्तज्जन्मन्येवेत्यवचनसिद्धमिदम् ।

एतेन—“जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् छिज उच्यते ।

विशया याति विप्रत्यं ब्रह्मविद् ब्राह्मणो भवेत् ॥”

इत्यादिवचनानि—व्याख्यानानि ।

इदमत्रावसरपाप्तम्—यन् जातिविभागोऽनुन्नोमप्रतिलो-मादिकृतोऽत्र मन्त्रद्वयीय इति, अनेन हि यथा ब्राह्मण्यां ब्राह्मण-स्योत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वम्, एवमन्त्यजापामन्त्यजस्योत्पन्नस्याप्यन्त्य-जत्वमिति शानुं शक्येन ।

अयं हि विभागोऽन्नरालादिजातिनाम्ना शास्त्रेषु व्यरहिते । सति चैवमन्त्यजानां बहुसंख्येयानां कथमाविर्भान इति दाह्यापि—परिहृतमाया भविष्यति । संकरजातयस्तदधान्तरविभागादय प्रथ-

ममागमाद्यनुसारेण संगृह्यन्ते, एतेषामेव स्मृत्यादिष्वपि समु-
ल्लेख इति तावन्तैव चरितार्थता स्यात् । आगमप्रमाणान्यवलम्ब्य
जातिविभागसंकलनेन हि तत्तज्जातोनामागमात्रगम्ये देवालय-
प्रवेशे स्थाननियमादिकमपि ज्ञातं स्यात्, तत्रत्या व्यवस्था च
सम्यग् ज्ञाता स्यादिति ।

तत्रैमे श्रीवैखानसगृह्यसूत्रे दशमप्रश्न एकादश-द्वादश-चतु-
र्दश-पञ्चदशखण्डाः संगृह्यन्ते :—

“चातुर्वर्ण्यस्य संकरेणोत्पन्नानामनुलोम-प्रतिलोमान्तराल-
घात्यानामुत्पत्तिर्नाम वृत्तिश्च । ऊर्ध्वजातानामधोजातायां जातोऽ-
नुलोमः, अवरोत्पन्नादूर्ध्वजातायां जातः प्रतिलोमः । ततोऽनुलो-
मादनुलोम्यां जातोऽन्तरालः, प्रतिलोमात्प्रतिलोम्यां जातो घात्यो
भवति । ब्रह्मणो मुखाद्भूता ब्राह्मणाः, ब्राह्मण्यश्च, ब्रह्मर्षयः पत्न्यो
पन्नूयुः । तेषां गोत्रोत्पन्नाद् ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां समानगोत्रायां
विधिना समन्त्रकं गृहीतायां जातो ब्राह्मणः शुद्धो भवेत् । विधि-
हीनमन्यपूर्वायां मृतमर्तृकायां गोलकः, जीवमर्तृकायां कुण्डश्च विप्रः,
द्वौ निन्दिता स्याताम् । तस्मादथो पाहुभ्यामुत्पन्नात् क्षत्रियात्
क्षत्रियायां विधिवद् जातः क्षत्रियः शुद्धः, तयोरविधिकं गदोत्प-
न्नोऽशुद्धो भोजाख्यो नैवाभिषेच्यः, पट्टद्वो राज्ञः सैनापत्यं करो-
ति । शुद्धाभावे पट्टद्वोऽन्यान् पापात् । तद्धृतं राजयत् स्यात्,
अथस्तादृग्भ्यामुत्पन्नाद्वैश्याद्वैश्यायां तथा शुद्धः, विधिवर्जं मणि-
कारोऽशुद्धो मणि-मुक्तादिभेद-शङ्ख-चल्यकारो स्यात् । अथ पट्ट-
भ्यामुत्पन्नाच्छूद्राच्छूद्रायां न्यायेन शूद्रः शुद्धः, जाराद् मालवको
निन्दितः शूद्रोऽधपालकोऽश्वतृणहारी चेत्येके चातुर्वर्णिकाः ।

तेषामेव सङ्करेणोत्पन्नास्सर्वेऽनुलोमाख्याः । ब्राह्मणात्
क्षत्रियसून्यायां जातो मातृसवर्णोऽनुलोमेऽपि मुख्यः, अस्य वृत्तिरा-
धर्षणं कर्म, अश्व-हस्ति-रथ-संवाहनमारोहणं राज्ञः सैनापत्यं चायु-

वेदकृत्यं वा । गृद्धोत्पन्नोऽभिपित्ताख्योऽभिपित्तश्चेद् दृपो भू-
 यात्, अष्टाङ्गमायुर्वेदं भूततन्त्रं वा संपठेत् । तदुक्ताचारो दयायुक्तः
 सत्यवादी तद्विधाने सर्वपाणिहितं कुर्यात्, ज्योतिर्गणनादिकाधिक-
 वृत्तिर्वा । विषाद्वैश्यायामम्बष्ठः कथाजीव्याग्नेयनर्तको ध्वजविश्वा-
 वरुः शल्यचिकित्सी वा, जारात् कुम्भकारः कुलालवृत्तिर्नापितो
 नामेरुर्ध्वयप्ता च । क्षत्रियाद्वैश्यायां मदगुः श्रेष्ठित्वं प्राप्तो महान-
 मर्ख्यश्च वैश्यवृत्तिः क्षात्रं कर्म नाचरति, गूढादाभिकोऽश्वक्रपवि-
 क्रयी स्यात् ।.....विषाच्छूद्रायां पारशवो भद्रकालीपूजन-चित्र-
 कर्माङ्गविद्यातूर्यघोषण-मर्दनवृत्तिः, जारोत्पन्नो निषादो व्यालादि-
 मृगहिंसाकारी । राजन्यः शूद्रायानुयस्सुदण्ड-यदण्डनकृत्यः, जा-
 रात् शूलिकः शूलारोहणादिपातनाकृत्यः । वैश्यतः शूद्रायां बूषुकः
 क्रतुकृताम्बूल-शाक-वाष्ठादिकपचिकपी, गूढात् कटकारः, कटकारी
 वेति । ततोऽनुलोमादनुलोमायां जातश्चानुलोमः पितुर्मातुश्च वा
 जातिवृत्तिं भजेत् ।

क्षत्रियाद् विप्रकन्यायां मन्त्रवद् जातः सूनः, प्रतिलोमेपु
 मुख्योऽयम् । मन्त्रहीनोपनीतो द्विजधर्महीनः । अस्य वृत्तिर्धर्मानु-
 पोषणं राज्ञः, अन्नसंस्कारश्च । जारेण मन्त्रहीनजो रथकारो द्विज-
 त्यहीनः शूद्रकृत्योऽश्वानां पोषण-दमनादिपरिचर्याजीया । वैश्याद्
 ब्राह्मण्यां मागधः शूद्रैरप्यभोज्यान्नोऽस्पृश्यः सर्वधन्दीप्रशंसा-कीर्तन-
 गान-प्रेषणवृत्तिः, गूढाद्यग्नी लवणघमेता स्यात्, वैश्यात् क्षत्रिया-
 यामयोगवस्तनुवापः पटकर्ता चक्रकांस्पोषजीवी, गूढात् चारात्
 पुलिन्दोऽरण्यवृत्तिर्दुष्टमृगसत्त्वघाती । शूद्रात् क्षत्रियायां पुल्कसः,
 कृतकां चार्क्षीं वा सुरां हृत्या पाचको चिकीणाति, पोरवृत्ताद्
 जाराद्या ईलवः । शूद्राद्वैश्यायां वैदेहकः शूद्रास्पृश्यः शूद्रैरप्यभो-
 ज्यान्तो वन्धवृत्तिरज महिष-गोपालः, तडसानां विप्रयी, चौपात
 पद्मिनी लवण-नैल-पिण्याकजीवी । शूद्राद् ब्राह्मण्यां चण्डालः

सीस-कालायसाभरणो वधायद्वकण्ठकक्षयो शङ्खरीयुक्तो यतस्ततः
संचरन् सर्वकर्मबहिष्कृतः पूवाहो ग्रामादौ वीथ्यामन्यत्रापि मला-
न्यपकृष्य घहिरपोहयति । ग्रामाद् घट्टरे स्वजातीयैर्निवसेत् ।
मध्याह्नात्परं ग्रामे न विशति, अयं प्रविशेच्चेद् राशौ वध्यः,
अन्यथा भ्रूणहत्यामवाप्नोति ।

अन्तराला प्रात्याश्व—चूचुकादिप्रायां तक्षकोऽसृष्टयो शङ्ख-
रीहस्तो दारुकारः सुवर्णकारोऽयस्कारः कांस्यकारो वा । क्षत्रियायां
मत्स्यपन्थी, वैश्यायां सामुद्री समुद्रपण्यजीवी च मत्स्यघाती च
स्यात् । अन्येष्टाद् विप्रायां नाविकः समुद्रपण्यमत्स्यजीवी समुद्र-
लङ्घनाद् नावमाह्लावयति, क्षत्रियायां भयो नाभेरधो रोमवसा,
मङ्गोर्विप्रायां घेणुको वेणु-घोणावादी, क्षत्रियायां कर्मकारः कर्मर-
कारी, नृपायां सूचिकः सूचीवेधनकृत्यवान् । अयोगयाद् विप्रायां
ताम्रस्ताम्रजीवी, नृपायां जातः खनकः खननजीवी । खनकाद्
नृपायाम् उद्वपन्थः शूद्रैरप्यसृष्टयो बह्वनिर्णेजनकः । पुत्कसादिप्रायां
रजको धन्वाणां रजोनिर्णेजनकः । चण्डालादिप्रायां श्वपचक्षुण्डाल-
चिह्नयुक्तो निन्यः सर्वकर्मबहिष्कार्यो नगर्पादौ मलानामपोहकः
श्मशाने वसन् हेयपात्रग्राही प्रेतपन्थनं विसृजेत्, घघ्यान् इत्या
तद्रत्नादीन् गृह्णीयात्, पराधीनाहारो भिन्नपात्रभोजी श्वमांसभक्षी”
—इति ।

जातितत्त्वमिदं शैवाद्यागमग्रन्थेषु देवालयसंरक्षणप्रकार-
निरूपणपरेषु अस्या अस्या जातेः इयदवधि प्रवेशाधिकार इति
व्यवस्थापनार्थमेव प्रतिपाद्यते, इति प्रथममस्मिन् विषये कामिकाग-
मयचनानि संगृह्यन्ते । तानि यथा—

सर्वासां चैव जातीनामादिशैवो वरिष्ठकः ।

सर्वेषां चैव जगतां गुरुरित्यभिधीयते ॥

तस्माद् लोकगुरुद्वयेति आदिशैवस्य कीर्तितम् ।
 शिवद्विजकराद् भस्म न गृहीतं कदाचन ॥
 ग्राहयेद् यदि मोहेन, ह्याहुः श्री-पुत्रनाशनम् ।
 यदि योगी तपस्वी च संन्यासी च तथैव च ॥
 स्वकृतेन गृहीतं चेत् राज-राष्ट्रविनाशनम् ।
 तद्दोषशमनार्थाय स्नपनं शान्तिहोमकम् ॥
 आचार्यादि समारभ्य परिचारसमावधि ।
 गर्भगेहः प्रवेशार्हः किञ्चिद् भेदः प्रकीर्तितः ॥
 आचार्यस्यार्चकस्यैव लिङ्गस्पर्शनयोग्यता ।
 स्यान्निकः पाचकद्वयैव परिचारत्रयं तथा ॥
 न स्पृशेद् लिङ्गकं चैव स्पृशेद् दुर्भिक्षसंभवः ।
 तद्दोषशमनार्थाय जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 दीक्षायुक्तो महाशैवो वेदागमविशारदः ।
 सोऽर्जमण्डपके तिष्ठन् महादेवं प्रदर्शयेत् ॥
 गर्भगेहप्रवेशश्चेद् ग्रामनाशो भविष्यति ।
 तद्दोषशमनार्थाय कुर्याद् राज्याभिषेचनम् ॥
 लिङ्गस्पर्शनकं कृत्वा राजा दुर्जयमाप्नुयात् ।
 तद्दोषशमनार्थाय जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 केवलं परिचारश्च महाशैवः स्थितस्तु चेत् ।
 गर्भगेहस्य बाह्ये तु स्थित्वा कार्याणि कारयेत् ॥
 गर्मावरणकान्ते च मण्डपं पञ्चधा भवेत् ।
 सार्धमण्डपकं चैव महामण्डपमेव च ॥
 स्नपनमण्डपं चैव नृत्तमण्डपमेव च ।
 घृपमण्डपकं चैव पञ्चधा परिकीर्तितम् ॥
 गर्भगेहस्य बाह्ये तु सान्तरालं तु मण्डपम् ।
 स्तम्भद्वयसमायुक्तमथवा स्तम्भहीनकम् ॥

सार्धमण्डपकम्, पश्चाद् महामण्डपकं परम् ।
 स्नपनं च ततः प्रोक्तं तद्वाह्ये मुखमण्डपम् ॥
 चतुस्तम्भसमायुक्तमथवा स्तम्भहीनकम् ।
 सार्धमण्डपकं कल्प्यं महामण्डपकेऽपि च ॥
 रसस्तम्भसमायुक्तं स्नपने च ततः शृणु ।
 चतुस्तम्भसमायुक्तं नृत्ये च रविसंख्यकम् ॥
 अथवा विंशतिस्तम्भान् वृषे च षोडशं भवेत् ।
 द्वात्रिंशदथ कल्प्यं च गर्भावरणके तथा ॥
 गर्भगेहं शिरःस्थानं सार्धं चापि ललाटकम् ।
 महामण्डपं चैव नेत्रवत् परिकीर्तितम् ॥
 स्नपनं नासिकाकारं नृत्तमास्यं प्रकीर्तितम् ॥
 घृपं कण्ठप्रदेशं च स्थानपञ्चकसंयुतम् ।
 मण्डपादीनि सर्वाणि गर्भस्यावरणानि च ॥
 गर्भस्थोऽयं न कर्तव्यं कृतं चेद् राष्ट्राशानम् ।
 तद्दोषशमनार्थाय पुनर्पालालयं चरेत् ॥
 उत्सवमण्डपं कल्प्यं कुर्यात् कुम्भाभिपेचनम् ।
 जीर्णोद्भूतिं च काले तु मण्डपं पूर्ववत् कुरु ॥
 महाप्रताः पाशुपताः शाक्ताश्च शांभवास्तथा ।
 ब्राह्मणानां च सर्वेषामर्धमण्डपसेवितम् ॥
 वेदाध्ययनविप्राणां स्नपने च प्रदर्शयेत् ।
 महाव्रतश्च सार्धं चेत् प्रविशेद् रोगसंभवः ॥
 तद्दोषशमनार्थाय कुर्याद् गव्याभिपेचनम् ।
 गर्भगेहे प्रवेशश्चेद् जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 लिङ्गं चापि स्पृशेच्चैव परराष्ट्रभयं भवेत् ।
 तद्दोषशमनार्थाय महाकुम्भाभिपेचनम् ।
 वेदाध्ययनविप्रांश्च महामण्डपके तथा ॥

प्रविशेद् राष्ट्रनाशश्च तद्दोषशमनार्थकम् ।
 पञ्चगव्याभिषेकश्च तदन्ते च प्रवेशनम् ॥
 जलसंप्रोक्षणं कृत्वा गर्भे चैव प्रवेशितम् ।
 मोहेनापि प्रवेशश्चेद् महाकुम्भामिषेचनम् ॥
 यतिर्योगी तपस्वी च नृत्तमण्डपसेवितम् ।
 स्नपने च प्रवेशश्चेद् दुर्मिक्षं भवति ध्रुवम् ॥
 तद्दोषशमनार्थाय कुपाद् गव्याभिषेचनम् ।
 महामण्डपकं चैव प्रविशेद् रोगपीडितम् ॥
 तद्दोषशमनार्थाय जलसंप्रोक्षणं कुरु ।
 तदन्ते च प्रवेशस्तु महाकुम्भामिषेचनम् ॥
 घृषाम्ने क्षत्रियश्चैव वैश्यश्चापि तथा भवेत् ।
 नृत्ते चाप्यनुशेषश्च गन्तुं चेद् व्यर्पनाशनम् ॥
 तद्दोषशमनार्थाय पुण्याहेन विशुद्ध्यति ।
 तत्तनार्थाय कुर्यात् कुम्भामिषेचनम् ।
 तदन्ते च प्रवेशश्चेद् जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 तत्स्यान्ते च प्रवेशश्चेद् महाकुम्भामिषेचनम् ।
 सञ्छद्रो घृषपृष्ठे च स्थित्वा दर्शनमाचरेत् ॥
 घृषाम्ने च प्रवेशश्चेत् पुण्याहेन विशुद्ध्यति ।
 तत्स्यान्ते च प्रवेशश्चेत् पञ्चगव्येन शुद्धिवम् ॥
 तदन्ते च प्रवेशश्चेद् राज-राष्ट्रविनाशनम् ।
 तद्दोषशमनार्थाय जलसंप्रोक्षणं कुरु ॥
 तत्स्यान्ते च प्रवेशश्चेद् महाकुम्भामिषेचनम् ।
 घृषमण्डपदीनं केत् क्षत्रियाश्च विशस्तपा ॥
 सञ्छद्रो नृत्तके स्थित्वा तत्तद्वर्णानुमारतः ।
 नृत्तं चापि विहीनं चेद् यति-योगि-तपस्विनाम् ॥

श्रीवैखानसे भगद्धर्मशास्त्रे महर्षिमरीचिप्रणीते विमानार्चनकल्पे प्रायश्चित्तप्रकरणेऽप्यसृष्टयानां मन्दिरप्रवेशनं प्रायश्चित्तनिमित्तमिति ध्यवस्थापितम् । तद्यथा—

“अथासृष्टयस्पर्शने प्रायश्चित्तं वक्ष्ये । मूषक-सर्प-कृकलास-मण्डूक-मार्जार-नकुलादिषु गर्भागारं प्रविष्टेषु विष्णुमूत्रविसर्जने च तद् व्यपोष्य पञ्चगव्यैरापोहिष्ठादिना प्रोक्षयेत्, तेषु ध्रुवमासृष्टेषु विष्णुमूत्रविसर्जने च क्षिप्रं वस्त्रेण शोधयित्वा शुद्ध्यर्थं कुशेन मार्जयित्वा कुशोदकेन “आपो-हिरण्य-पवमानैः” प्रोक्ष्यार्चयेत् ।

सूतिकोदकपा-रजक-ध्वजाद्यन्त्यजातिभिः प्रथमावरणे प्रविष्टे परिपहेतानामर्चास्थाने सृष्टे प्रविष्टे च दर्भोत्कनोदीप्य वास्तुस्नपनोक्तमन्त्रैः पञ्चगव्यप्रोक्षणं पुण्याहं च कुर्यात् । नित्याग्नौ दीवारिकमन्त्रं द्वारपालकमन्त्रं वैष्णवं च जुहुयात् । वाह्यावरणस्य संमार्जनोपलेपन-प्रोक्षणैः शुद्धिर्मवति । तैष्वर्चनाकाले वा दृष्टेषु देवं पञ्चगव्येनाभिषिच्य शुद्धोदकैः संस्त्राप्य प्रोक्षणैः प्रोक्ष्य पूर्ववद् हुत्वाऽर्चयेत् ।

आलयाभ्यन्तरे प्रविष्टे तत्सृष्टहविर्निवेदने च द्रव्यं यथाविधि शोधयित्वा वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्नि-पञ्चगव्याभ्यां शोषयित्वा पुण्याहं कृत्वा देवं कलशैः संस्त्राप्य नित्याग्नौ वैष्णवं विष्णु-छतं रौद्रं सौम्यं द्वाह्यं श्रीसूक्तं भौमसूक्तं च हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ध्रुव-वेर-कौतुकादिषु सृष्टेषु पूर्ववत् शुद्धिं कृत्वा वास्तुहोमं हुत्वा पर्यग्नि-पञ्चगव्याभ्यां शोषयित्वा पुण्याहं कृत्वा देवं कलशैः संस्त्राप्याज्जाम्नौ महाशान्तिं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेत् । शूद्राद्यनुलोमसृष्टहविर्निवेदने देवं पञ्चगव्यैः शुद्धोदकैश्चाभिषिच्य पुण्याहं वाचयेत् ।

पञ्चपातकैश्चण्डालाद्यैश्चालये प्रविष्टे तत्सृष्टहविर्निवेदने च सप्ताहं महाशान्तिं हुत्वाऽऽलयमभ्युक्ष्य पुनः प्रतिष्ठां कारयेत् । ध्रुव-

बेर-कौतुकादिषु सृष्टेषु पूर्ववत्-शुद्धिं कृत्वा सप्ताहं महाशान्तिं
 हुत्वा वित्तानुसारेण कलशैः संस्नाप्य पुनः प्रतिष्ठां कारयेत् । पतिते
 गर्भग्रहे प्रविष्टे वास्तुशुद्धिं कृत्वा महाशान्तिं हुत्वाऽर्चयेत् ॥
 एतेषु प्रथमावरणे द्वितीयावरणे वा नैरन्तर्येण संचरत्सु मासेऽतीते
 मासमेकं महाशान्तिं हुत्वा कर्पणादि पुनःसंस्कारं कृत्वा महा-
 प्रतिष्ठां कारयेत् । तेषु प्रासादाभ्यन्तरे पाद्ये च संचरत्सु संवत्सरे-
 ऽतीतेऽर्चनादि संप्रज्य कौतुकादिरक्षणं कृत्वा गर्भगारादिसप्तमा-
 कारेषु वा वासयित्वा मासेऽतीते शुद्धिं कारयित्वा मासत्रयं महा-
 शान्तिं हुत्वा कर्पणादि पुनःसंस्कारं कृत्वा बालालयं संकल्प्य
 जलाधिपासादीनि कारयित्वा विम्वशुद्धिं कृत्वाऽशीत्यधिकसहस्र-
 कलशैः संस्नाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा वैष्णवान् संपूज्य देवं बाला-
 लये प्रतिष्ठाप्यालयादिषु सर्वेषु नवीकरणं कृत्वा महाप्रतिष्ठां कार-
 येत् । तैत्सर्गगिणा स्पर्शं स्रुतिकादीनामुक्तं प्रापञ्चितं कारयेत्,
 तत्संसर्गिणां स्पर्शं लपनादिना शुद्ध्यति । तत्संसर्गिणां दोषो
 नास्ति । अशीचिबिजिजस्तृष्टद्विनिर्वेदने चैकाहं महाशान्तिं हुत्वा
 शुद्धोदकैरभिषिच्य पुण्याहं पाचयित्वा पूर्ववदर्थयेत् । ध्रुव-बेर-
 कौतुकादिषु संसृष्टेषु पूर्ववन्महाशान्तिं हुत्वा पुनः स्थापनं कारयेत् ।
 आलयाद् पाद्ये सर्वत्र प्रविष्टे गौरवं लाघवं च क्षात्या समुल्लेख
 कारयेत् । खद्योत-वक्षिजातिप्रवेशे विम्वे सृष्टे पूर्ववत् पर्यग्न-
 गव्याभ्यां क्षोषयित्वा देवं शुद्धोदकैरभिषिच्य मोक्षणैः मोक्ष्य
 नित्याग्नी श्रुत्यां वा वैष्णवं जुहुयात् । तत्समीपस्थान् पिप्प्रादीन्
 पूर्ववत् संशोष्य शुद्धोदकैः संस्नाप्य पुण्याहं पाचयित्वा पूर्ववत्
 होमं जुहुयात् । पूर्वोक्तदेशेषु मनुष्याणां श्व-कुक्कुटादीनां च हेदने
 ताटने रुधिरघावे मृनादौ संभूते तद् व्यषोक्तं तद्देशशुद्धिं कृत्वा
 पातुहोमं हुत्वा देवं सप्तभिः कलशैः संस्नाप्य तद्दोषशमनार्थं महा-
 शान्तिं हुत्वा पूर्ववदभ्यर्च्य प्रतिष्ठां कारयेत्, 'द्विनिर्वेदयेद्'ति ।

तत्रैव बालालयविधिप्रसङ्गेऽपि “चण्डालाद्यस्पृश्यस्पृष्टे प्रविष्टे वाऽचिरेण देवं बालालये प्रतिष्ठापयेत्” इत्यस्पृश्यप्रवेशो बालालयनिमित्तमिति प्रतिपादितम् । बालालयेऽर्च्यमानेऽपि स्थान-संकटे चण्डालाद्यशुच्यविधिते नथादिभिः स्थानमाशे वा सति पुनर्यालालयान्तरविधानमप्यत्रानुसन्धेयम् ।

अद्भुतशान्तिप्रकरणे—“अद्भुतेषु दृष्टेषु सद्यः शान्तिं कुर्यात्, अन्यथा कर्धाराधकयोर्ग्रामस्य च महद्गर्भं राज्ञो राष्ट्रस्य क्षोभश्च जायते । तस्मात् सर्वप्रपत्नेन शान्तिमारमेत” इत्युपक्रम्य—अद्भु-तानां त्रैविध्यं दिव्यान्तरिक्षभौममेदेन संगृह्य, भौमानां चर-स्थिर-भावादनेकत्वं निरूप्य, स्थिरेषु प्रतिमारोदन-दसन-जल्पन-परिवर्तन-स्वेद-रुधिरस्राव-ज्वलनादिमध्ये प्रतिलोमपतित-पापण्डान्त्यजाति-शृगालादिवर्गास्पृश्यस्पर्शन-प्रवेशनादिकमपि ग्राम-राज-राज्यादिवि-पत्तिनिदान्पशुतानीति प्रतिपादितम् ।

अयमत्रानुसन्धेयो विशेषः—यत् पूर्वाक्तामद्भुतानां स्थान-विशेषसम्बन्धेन भीतिविशेषहेतुत्वम् । तथा—तेषु वैर-पीठ-गर्भ-गृहभवानि राजराष्ट्रविनाशकारणानि, विशेषेण कर्धाराधकयोश्च । प्रासादोत्पन्नानि क्षत्रियस्य, प्रथमावरणे वैश्यजातीनां मन्दिपुरो-हितस्य भाण्डलिकानां च भयावहम्, प्रणपीडादिभयप्रदं च । आस्थानमण्डप-सभामण्डप-राजवैश्य-प्राङ्गण-कीडास्थान-महानसा-चार्य-यज्ञमानादिसर्वेतरवर्णवैश्य-चैत्यवृक्षादिषु संभूतामां कलानि विभागेन विज्ञेयानि ॥ तत्र भौमेषु देव-वैराचार्यपीठ-गर्भगृहाभ्यन्त-रेषूपत्पन्नेषूप्वद्वा दोषा उत्तमोत्तमाः, प्रथमावरणे मध्यमाः, शेषेष्व-धमाः, इत्यस्पृश्यस्पर्शनप्रवेशनादीनां यद्यपि प्रथमावरणे मध्यमदोष-त्वमेव ; तथाप्यस्पृश्यप्रवेशने शुद्धिं कृत्वा शान्तिं समाचरेदिति प्रापञ्चितीपत्यं व्यवस्थापितमेव ॥

प्रतिष्ठाप्रायश्चित्तप्रकरणेऽपि—अस्पृश्यस्पृष्टे धिम्बे स्नपनो-
क्तप्रकारेण स्नपनं कृत्वा पूर्ववत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् इति प्रतिष्ठातः
पूर्वं तक्षादिस्पर्शनादिप्रायश्चित्तं प्रतिपादितम् । इदं तु मन्दिर-
बाह्यधिम्यविययमिति मन्तव्यम् ।

पूजाकाले—“वेददूषक-पापण्ड-पापरोगान्वितानां प्रतिलो-
मान्त्यजातीनां च दर्शने ब्राह्मं वैष्णवं रौद्रमाग्नेयं च हुत्वाऽर्च-
येत्” इत्यस्पृश्यदर्शनमपि प्रायश्चित्तनिमित्तमिति प्रतिपादितम् ।

अर्चनानवनीतेऽपि सेवाप्रकरण इदं विवेचितमेव—यद् अस्पृ-
ह्यानां देवालयप्रवेशनं न योग्यम्, यतस्तेषां गोपुरदर्शनमेव वैध-
मिति । तदुक्तम्—

गर्भागारे च सेयार्थं वैखानसकुलोद्भवः ।

स्वाध्यायमाप्रविप्राणामर्धमण्डपसेवितम् ॥

तपस्विनां यतोनां च महामण्डपसेवितम् ।

राजराजकुलस्त्रीणां सृत्यमण्डपसेवितम् ॥

वैद्यशूद्रानुलोमादिर्ग्राह्यमण्डपसेवितम् ।

अन्येषां विष्णुमक्तानां गोपुरं तु विधीयते ॥

“प्रतिलोमान्त्यजातीनां स्थूपिं दृष्ट्वा समाचरेत् ।”

“अर्चकः सन्निधौ तिष्ठेत् परिचारोऽर्धमण्डपे ॥

अन्येषां मण्डपे चैव अनुलोमास्तु दूरतः ।

दैधिके गर्भगोहेऽन्यदिजस्यापि प्रवेशने ॥

सृङ्गाण्डानि परित्यज्य पुनः पुण्याढमाचरेत् ।”

गर्भालये प्रविष्टे तु सूत्रान्तरदिजातिभिः ॥

अष्टोत्तरशतैश्चैव कलशैरभियेचयेत् ।

प्रमादात् स्पर्शने चैव संश्लेषणमप्याचरेत् ॥

अज्ञानादर्चने चैव प्रतिष्ठां पुनराचरेत् ।

आस्थानमण्डपादौ तु यदा संपूज्यते हरिः ॥

चतुर्वर्णा यथेष्टं तु सेवन्ते च महोत्सवे ।

प्रभुर्भक्तपराधीनो नित्यमाराधयेद्भरिम् ।

विमानमथवा तस्य पुरं गोपुरमेव वा ॥ इति ।

देवालयसमीपस्थान् देवसेवार्थमागतान् । चण्डालान् पतितान्
वापि स्पृष्ट्वान्न स्नानमाचरेत् ।” “विष्णुवालयसमीपस्थान् विष्णुसे-
वार्थमागतान् । चण्डालान् पतितान् वापि स्पृष्ट्वान्न स्नानमाचरेत् ।”
इति वचने तत्सबकालमात्रे गर्भगृहादौ पिहिते देवालयसमीपस्था-
नामेवास्पृश्यतां निषेधतः । “उत्सवे बालुदेवस्य यः स्नाति स्पर्श-
शङ्कया । स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरकेऽशुचौ ” । इति
भृगुवचननैकयाप्यता नान्यथोपपद्यते । उत्सवप्रकरणगतौ हीमे
वचने । “उत्सवे देवेशं सेवन्ते, ते सर्वे पदे पदे यशकलं लभेरन्”
इति सूर्यसाधारण्येनोत्सवे कौतुकदर्शनाधिकारं भृग्वादयो मन्यन्ते ।
तस्मात् अस्पृश्यस्पर्शनं न दोषाय भवेत्” इति विमानार्चनक-
ल्पगतं प्रमाणमप्यत एव व्याख्यातम् ।

“शृङ्गानुलोमानीतानि अपक्कानि निवेदयेत्, प्रतिलोमा-
नीतानि तानि सर्वाणि कर्जयेत्” इत्युत्सवावसरे देवसेवार्थमा-
गतानां प्रतिलोमानां स्पर्शेन फलादीनामपि निवेदनायोग्यत्वं
विमानार्चनकल्पे प्रतिपाद्यते ।

अपमेयार्थः पाञ्चाराग्रागमानुसारिपाद्भतन्त्रेऽपि प्रतिपाद्यते-

रोदनं हसनं जल्पो ज्वलनं परिवर्तनम् ।

स्वेदश्च रुधिरस्त्रावः किमि-कीटादिसंभवः ॥

प्रतिमायां भवेच्चेत्तु रक्तालीदर्शनं तथा ।

पापण्ड-प्रतिलोमान्त्यजातिभिः पतितैस्तथा ॥

शृङ्गालादिभिरस्पृश्यैः स्पर्शाने च प्रवेशने ।

प्रवर्तने चोपसर्पे पण्य-पुष्प-फलेषु च ॥

शाखादौ विपरीतस्य दर्शनं च विशेषतः ।
 रक्तस्रावो जलस्रावश्चाङ्गुतानि स्थिरेषु तु ॥
 तेषु गर्भगृहे चैव पीठे चैव भवन्ति तु ।
 राज्ञो राष्ट्रस्य विप्राणां नाशकानि विशेषतः ॥
 कर्शोराधकयोर्नाश इति शातातपोऽब्रवीत् ।
 प्रासादनानि राज्ञां स्युः प्रासादेऽपि विशेषतः ॥
 अपिष्ठाने च पादे च प्रस्तरे च गलेऽपि च ।
 शिखरे च भवन्ति स्युः क्षत्रियाणां क्रमेण तु ॥
 अभिषेकस्य योग्यस्य युवराजस्य चैव हि ।
 अभिषिक्तस्य सम्राजश्चात्पाहितकराणि तु ॥
 प्रथमावरणे वैद्यजातीनां मन्त्रिणां तथा ।
 पुरोहितस्य तन्मण्डलाधिपानां महद्भयम् ॥
 शङ्खजातिविषदेतुः द्वितीयावरणादिषु ।
 सस्यनाशो गजाश्वादिपशुनाशश्च जायते ॥
 पुरोपसद्वचान्निष्कुण्डे द्रव्यस्थाने द्विजन्मनाम् ।
 स्त्रालये तु सर्वेषां नृपस्य तु गृहालये ॥
 सेनेशानां विपत्तिस्पादप्रतुण्डालये तथा ॥
 स्वालये राजपत्नीनां दुर्गास्थानेऽन्ययोपिनाम् ॥
 मातृस्थानेऽन्यजातीनामोपवीनां कुपेरके ।
 नृपवाहनशास्त्रोपजीविनां भास्करालये ॥
 अन्यदेवालये तत्तद्भक्तानामपि लक्षयेत् ।
 आस्थानमण्डप-सभामण्डप-प्राङ्गणेषु च ॥
 महानसे नृपायासे क्रीडास्थाने विशेषतः ।
 आचार्य-यज्ञमानादिषदादि निलयेषु च ॥
 चैत्यपृष्ठादिपूङ्गवा रक्षत्र्यीदर्शनादयः ।
 बल्मीकाद्याश्च फलदास्तत्तदिष्टयुक्तमार्गतः ॥

प्राकाराभ्यन्तरे प्राप्ते प्रमादादशुभे सति ।
 अस्पृश्यागमने तत्र चण्डालाद्यैः प्रवेशने ॥
 श्व-कुक्कुट-चराहोष्ट्र-गर्दभानां प्रवेशने ।
 उदकयया सूतिकया पापण्डायैरथापि वा ॥
 कुण्ड-गोल-व्रतभ्रष्ट-तुरुष्कादिप्रवेशने ।
 अन्यसूत्रिद्रिजैः स्पृष्टे मोहादज्ञानतोऽपि वा ॥
 महापातहते यिम्बे संसिक्ते वर्षयिन्दुभिः ।
 विष्णुघ्नरुधिरस्त्रावे षड्भुजल्पे च मैथुने ॥
 एवमादिनिमित्ते तु जलसंप्रोक्षणं चरेत् ।
 नैवासंप्रोक्षिते यिम्बे हरिर्वसति निश्चयः ॥
 तस्माद् यिम्बविशुद्धयर्थं संप्रोक्ष्यैव समर्पयेत् ।
 दोषाधिक्ये समुत्पन्ने लघुसंप्रोक्षणं चरेत् ॥
 राष्ट्रक्षोभे च दुर्भिक्षे तन्त्रसंस्कारदूषणे ।
 शत्रैर्बाध्यानुलोमैर्वा पापण्डैर्भ्रमितैरपि ॥
 उदकयया सूतिकया पतितैर्बाध्या पातकैः ।
 चण्डालाद्यैः प्रविष्टे च गर्भागारे विशेषतः ॥
 सूतैर्वा कुण्डगोलाद्यैस्तथा देवलकादिभिः ।
 श्व-कुक्कुट-चराहाद्यैः प्रविष्टे गर्दभादिभिः ॥
 उलूक-गृध्र-काकाद्यैः प्रविष्टेऽन्तर्गृहे तथा ।
 तुरुष्काद्यैः प्रविष्टे वा शुक्रशोणितगोरपि ॥
 विष्णुत्रादेर्विसर्गे वा गर्भागारेऽर्धमण्डपे ।
 ग्रहादूर्ध्वं विहीने तु पूजने दीपवर्जने ॥
 एकरात्रमतिक्रम्य देवे ग्रामान्तरे स्थिते ।
 अग्निदाहेऽशनीपाते गर्भागारेऽर्धमण्डपे ॥
 अन्यसूत्र्यर्चिते यिम्बे स्पृष्टे वा बुद्धिपूर्वकम् ।
 अन्यैरनुक्तैर्दोषैश्च लघुसंप्रोक्षणं चरेत् ॥

चण्डालाद्यन्त्यजातीनां मरणे वा विशेषतः ।
 शुद्धैर्वाऽधानुलोमैर्वा पाषण्डैः पतितादिभिः ॥
 संस्पृष्टे वैष्णवे पिम्बे तुरुष्काद्यैर्मलिम्लुचैः ।
 स्पृष्टे चण्डालकायैर्वा महापातकदूषितैः ॥
 कुण्ड-गोलक-सूताद्यैर्दोक्षितैरर्वने कृते ।
 अनुक्तानि च सर्वाणि दुरितान्यद्रुमुतानि च ॥
 दृष्ट्वा ॥ यजमानश्च ये तत्परिसरे जनाः ।
 ग्रामस्थिता जनाश्चैव राजा राष्ट्रं च यत्नतः ॥
 ज्ञात्वा शास्त्रोक्तविधिना दोषजं भक्तितः फलम् ।
 महासंप्रोक्षणं कुर्यान्महादोषापनुत्तये ॥
 महादोषेषु सर्वत्र महाशान्तिर्विधीयते ।
 पूर्वं स्थापितयिम्यस्य न साधारणहेतुना ।
 स्यात्पुनः स्थापनं तस्मान्महासंप्रोक्षणं चरेत् ॥
 महासंप्रोक्षणविधेर्नूतनस्थापनस्य च ।
 स्वल्पो भेद इति प्रोक्तमृषिभिः काश्यपादिभिः ॥” इति

सर्वेऽपीमेऽर्थाः वैरलतन्त्रग्रन्थविष्णुसंहिता-तन्त्रसमुच्चपादा-
 वपि प्रतिपादिताः । ते यथा—

क्षेत्रे कृतिर्जननमङ्गणमण्डपादौ मूत्रासृगादिपतनं पतिनादिवेशः ।
 सोलूक-गृध्र-करट-श्व-खरोद्गर-कोल-श्रोष्टृक्ष-इण्डु-भपुरस्तरगर्भवेशः ॥
 यिम्यस्य पातचलनादिरथ प्रदाहस्वेद-ग्रोद-हसितानि यथाऽद्भुतानि ।
 छत्राक-नाकु-भयुकादिसमुद्रकाश्च पूजाविलुप्तिरपि चासति दिष्टदोषे ॥
 क्षुद्रान्यमन्त्रयजनं प्रतिपिद्धुष्टपुण्यादिपूजनमथो मरिचादिलेपः ।
 एतानि तन्त्रकथितानि निमित्तकानि ह्येयानि तत्र गुरुलाघवभेदवन्ति ॥

“प्रासाद-देवहर्म्याणां चण्डाल-पतितादिषु ।

अतः प्रविष्टेषु तथा शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥”

“मनुष्याणां च पञ्चादौ बहिर्मण्डलतो बहिः ।
जन्ममृत्यु तथा तत्र पुत्कसादिप्रवेशनम् ॥”
“हारास्त्वन्तर्मण्डलेऽथ प्रासादेषु च वेशनम् ।
पातक्याशौचिपापण्डिवपृष्ठां रजकस्य च ॥
म्लेच्छानां तन्तुवायादिवर्णचाहाजनस्य च ।
पुष्पिका-सूतिका-कारु-चण्डालाणां क्रमाद् गुरु ॥”
“अन्धोर-व्रात्य-पापण्डि-चण्डालादिप्रवेशनम् ।

... ..
एते चान्ये च विज्ञेया उत्पाता बहुदोषदाः ॥”
“चण्डाल-पतितोदकपासूतिकोन्मत्तकादिभिः ।
चौरैरशुनिमिर्मास्यैः पापण्डैर्देवलैस्तथा ॥
प्रविष्टे पूजने स्पृष्टे द्रव्याणां स्पर्शने तथा ।
दोषाश्च बहुधा प्रोक्तास्तन्त्रेष्वेव पृथक् पृथक् ॥”
“चण्डालादिप्रवेशो तु प्रथमावरणे सति ।
वास्तुहोमं ततोऽर्घं वा शान्तिहोमं समाचरेत् ॥”

तत्रैवानुष्ठेयवद्वति गतान्यपि वचनानि कानिचन संगृह्यन्ते । तानि यथा—

“वल्मीकायदुसुतानां दोषशान्तिस्तु कथ्यते ।
खननादिप्रियाभिस्तादपनीयोपलिप्य च ।
गोभिरभ्युक्षिते तस्मिन् हुत्वा चादुसुतशान्तिकम् ॥
रक्षोघ्नं वास्तुहोमं च दत्त्वा वास्तुपर्चिं तथा ।
प्राद्वान्नात् भोजयित्वा तु पुण्याहं वाचयेत्पुनः ॥”
“चण्डाल पुत्कस-व्याघ-पुलिन्दाद्यैर्विदूषिता ।
वल्मीकाहिमशानाद्या निम्ना मूरपि तच्छिला ॥”
“अथ धरणिसुराणां सर्वतोभद्रमिष्टम् ।
सुखदम्भनिषानां वृद्धिर्दं वर्धमानम् ॥

घनदमिह विशां वै शंभुभागाधिकं यत् ।
 शुभदमिह परेषां स्वस्तिकं शुद्रकाणाम् ॥
 “अद्भुतेष्वपि चान्येषु तद्दोषशमनाय वै ।
 अस्त्रपागं पुरा कृत्वा सविशेषं शिवं यजेत् ॥”
 अदीक्षितैश्च विप्राद्यैः स्पृष्टे वाप्यन्यलिङ्गिभिः ।
 प्राग्बद्ध दारुमये कोदो पञ्चगव्यैः पृथक् कृत्वा ॥
 समस्तैश्चावगाहंस्तु कारयित्वा षड्द्वारिकम् ।
 स्नपनानामेकतमेनोपपत्त्याऽभिषेचयेत् ॥
 “शाव-सूतकिशुद्राद्यैः स्पृष्टेऽग्नौ च प्रमादतः ।
 सर्वशान्तिर्भवेत्तत्र तद्वत् सर्वत्र मङ्गलम् ॥”
 “प्रासादे प्राङ्गणे वापि मृते वा रुधिरक्षते ।
 मूत्र-विष्ठादिसिक्ते च द्रवोदकपासृतिकादिभिः ॥
 क्षण्डालैर्वा सृगालैर्वा गृध्रोलूकैश्च गर्दभैः ।
 प्रविष्टे च प्रसृते च प्रापद्विचक्षणं निगद्यते ॥”
 “लिङ्गे पापण्डवाण्डालश्वादिस्पृष्टेऽभिचारकैः ।
 तथा रजस्यलास्पृशे जुहोत्यशुचयेजनये ॥” इति ।
 “अन्तःसारादिदृक्षाणां ब्रह्मवर्णः प्रकीर्तितः ।
 अन्तर्गृहे सुरासघ्ने मूत्रराणां शुभप्रदाः ॥
 शाखादिसर्पसाराश्च मण्डपादिषु शोभनम् ।
 तेषु शाखातरुः प्रोक्तः सर्पसघ्ने शुभं भवेत् ॥
 .....कमुका याज्ञसारोदिताः स्थिताः ।
 याज्ञमर्षादिषु कृता अन्तरेणाशुभं भवेत् ॥
 ससच्छदादितरवः पाषाणतरणलं न घेत् ।
 निःसारमिति वक्तव्यं शुद्रवर्णैश्च जायते ॥
 कार्पकरादितरवः नीचजातिस्तु कथ्यते ।
 अन्तरादिषु सघ्नेषु सर्वकर्माशुभं मतम् ॥

मानुष्येषु सुरालेषु नीचजातिकृतः स चेत् ।

नीचजातिकृतं सद्धार्यहानिकलं भवेत् ।

‘इति देवालयादिचन्द्रिकागतानि बाष्पयानि शिल्पशास्त्र-
दृष्ट्या नीचजातीनां वृक्षाणामपि बाष्पमण्डपादावेवोपयोगः कर्तव्य
इति घोषयन्ति । सति चैवं वृक्षाणामचेतनानामेव ब्रह्मणादि-
विभागेन विभक्तानां देवालयेषु स्थानमेवो व्यवस्थित इति स्थिते,
कैव कथा चेतनानां जातितो नीचानां विषये ।

“क्षयाव्याचिवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥

संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ॥

हृदयद्वारमार्गे च संभवन्ति यथा भवेत् ।

शिल्पिनश्चित्रकाराद्या कर्म पत्साधयन्त्यलम् ॥

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धा स्वकर्मणि ॥

हत्यादिवचनानि “तत्कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धाः
स्वकर्मणी” ह्युपसंहारात् गत्यन्तराभाव एवाशुद्धानामपि तात्का-
लिकीं शुद्धिं मन्यन्ते । तथाच मन्दिरोद्वारादिकाले सामान्यतः-
परिष्कारकाले वा सामान्यप्राचक्षितेन निर्वाहः क्रियते । विशिष्टो-
द्वारादिप्रसङ्गे तु पालालयस्थापनादिकमेव प्रस्तूयते ।

न ह्यवर्णानां मन्दिरप्रवेशमन्तरेण देवतायाः विपत् संभाव्यते,
येनापद्धर्माणां मन्दिरप्रवेशविषये व्यवस्थापनं स्यात् । पलात्कारे-
णास्पृष्टादिसोपद्रव्यप्रवेशशङ्कायां तु—

“सोपद्रवप्रवेशे च चण्डालादिप्रवृत्ति ।

चोराद्युपद्रवयुते स्थले शूतवनान्तिके ॥

तस्माद् विष्णुं समादाय शुचौ देशे मनोरमे ।

यजमानाभिलषिते प्रतिष्ठाप्य समर्चयेत् ॥

एवं कर्तुमशक्तश्चेद् भूमौ विष्ण्वादि गोपयेत् ।

घनदमिह विशां वै शंसुभागाधिकं पत् ।
 शुभदमिह परेषां स्वस्तिकं शूद्रकाणाम् ॥
 “अद्भुतेष्वपि चान्येषु तद्दोषशमनाय वै ।
 अस्त्रयागं पुरा कृत्वा सविशेषं शिवं यजेत् ॥”
 अदीक्षितैश्च विप्राद्यैः स्पृष्टे वाप्यन्यलिङ्गिभिः ।
 प्राग्बद्धं दाकमये कोदो पञ्चगव्यैः पृथक् क्रमात् ॥
 समस्तैश्चावगाहंतु कारयित्वा बडाह्निकम् ।
 स्नपनानामेकत्रमेनोपपत्त्याऽभिषेचयेत् ॥
 “शाव-सूतकिशूद्राद्यैः स्पृष्टेऽग्नौ च प्रमादतः ।
 सर्वशान्तिर्भवेत्तत्र तद्वत् सर्वत्र मङ्गलम् ॥”
 “प्रासादे प्राङ्गणे वापि मृते वा कपिरक्षते ।
 मूत्र-विष्ठादिसिक्ते च दधोदक्षपासूतिकादिभिः ॥
 षण्णालैर्वा सुगालैर्वा गृध्रोल्कैश्च गर्दभैः ।
 प्रविष्टे च प्रसृते च प्रायश्चित्तं निगद्यते ॥”
 “लिङ्गे पापण्डषाण्डालश्वादिस्पृष्टेऽभिचारकैः ।
 तथा रजस्वलास्पर्शे शूरोत्पशुचयेऽनये ॥” इति ।
 “अन्तःसारादिदृक्षाणां ब्रह्मवर्णाः प्रकीर्तितः ।
 अन्तर्गृहे सुरासघ्ने भूसुराणां शुभप्रदाः ॥
 शाखादिसर्वसाराश्च मण्डपादिषु शोभनम् ।
 तेषु शाखातकः प्रोक्तः सर्वसघ्ने शुभं भवेत् ॥
 .....प्रमुखा पाण्डसारोदिताः स्थिताः ।
 पाण्डमर्षादिषु कृता अन्तरेणाशुभं भवेत् ॥
 सप्तच्छदादितरवः पाण्डान्तरयलं न येत् ।
 निःसारमिति धत्तव्यं शूद्रवर्णैश्च जायते ॥
 कारुष्यरादितरवः नीचजातिसु कल्पते ।
 अन्तरादिषु सघ्नेषु सर्वकर्माशुभं मतम् ॥

मानुष्येषु सुरालेषु नीचजातिकृतः स चेत् ।

नीचजातिकृतं सद्गार्थहानिफलं भवेत् ।

इति देवालयादिचन्द्रिकागतानि वाक्यानि शिल्पशास्त्र-
दृष्ट्या नीचजातीनां वृक्षाणामपि बाह्यमण्डपादावेवोपयोगः कर्तव्य
इति योषयन्ति । सति चैवं वृक्षाणामचेतनानामेव ब्रह्मणादि-
विभ्रमेन विभक्तानां देवालयेषु स्थानमेदो व्यवस्थित इति स्थिते,
कैव कथा चेतनानां जातितो नीचानां विषये ।

“देवपात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु सृष्टासृष्टिर्न विद्यते ॥

संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ॥

हृदयद्वेषमार्गे च संभवन्ति यथा भवेत् ।

शिल्पिनश्चित्रकाराद्या कर्म यत्साधयन्त्यलम् ॥

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धा स्वकर्मणि ॥

इत्यादिवचनानि “तत्कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धाः
स्वकर्मणी” त्युपसंहारात् गत्यन्तराभाव एवाशुद्धानामपि तात्का-
लिकीं शुद्धिं मन्यन्ते । तथाच मन्दिरोद्वारादिकाले सामान्यतः-
परिष्कारकाले वा सामान्यप्राचक्षितेन निर्वाहः क्रियते । विशिष्टो-
द्वारादिप्रसङ्गे तु धालालयस्थापनादिकमेव प्रस्तूयते ।

न छावर्णानां मन्दिरप्रवेशमन्तरेण देवतायाः विषत् संभाष्यते,
येनापद्धर्माणां मन्दिरप्रवेशविषये व्यवस्थापनं स्यात् । बलात्कारे-
णास्पृश्यादिसोपद्रवप्रवेशशङ्कायां तु—

“सोपद्रव्यवेशे च चण्डालादिप्रदूषिते ।

चोराद्युपद्रवयुते स्थले पूतवनान्तिके ॥

तस्माद् विम्बं समादाय शुचौ देशे मनोरमे ।

यजमानाभिलषिते प्रतिष्ठाप्य समर्चयेत् ॥

एवं कर्तुमशक्तश्चेद् भूमौ विम्बादि गोपयेत् ।

इत्यादि वचनैर्मूढ्यादौ देवतास्थापनमेव विधीयते ; नत्व-
स्पृश्यानामेव हस्ते देवालयसमर्पणम्, तत्साधारण्येन मन्दिरप्रवेशा-
भ्यनुष्ठानं वा । स्पष्टं चैतत् विमानार्चनकल्पेऽपि—चोरैः शत्रुभिः
परचक्रमयादा ग्रामे संकुले संभवति, भयरक्षार्थं कौतुक-स्नपनोत्स-
वमणिं देवलौहिकप्रतिमानां देवीनां च तिरोधानं कारयेत् । गुप्ते
शुची देशेऽवटं खनित्वा सिकताः प्रक्षिप्य दुर्भानास्तीर्णवटे मही-
देवामभ्यर्च्य “आपो हिष्ठे” ति प्रोक्ष्याचार्योऽर्चको यजमानो वा
भक्तैस्तार्थं देवागारं प्रविश्य देवं प्रणम्य “यावत्कालं भयमस्ति,
तावत्कालं घण्टया सह शयीथाः जनार्दना” इति “विन्म्यस्यां
शक्तिं ध्रुवे समारोपयेत्, विन्म्याभावे हृदये समारोपयेत्” इति ।

अस्पृश्यानां दैवदर्शनापेक्षा तु—तद्योग्यशास्त्र-भद्रकाली
व्येष्टमातृकादिपारशर्याविपूज्यमानदेवतादर्शनमाश्रयाद्युत्पद्यवस्था-
पनेन पूरणीया, नतु तद्योग्यदेवतानां मन्दिरेषु दर्शनव्यवस्था-
पनेन । देवतान्तराणां दर्शनमुत्सवादिकाले कौतुकविग्रहादि-
दर्शनेनैव सफलीकर्तुं शक्यते । अस्मिन् प्रसङ्गे—

लिङ्गानि सायककरादिपदोनिताश्वि-
हस्तान्वितानि चरणांशविमुक्तियलृप्त्या ।
सुर्वर्णिनां मुखभुजोरुपदोद्भवानाम्
पञ्चाम्रिपावक जगत्परिसंख्यकानि ॥”
अङ्गपूर्णाशकममृतहसनेन भूयो
द्वे वैकमप्यनुबिलोमकुलोत्थयोः स्युः ।
तान्युत्तरोत्तरकुलप्रमयेषु चानु-
लोम्पात् प्रकल्पयतु वैककरादिकानि ॥”

इति तन्त्रसमुच्चयल्लोकद्वयोक्तो न्यायो न विस्मरणीयः ।
हि उत्तमोत्तमानां मध्यमाधमपूज्यपूजनादावधिकारो वर्तते,

मध्यमाचमानां तु स्वोत्तमपूज्यदेवतापूजनादौ नाधिकार इति व्यवस्थाप्यते ।

इदमेवाभिप्रेत्य—अनन्तशयनमहाराजनिपुत्तमन्दिरप्रवेशजिज्ञासासमित्या वर्णानां मन्दिरेषु वर्णानामेवाधिकारः, वर्णावर्णसाधारणदेवालयादिनिर्माणेनवावर्णाः सन्तोषणीया इति विशदीकृतम् ।

सति चैवमवर्णानां मन्दिरप्रवेशेन हेतूनामशुद्धेरेव शास्त्रीयत्वात् विना प्रायश्चित्तं तत्पूजनं भगवच्छासनोल्लङ्घनमेव, इति विना प्रायश्चित्तानुष्ठानमस्पृश्यप्रवेशादिदूषितदेवतापूजकानां देवतापूजने नाधिकारः ; वेददूषकत्वेमाचार्यलक्षणस्यैवाभावात् । अत एव विमानार्चनकल्प आचार्यलक्षणप्रकरणे—देवब्राह्मण-प्राज्ञ-वेददूषका अयाज्ययाजकाश्च वर्जनीयकोटौ पठ्यन्ते । स्पष्टं च भृगु-संहितायां प्रकीर्णकाधिकारे प्रायश्चित्तप्रकरणे विना प्रायश्चित्तानुष्ठानं पूजादि कुर्वाणानां पातकित्वं प्रतिपादितम् । तद्यथा—

“प्रायश्चित्तनिमित्तै ते संप्राप्ते यस्तु मूढधीः ।

अकृत्वा निष्कृतिं कुर्यात् कारयेत्कर्म चोत्तरम् ॥

लोभाद् मोहादथाज्ञानाद् अनाहत्य च शासनम् ।

भगवच्छासनद्रोही स भवेत् पातकी जनः ॥” इति ।

यदातु—“प्रासादगर्भपीठार्चाः शरीरत्वेन शार्ङ्गिणः ।

कथिताः सर्वदा रक्ष्याः, विप्रैरुत्पातशङ्किभिः ॥”

इत्यादिवचनैर्देवालयगताः भागाः स्थूल-सूक्ष्मशरीरत्वादिना गृह्यन्ते, तदा तु मन्वादिस्पृत्युक्तानि अस्पृश्यस्पर्शदोषतामतिपादकान्यपि वचनान्यत्रानुसन्धेयानि ।

अत्रावसरेऽनन्तशयनमहाराजनिर्वाचितमन्दिरप्रवेशजिज्ञासासमितिरप्यवर्णानां मन्दिरप्रवेश आगमशास्त्रचिह्न एव, आ-

गमशास्त्राण्यपि तत्र विशिष्टानि प्रमाणानि, इत्यादिविवेचन-
प्रसङ्गे यानि वचनानि समग्रहीत्, तान्यपि संगृहीमः ।

वृद्धहारोतः—प्रासाद-देवहर्म्याणां चण्डालपतितादिषु ।

अन्तःप्रविष्टेषु तथा शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

विष्णुः—“हारास्त्वन्तर्मण्डले च प्रासादेषु च वेशनम् ।

पातक्याशौचिपापण्डि वपुणां रजकस्य च ॥

म्लेच्छानां तन्तुवापादिवर्णयाज्ञजनस्य च ।

पुष्पिकासुतिकाकारुचण्डालानां क्रमाद्गुह ॥”

“वितामाग्निनिभं विष्णोर्विम्यमुत्पातदूषितम् ।

अकृतायां तु निष्कृत्यामपूज्यं सर्वथा दुषैः ॥”

भृगुः—“चण्डालैरन्त्यजैश्चैव तथान्यप्रतिलोमजैः ।

म्लेच्छैश्च नीचचण्डालैर्गुरुनिन्दादिदूषितैः ॥

एवमादिभिरसृष्ट्यैर्देवागारे विशेषतः ।

सृष्टे प्रवेशाने याथा पूजाकाले च दर्शने ॥”

तत्त्वप्रदीपिका—“घोर-पातकि-चण्डाल-चातुर्वर्ण्यवहिष्कृताः ।

श्चानः पापण्डिका वज्या म्लेच्छदेशसमुद्भवाः ॥

जम्बूकाः पतिता नारी पुष्पिता च तथैव च ।

तैस्तु सम्मिश्रितैरन्यैरन्त्यजैश्चैव पद्मज ॥

देवे सन्निरिते सृष्टे पुनः कलत्रासंभवः ।

मृते गर्भगृहासन्ने रक्तादिपतिते तथा ।

अदमुनोक्तकमेणैव शान्तिं कुर्याद्विचक्षणः ॥”

ज्ञानोदयः—“चण्डालपतितोदक्यादुर्जनस्पर्शनादिषु ।

स्नानशुद्धिश्च कर्तव्या विम्यशुद्धिश्च शान्तये ॥”

कस्तुरानुष्ठानम्—प्राकारान्तः पुष्पिका-सुतिका-घौह-पुल-
कसानां प्रवेशोऽशुद्धिः । पुनर्बहिर्मण्डलस्यान्तः तक्षलादिप्रवेशोऽशु-
द्धिः । दीपशालायामन्तः रजक-क्षुरक-तन्तुवापादीनां प्रवेशोऽशुद्धिः-

पुनर्मध्यहारायां पञ्चप्रासादेषु च पतिताशौचिपाषण्डिदाहकानां
घर्णयाह्यजनस्य च प्रवेशोऽशुद्धिः स्यात्” इति ।

तन्त्रसमुच्चयः—

“क्षेत्रे मृतिर्जननमङ्गुणमण्डपादौ
मूत्रासृगादिपतनं पतितादिवेशः ।
सोलूक-गृध्र-करद-स्वरोष्ट्र-कोल
क्रोष्टृक्ष-कुण्डुन-पुररसरगर्भवेशः ।
यिम्यस्य पातचलनाविरथ प्रदाह-
स्वेद-ग्रोद-हसितानि तथादुसुतानि ।
छत्राक नाकु-भपुकादि समुदगमाश्च
पूजाविप्लुतिरपि चासति दिष्टदोषे ॥
धुवान्यमन्त्रयजनं प्रतिपिद्धुष्ट-
पुष्पादिपूजनमथो मरिचादिलेपः ।
पतानि तन्त्रकथितानि निमित्तकानि
ज्ञेयानि तत्र गुल्लायवभेदयन्ति ॥” इति ।

अस्मिन् प्रसङ्गे केरलदेशे तत्तज्जातीनां विप्रकर्षव्यवस्था-
पकतयामिमत्तं प्रायश्चित्तविधरणीगतं वचनमपि संग्रहमर्हति ।
तच्च यथा—

शङ्खः पट्कं त्रिकं वा पतितरजका विप्रकृष्याः पदानाम्
पट्कं स्त्रीषमिणी तद्युगममुख्युगं दाहकः शौण्डिकश्च ।
तक्षैवं तद्युगं पुत्कस-भृगयु-दिवाकीर्तयोऽग्रान्तरस्थाः
पट्त्रिंशत् सूतिका तद्वलमहिर्कृतिस्तुल्यं तु पुत्कसायाः ॥

इति । अनेन—शङ्खाणां पदपट्कं पदत्रयं वा, पतितरज-
कयोः पट् पदानि, रजस्वलाया द्वादशपदानि,, तक्ष्णाः, दाहक-
शौण्डिकयोश्च चतुर्विंशतिपदानि; पुत्कस-भृगयु-दिवाकीर्ति-
प्रभृतोनामष्टाचत्वारिंशत् पदानि, सूतिकादीनां पुत्कसतोऽधिकानां

शौण्डिकतो न्यूनानां च षट्त्रिंशत् पदानि विप्रकर्षोऽपेक्ष्यत इति बोध्यते । अस्मिन् प्रसङ्गे—कैरलीपैस्तदीयधर्मग्रन्थतोऽवगतं युग-परिमाणमपि संग्रहणीयम्, येन—

“युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्गुणम्”

इति पराशरस्मृतिविवरणमपि सुष्ठु संपाद्येत, तद्यथा—
योग्यप्रापक्षितनिबन्धः—

“इत्यत्र युगमानं स्यादाचण्डालं हि षट्पदम् ।

चण्डालास्त्रिविधा ज्ञेया मुख्य-मध्यम-हीनकाः ।

तेषां तु युगमानं स्यात् षण्-मव-द्वादशात्मकम् ।

हीना भवन्ति मृगयु-पुलकस-श्वपचादयः ।

मुख्याः शौण्डिकतक्षाद्याः सर्वेऽन्ये मध्यमाः स्मृताः इति ।

अथ—“वितानाग्निनिभं विष्णोर्विम्बमुत्पातवृषितम्”

इति विष्णुसंहितावचनेन देवस्य मन्दिरगतस्य वितानाग्निसमत्त्व-वर्णनाद् वितानाग्निनाशकरास्तसर्वेऽपि मन्दिरगतदेवतापास्तत्सा-ग्निव्यस्य वा नाशकरा इति सूच्यते । तदर्थं च कल्पसूत्रापनुसारे-णाग्निनाशकरा अपि संगृह्यन्ते । तत्र बोधायनः—अधारण्यौर्वा-पत्तिं व्याख्यास्यामः—अष्टाभिर्निमित्तैर्विनश्यति- अमेध्य-श्व-चण्डाल-शङ्ख-चायस-यतित-रासम-रजस्वलादिभिश्च संस्पर्शो नारण्यो-र्विनाश इति । अधारणिनाशो नाग्निविनाशो विवक्ष्यते । तदुक्तं प्रायश्चित्तसमुच्चये—अरण्यविनाशो नाग्निविनाश उक्त इति । अन्य-प्राप्युक्तम्—“चण्डालपतितोदकपात्रतिकागर्दभादिभिः । संसर्गेऽ-ग्निविनाशः स्यादादधीतेति केचन ।” इति । अत्र चण्डालग्रहणं सर्व-तिलोमोपलक्षणम् । अत्र मलिलोमसक्षिर्कप्य आसत्त्यापि विवक्ष्यते, नतु स्पर्शमात्रम् । तदुक्तं पराशरगृहस्पतिभ्याम्—

“युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्गुणम् ।

चण्डाल-सूतिकोदकपात्रतितानाघः कृत्वात् ॥” इति ।

अत्र युगशब्देन षट्पदपरिमितो दण्डो विवक्ष्यते, चण्डाल-
शब्देन पूर्वोक्तमुख्यमध्यमाधमास्तश्चादयो गृह्यन्ते । तथाच तेषां
तश्चादीनां तावत्परिमितस्थानतो बहिरवस्थाने नाग्निनाशः,
अन्यथा त्यग्निनाशः । तदेवं न केवलमागमशास्त्रतः, किन्तु शिल्प-
शास्त्रेण, मन्वादिस्मृतिभिः, कल्पसूत्रैश्च विज्ञायतेऽन्त्यजानां
मन्दिरप्रवेशेन देवतायास्साक्षिष्यविनाश इति । तथाच—अवर्णा-
नामपि जन्ममात्रेणास्पृश्यानां सत्त्वात्, चातुर्वर्ण्येनैव समाजस्य
स्थितिरिति वादो निरवसरः । यथाच—

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ।”

इति पञ्चमस्य वर्णस्यैव निषेधपरम्, नतु जातिविशेषस्य,
व्यक्तं चैतद् मनुस्मृतिव्याख्यास्यपि कुल्लूकभट्टादिकृतासु ।

ऋग्वेदेऽ ३७, ५३, १६, मन्त्रे “पाञ्चजन्या सुकृष्टिषु”
इत्याम्नायते । इदं च सायणाचार्यैरेवं व्याख्यातम्—निषादप-
ञ्चमादचत्वारो वर्णास्तत्सम्यग्विनीसु प्रजाश्चिन्ति । अत्र चत्वारो
वर्णा निषादः पञ्चम इति वर्णितम्, नतु निषादपञ्चमा वर्णा इति ।
तथाच विशदं निषादस्य वर्णत्वमेव निषिध्यत इति ज्ञाप्यते,
इति मनुस्मृतिस्तद्व्याख्याश्चोक्तमन्त्रमूला अपि प्रमाणम् । एतेन—
पुरुषसूक्तं विहाय वेदे कुत्रापि चातुर्वर्ण्यस्य नोत्प्लेख इति दाह्यापि—
परास्ता । तथाच शुद्धब्राह्मणादिव्यतिरिक्तानां संकीर्णानामनुलोम-
जानां प्रतिलोमजानां चावर्णत्वमपि श्रुत्यारुढमेव । अत्रानुसन्धेयो-
क्तमनुस्मृतिव्याख्या कुल्लूकभट्टकृता त्वयमेव—“पञ्चमः पुनर्वर्णो
नास्ति ; संकीर्णजातीनां त्वयतरादिवत् मातापितृजातिव्यति-
रिक्तजात्यन्तरत्याद् न वर्णत्वम् । अयं च जात्यन्तरोपदेशः शास्त्रे
व्यवहारार्थः” इति ।

एतेन—अन्त्यजानां स्पर्शास्पर्शविचारोऽपि—व्याख्यातः ;

यतः सर्वासु स्मृतिषु ऐककण्ठ्येन, न केवलं स्मृतिषु किन्त्वाधुर्वेद-
द-शिल्पशास्त्रेष्वपि विशदमन्त्रजानां स्पर्शेन प्रायश्चित्तोपता
प्रतिपाद्यते ।

यद्यपि स्पर्शशब्देनावयवसंयोगः साक्षादेव विवक्ष्यते, तथापि
खण्डालस्पर्शमात्रे परम्परासंयोगोऽपि स्पर्श एवेति शूलपाणिकृत-
जातिविधेकं विवेचितम् । एतेन—विरोधे त्वनपेक्ष्य स्यादिति सूत्रं
शापरं भाष्यमपि—व्याख्यातम्; तस्य खण्डालस्पर्शेतरविषयत्वात् ।
व्यक्तं चैतत्तन्त्रवार्तिके १०० तमे पृष्ठे विवेचितम् ।

आधुर्वेदाचार्याश्चरकादयश्चखण्डालादिच्छायातिक्रमणमपि दो-
षाय मन्यानाः परम्परासम्बन्धोऽपि स्पर्शपदार्थ इति मन्यन्त एव ।

तदत्र दिव्याणामधुर्वेदपण्डितप्रवराणामाशयं संगृह्य प्रकाश-
यामः । तद्यथा महामहोपाध्याय श्रीपुक्त गणनाथसेनसरस्वतीमहो-
दया मन्यन्ते—

“गयाशनादिदुश्चरितशतपरायणतादर्शनात् पतिमानां
सहवासो न केवलं धर्मशास्त्रे, प्रत्युत वैयकग्रन्थेष्वपि निषिद्धः ।
पथा चरके” “न पतितैः सहासीत” इत्यादिवचनैः । अत्र च
हेतुविशेषेण तत्सहयासस्य कुष्ठादिनिन्दितव्यापिकारित्वमेव; प्राय-
स्तादृशजनेषु तत्तत्रोगबाहुल्यदर्शनात् । तदुक्तं सुश्रुते—“प्रसङ्गाद्वा-
द्यसंस्पर्शमिन्द्रियासात्सहभोजनात् । सह शय्यासनाद्यापि गन्धमा-
ल्यानुलेपनात् । कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्रामिष्यन्द एव च । औ-
पसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्तरम् ॥” इति ॥ किञ्च कदापार-
पराणां शरीरेषु सांक्रामिकरोगप्राचुर्यमावृत्त्यैवैकमनस्यलम्बिमिरपि
बहुधा परीक्षाशनैर्निर्णीतमेवेति युक्तिः शास्त्राभ्यां सम्पगनुमनैव के-
पादिर्दीनानामशृङ्खलतेति सम्मतिः—महामहोपाध्यायोपाधिरु-
श्रीगणनाथसेनदाम्निः—इति ।

श्रीयुक्त्यामिनीभूषणरायमहोदया अप्यत्रैवानुकूलाः ।

तद्यथाः—

“आयुर्वेदशास्त्रस्य हि स्वास्थ्यमूलकत्वात् दृष्टफलकत्वमेव प्राधान्येनाङ्गीकर्तव्यम् । तच्च दृष्टफलं विधिध्वारोग्यं निषेधेषु रोगश्चेति । तथाचायुर्वेदे चरकादिषु ग्रन्थेषु “सहासीत नोन्मत्तैर्न पतितैर्न क्षुद्रैरि”त्यादिवचनैः पतितैः स्वकर्मघ्नष्टेर्हानैर्ग्लैः चण्डालादिभिः सममासनस्य निषेधादेभिः सह संसर्गेण रोगसम्भावना वर्तत इति । अत्र पतितशब्देन स्वकर्मघ्नष्टो यो विवक्ष्यते, स हि चण्डालसंसर्ग्यपि भवति, इति तत्संसर्गिसंसर्गस्य दोषत्वे तत्संसर्गस्य दोषत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमेव । एवमपि “न क्षुद्रैरि”ति पुनस्तत्संसर्गस्य निषेधेनेदं ज्ञायते—यद्विशेषपतिपेधोऽत्र क्रियत इति । तथाचायुर्वेदोक्तानामपि निषेधानां क्वचित्कर्मविपाकाध्यापोक्तरीत्या जन्मान्तरीयफलकत्वेऽपि “अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते” इति न्यायेन चण्डालादिसंसर्गस्यैहिकरोगनिदानत्वमेव सम्भाव्यते । अमक्षयभक्षणवृषितानां श्वपचादीनामपि किमिकुष्ठविरोगसम्पन्धा-दोषसर्गिकरोगाणां सहासीनेष्वन्येषु संक्रमणं सम्भवति । तदुक्तं सुभूते—‘प्रसङ्गाङ्गात्रसंस्पर्शात्’ इत्यादि । इदमेवाभिप्रेत्य आम-शोफच्छेदकस्य पक्वशोफच्छेदकस्य च “यद्विद्युन्त्याममज्ञानात् पश्य पक्वमुपेक्षते । श्वपचाविव मन्तव्यी तावन्निश्चितकारिणी” (सु० सूत्र० अ० १७) इति वचनेऽसंख्यबहार्थत्वे श्वपचदृष्टान्तत्व-मुक्तम् । अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि सूच्यते—यत् “न चैतज्जलप्लु-पूत्यात्यस्तच्छायामतिक्रमे” दिति वचने अत्यस्तपदेन श्वपचादि-विवक्षणात् तच्छायातिक्रमणमपि निषिद्धमानं तेषामन्येषाञ्च कियद्दूरमन्तरेणावस्थानमेव समुचितम्—इति ।

तथाच धर्मशास्त्राणामपि आयुर्वेदेन महान् सन्वन्धो वर्तत इति यावच्छक्ति धर्मशास्त्राविरोधेन, यत्र पृथगायुर्वेदेऽपि निषेधस्तत्र

यथावदेव यथाशक्ति तस्य परित्यागेन व्यक्हरणमेव सर्वेषां समुचितमिति—

धामिनी भूषणराघः ।

एम्० ए०, एम्० बी० एम्० आर० ए० एस०, प्रेसिडेन्ट आल इन्डिया आयुर्वेदिक कान्फरन्स्, प्रिंसपाल—अष्टांगायुर्वेदविद्यालयः ।

शिल्पशास्त्रगतान्यपि वचनान्यवो निर्दिश्यमानानि चाण्डाल-धर्मकारादीनां ग्रामाद् बहिः कोशाद्व्याहूरे एवावासव्यवस्थापनम्, तथा चाण्डालादिस्त्रीणां नगरमध्ये ग्राममध्ये वा प्रातःकाले मल-निष्कासार्थं केवलं प्रवेशाधिकारं च शासति इदमेव गमयन्ति— यत् चाण्डालादीनां ग्रामप्रवेशादिकं यथेच्छं न योग्यमिति । अत्रैतामि वचनानि सचिन्नहिन्दीशिल्पशास्त्रसाराभिधे ग्रन्थे उल्लिखितानि । यथा नगरव्यवस्थाप्रकरणे—

शालं सर्वत्र बाण्यादि ह्युत्तरे पुष्पवादिका ।

दक्षिणे गणिकावाहं परितः शूद्रजन्मनाम् ॥

बैश्यानां वणिजां प्राच्यां मध्ये राजापणो भवेत् ।

प्रागुदीच्यां कुलालानां बापकानां च बापवे ॥

जालिकानां च बापवे सूतानां पश्चिमे तथा ॥

इति कश्यपसंहिता ।

तैलविक्रयिणां सौम्ये तक्षणां बाप्यनले तथा ।

बाप्ये कारुकादीनां रजकानां च पश्चिमे ॥

इति मृगुसंहिता ।

कोशादये तु तस्यार्धे बहिःचाण्डालपक्षणम् ।

प्रागुत्तरेण तु कोशात् बहिः पितृवनं भवेत् ॥

अनुत्तानां तथान्येषां युवत्यावासं प्रवर्त्येयम् ॥

इति मयमतम् ।

देवालयमथ मध्ये परितो ग्रामो यथा विहितः ।

परितः सर्वजनालयमुदितं किञ्चित्ततो दूरे ॥

चण्डालकूटीराणि तत्रैव च कौलिकानां हि ॥ अ० ११।

चण्डालकूटीराणि पूर्वायां क्रोशमात्रे स्युः ।

चण्डालघोषिदायास्ताम्रायःसीसमूषणाः सर्वाः ॥

पूर्वाह्णे मलमोक्षक्रियोचिता ग्राममावेश्याः ॥

मयमतम् (अ० ९)

चाण्डालचर्मकारश्मशानं तोयाशयापयानं स्यात् ।

एतेषामपि तत्तददूरे देशे श्मशानं स्यात् ॥ श्रुसंहिता ।

एतेन—शिल्पशिक्षणमहत्त्वाभिधोऽपि “कृष्णाजी विनाक-
घञ्जे’ महोदयसंपादितो ग्रन्थोऽपि—व्याख्यातः । तत्रापि हि
नगररचनाविद्यायां पूर्वोद्धृतान्येव सर्वाणि वचनानि संगृहीतानि ।
पुस्तकद्वयेनापीदमेव संस्मृत्यते—यत् अन्त्यजानां न केवलं यथेच्छं
विना कार्यं ग्रामप्रवेशयोग्यता, न वा सर्वसाधारणं जलाशयादिस-
म्यन्धयोग्यता, किन्तु न ब्राह्मणक्षत्रिणवैश्यशूद्ररथ्यादिप्राजास-
योग्यतापीति । तथाच आयुर्वेदशास्त्रतः, तथा शिल्पशास्त्रतो-
ऽपीदं सिद्धयति, यच्चण्डालद्वयो न ग्रामान्तःप्रवेशनीयाः, न वा
सर्वसाधारणरूपादिव्यवहारयोग्या इत्यादीति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं
भगवता मनुना—

चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्गामात् प्रतिश्रयः ।

अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेपां श्वगर्दमम् ॥ ११-१५१ ॥

वासांसि मृतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।

काष्ण्यासमलङ्कारः परित्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो घर्ममाचरन् ।

व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

अन्नमेपां परार्थीनं देयं स्याद् भिन्नभाजने ।

अयान्धवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५४ ॥

रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ।

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं वृषाज्ञया ।

वध्वासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥

(५६ । अ० १०) इति ।

अथ साधकसाधकप्रमाणबलविचारार्थं प्रवर्तमाना वयं स्पर्शा-
स्पर्शविषयाणि प्रमाणजातानि समालोचयामः । तत्रेदं प्रथमतः
आलोचनीयम्—यत्कलियुगे स्पर्शदोषो वर्तते वा न वेति । अत्र
केचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते—न कलौ स्पर्शदोष एव समस्ति । अत एव हि
पराशरस्मृतौ—“त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्रामस्तुज्येत् । द्वारे
कुलमेकान्तु कर्तारन्तु कलौ युगे”—इति कलौ कर्तृमात्रस्य दुष्टत्व-
मुपवर्ण्यमानमुपपद्यते । अत्र हि कर्तृशब्देन महापातकादिकर्तृव
विवक्ष्यते । तथाच कलौ युगे ब्रह्महत्यादिपापाचरणमेव पातित्य-
निदानम्, न तु पतितसंसर्गविशेषमात्रमिति नियतमूरीकर्तव्यम् ।
अन्यथा हि—“कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च । द्वारे चान्न-
मादाय कलौ पतति कर्मणा”—इति कर्ममात्रस्य पातित्यनिदानत्व-
मुपवर्णितमसङ्गतमेव स्यात् । अत्र हि “त्रेतायां स्पर्शनेन च” “कलौ
पतति कर्मणा” इति विभागावसरे हि स्पर्शनपदस्य कर्मपदस्य च
प्रयोगेणेदं स्पष्टमवगम्यते—यत् स्पर्शदोषो द्वारे, सुतरां कलौ च
नास्त्येवेति । तथाचावश्यमिदमूरीकर्तव्यम्—यत्पराशराचार्याणामा-
शयः कलौ न स्पर्शदोषोऽस्तीति । अत्र चेदमवश्यं सूचनीयं समाप-
तितम्—यत्स्मृत्यन्तरेण विरोधे कलौ पराशरस्मृतिरेव समादरणीया,
विशेषतश्च प्रायश्चित्तविषये । तदुक्तं माधवीये—एतदेव विवक्षित्वा
प्रतिजज्ञे विशेषतः । पराशरेण यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तमित्येवम्—
इति । एतेन—

ब्रह्महा मरणः स्तेनो गुरुनल्पग एव च ।
 एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥
 संलापस्पर्शनिश्वाससहयानासनाशनात् ।
 याजनाध्यापनाद्यौनात्पार्पं संक्रमते नृणाम् ॥
 एते महापातकिनस्तत्संसर्गो च पञ्चमः ।
 यो येन पतितेनैषां संसर्गो याति मानवः ।
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥

इत्यादियचनान्यपि—व्याख्यातानि; एतेषां सर्वेषां युगा-
 न्तरविषयत्वस्यैवोरीकर्तव्यत्वात् । एतेन—पतितान्नभक्षणादिनि-
 पेधा अपि व्याख्याताः । तथाच पतितस्पर्शस्य चण्डालादिस्पर्शस्य
 च कलौ युगे न दोषत्वमेव । यत्तु युगान्तरे चाण्डालादिस्पर्शस्य
 दोषत्वमुपवर्णितम्, तदपि नैकान्तेन, तीर्थविवाहादिषु हि स्पर्श-
 दोषो नास्तीति षड्विंशतिषु स्मृतिषु निरूपितम् ।

तथापि—

देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च
 उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥ अग्निः ॥
 दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।
 आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ याज्ञ० ॥

इत्यादि । तथाचापदायवस्थासु चण्डालादिस्पर्शस्य युगा-
 न्तरेऽपि दोषत्वनिरासात्कलौ सर्वथा तदोषत्वस्य पराशराचार्यै-
 र्निषेधसूचनाच्च चण्डालादिस्पर्शो नेदानीं दोषाय भविष्यतीति ।

अत्र समुचितमस्मदोपमाशयमुपवर्णयितुं वयं पश्यामः प्रथमे
 प्रामाणिकानां नियन्त्रकाराणामन्येषामाशयः संग्रहणीय इति । अत्र
 यद्यपि माधवाचार्याः कृते सम्भाषणादेवेति श्लोकव्याख्यावसरे
 कलौ पतितसम्भाषणादिना न स्वयं पतति, किन्तु वधादिना
 कर्मणैव पतितो भवतीत्येव—व्याचक्षते । तथापि नात्र माधवा-

चार्याणां पतितसम्भाषणादीनां न दोषत्वमित्याशयोऽभ्युपगन्तुं
 शक्यते । अन्यथा हि “कर्तारन्तु कलौ युगे” इति विवरणावसरे
 “कर्तृत्यागः सम्भाषणादिवर्जनम्” इति विवरणमसङ्गतं स्यात् ।
 अनेन हि विवरणेनेदमवगम्यते यत्सम्भाषणादिकमपि कलौ वर्ज्य-
 मिति । यद्यपि “कलौ पतति कर्मणा” इति विवरणावसरगतं
 वाक्यजालं विरुद्धमिव प्रतिभानि, तथापि द्वादशाध्यायान्ते “आ-
 सनाच्छपनाद्यानात्सम्भाषात् सहभोजनात् । संकामन्तीह पापा-
 नि तैलपिन्दुरिवाभसि” इति पराशरवचनस्य तद्विवरणस्य च माघवा-
 चार्थसम्बन्धिनश्चालुसारेणाभ्यस्तसहासनादिपरत्वमेव तत्र विव-
 क्षणीयमिति न विरोधः । अन्यथा—

“अपाकं चापि चण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि ।
 द्विजसम्भाषणं कुर्यात्सावित्रीं च सकृज्जपेत् ॥
 चण्डालैः सह सुप्ते तु त्रिराश्रमुपवासयेत् ।
 चण्डालैकपथं गत्वा गायत्रोस्मरणाच्छुचिः ॥
 चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।
 चण्डालस्पर्शने चैव सप्तैव स्नानाच्चरेत् ॥
 चाण्डालमतिवापीषु पीत्वा सलिलमग्नजः ।
 अज्ञानादेकमक्तेन त्वहोरात्रेण शुष्यति ॥
 चण्डालभाण्डसंसृष्टं पीत्वा कूपगनं जलम् ॥
 गोमूत्रपावकाहारस्त्रिराश्राच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
 चण्डालपटसंस्थन्तु यत्तोयं पियति द्विजः ।
 तत्क्षणात्क्षीयते तस्य प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
 चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यमनन्तरम् ।
 तदर्घन्तु चरेद्दैव्यः पादं शूद्रस्तथा चरेत् ॥
 भाण्डस्थमन्त्यजानान्तु जलं दधि पयः पिबेत् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः ।
 शुद्धस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तिः ॥
 भुङ्क्तेऽज्ञानाद् द्विजश्रेष्ठश्चाण्डालान्नं कथञ्चन ।
 गोमूत्रपाचकाहारो दशरात्रेण शुष्यति ॥
 अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेदमनि तिष्ठति ।
 विज्ञातरूपं विन्यस्य द्विजाः कुर्युरनुग्रहम् ॥
 चण्डालैः सह सम्पर्कं मासं मासार्धमेव च ।
 गोमूत्रपाचकाहारो मासार्धेन विशुष्यति ॥
 गृहस्थाभ्यन्तरं गच्छेद्याण्डालो यदि कस्यचित् ।
 तमगारादिभिः सार्यं मृदमाण्डं च परित्यजेत् ॥
 श्वचण्डालोदक्यादृष्टश्च भोजनं परिवर्जयेत् ।
 यो वै समाचरेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः ॥
 पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 मासार्धमेकमासं वा मासद्वयमथापि वा ॥
 अर्धद्वयमर्धमेकं वा भवेद्वर्ज्यन्तु तत्समः ॥

इति परादराचार्यैरेव चण्डालादिसम्भाषणादीनामपि कथं
 प्रापश्चित्तमुपवर्णितमुपपद्येत ?

तदर्थं तिष्कर्षः—यत्कृतयुगादौ सद्यः सम्भाषणमात्रेणापि
 पातित्यम्, कलौ अभ्यस्तेन तेन पातित्यमिति । एतेन—एतैः सह
 समायोगं यः करोति दिने दिने । तुल्यतां याति सोऽप्याशु कलौ
 संवत्सरे गते—इति पाञ्चवाक्यम्, “संवत्सरेण पतति पतितेन
 सहाचरन् । याजनाध्यापनाणौनाद् न तु यानासनाशनात्” ॥ योधा० ॥
 पतितैः सम्प्रयोगे च ब्राह्मणेन यौनेन वा तेभ्यः सकाशान्मात्रोप-
 लब्धास्तेषां परित्यागस्तैश्च न संवसेत् ॥ वसि० ॥ पञ्च महापातका-
 न्याचक्षते शुक्लत्वं सुरापानं भ्रूणहत्या ब्राह्मणस्वन्यासापहरणं
 पतितसम्प्रयोगं च ब्राह्मणेन यौनेन वा, अत्राप्युदाहरन्ति—संवत्सरेण

पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाश-
नात्—इति । ब्रह्मह-सुराप-गुह्यतृण-भ्रातृपितृपोनिसम्पन्वस्तेन-
नास्तिक-निन्दितकर्माभ्यासि-पतितात्याग्यपतितत्यागिनः पातक-
सम्प्रयोजकास्तैः साकं समाचरन्” इति गोतमः, “संवत्सरेण पतति
संसर्गं कुरुते तु यः । यो हि शय्यास्थने नित्यं वसन् वै पतितो
भवेत् । याजनं पोनिसम्पन्वं तथैवाध्ययनं द्विजः । संवत्सरेण पतति
सहाध्ययनमेव च” इति उशनाः, इत्यादियवनान्यपि—व्याख्या-
तानि ।

सर्पथा तु षडुत्सृतिसार्थक्यार्थं पराशरवाक्यानामेवोत्तर-
सन्दर्भगतानां सार्थक्यार्थञ्च कलौ युगेऽपि चाण्डालादिस्पर्शस्य
दूषणत्वमूरीकर्तव्यमेव ।

यस्तुतस्तु कृते सम्भाषणादेयेति वाक्यं पतितसंसर्गविषयम्,
न तु चेण्डालादिसंसर्गविषयमिति निषत्तमूरीकर्तव्यम् । तथाच
पतितसंसर्गेण पूर्वोक्तप्रकारेण संवत्सरपर्यन्तमभ्यस्तेनैव पातित्येऽपि
चण्डालस्पर्शेन सकृत्कृतेनापि पातित्यमिति सिद्धान्तेऽपि न
विरोधः । अत एव पराशरस्मृतायपि चण्डालसम्भाषणमपि निषिध्य-
मानमुपपद्यते । अत्र प्रसङ्ग इदमपि सूच्यते यत्—त्यजेद्देशं कृतयुगे
श्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकन्तु कर्तारन्तु कलौ युगे—
इति वचनस्य “कृते सम्भाषणादेव श्रेतायां स्पर्शनेन च । द्वापरे
द्यान्नमादाय कलौ पतति कर्मणा” इति वचनस्य च परस्परसम्बन्धो-
ऽङ्गीकर्तव्यः । तदुक्तं विद्वन्मनोहराख्यायां पराशरस्मृतिन्याख्या-
याम्—“पतेन—पूर्वोक्तेषु देशादित्यागेष्वेतानि निमित्तानि दर्शि-
तानि । यथा कृते सम्भाषणमात्रात्पातित्यम्, तच्चैकदेशवासेऽव-
श्यम्भावीति देशत्यागः । श्रेतायां स्पर्शनेन, स चैकग्रामवासेऽवश्य-
म्भावीति ग्रामस्यैव त्यागः । द्वापरे त्वन्नमोजनेन, तच्चैककुलवासे-
ऽवश्यम्भावीति कुलस्यैव त्यागः । कलौ तु कर्मणैवेति कर्तृमात्रत्यागः ।

तदुक्तं वृद्धपराशरेणापि—त्यजेदेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
 द्वापरे कुलमेकन्तु कर्तारन्तु कलौ युगे । कृते सम्भाष्य पतति
 त्रेतायां स्पर्शनेन तु । द्वापरे भक्षणोऽन्नस्य कलौ पतति कर्मणा ।
 इति ।

एवं च यत्र सम्भाषणस्यापि निषेधस्तत्र देशत्याग इत्यादीनां
 विवक्षणं पराशराचार्यसम्मतमित्यूरीकर्तव्यमिति पराशराचार्यैरेव
 चण्डालसम्भाषणस्यापि निषेधाचण्डालदेशत्यागोऽपि पराशराचार्य-
 सम्मत इत्यवश्यम्यूरीकर्तव्यम् । अत्र च देशपदेन नगरं विवक्ष्यते ।
 नगरलक्षणन्तु भृगुप्रोक्तमिदमेव । यत्—

“पण्यकयादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यस्य गद्युतम् ।

अनेकजातिसम्बद्धं नैकशिल्पसमाकुलम् ॥

सर्वदैवतसम्बद्धं नगरं त्वभिधीयते इति ।

एतेन ग्रामलक्षणमपि व्याख्यातम् ॥”

“धिमाश्च विप्रभृत्याश्च यत्र वै निवसन्ति ते ।

स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च” इति ॥

तथाचेदं सिद्धं कलावपि नगरनिवासो न धर्ममीरूपां युक्त
 इति । यदि चाकश्च नगरनिवासोऽपि कर्तव्यः समापतति, एवमपि
 चण्डालादिभाषणं विनावस्थानन्तु नियतमेव । अत्र च प्रसङ्ग
 इदमपि सूच्यते—यन्नगरनिवासादिष्वपि स्पर्शदोषपरिहारार्थं
 चण्डालादीनामन्येषाञ्च किमदूरमन्तरं रथ्यादावपि रक्षणीयमिति ।
 तदुक्तं पराशरस्मृतौ—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगञ्च चतुर्धनम् ।

चण्डालसृतिकोदक्यापतितानामपः क्रमात् ।

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ॥

स्नात्वाऽवलोकयेत्सूर्यमज्ञानात्सृशते यदि” इति । अत्र
 चिदमन्नोहरान्याख्या—“चण्डालादिस्पर्शनिर्णयस्य शेषमाह—युगे

युगे चेति । चण्डालादीनामधःक्रमात् प्रातिलोभ्यक्रमेणैकद्वित्रिचतुर्गुणान्तरं स्पर्शनिवारणाय न्याय्यम् । तेनायमर्थः—पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन, उदकपाया युगद्वयेन, सूतिकाया युगत्रयेण, चाण्डालस्य युगचतुष्टयेन कार्यमिति । किञ्चोक्तव्यवधानामावेन सन्निधिमात्रे स्पर्शाभावेऽपि सचेलं स्नानं कर्तव्यम् । अज्ञानतः स्पर्शं तु स्नानं सूर्यावलोकनञ्च । कामतः स्पर्शं तु च्यवनः—श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं सोमविक्रयिणं पूर्णचिन्ति चितिकाष्ठं मयं मयमाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्पर्शं महापातकिनं च कामतः स्पृष्ट्वा सचैलमन्मोऽवगाहोत्तीर्णाग्निमुपस्पृश्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिराचामेदिति । एवमन्येषामस्पृश्यानां स्पर्शं स्नानम्, तत्स्पृष्टस्य स्पर्शं स्नानमनम् । तृतीयस्य श्रोत्रस्पर्शं इत्याद्यवगन्तव्यम् । यद्यपि—चाण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत्—इति पठेऽभिहितम् ; तथाप्यज्ञानविषयतां तस्य स्पष्टयितुं पुनरत्रोपन्यासः । पूर्वोक्तव्यवधाने तु व्याघ्रपादः—“चाण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत्” इति । तदिदं सिद्धं यत्पाशरस्मृतिपर्यालोचनेन सर्वथा चाण्डालादिस्पर्शो दोषायैवेति ।

अत्र वैशनाथदीक्षितसंमतता आह्निककाण्डगता व्यवस्थेयमेव । सा यथा—चाण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणमाह पराशरः—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतुर्गुणम् ।

चाण्डालसूतिकोदकपापतितानामधः क्रमात् ॥

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ।

स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते यदि । इति ।

अत्राहस्पर्शो मज्जनसंख्यापि स्मर्यते—

वृषलं चान्यजातिं च चाण्डालपतितं तथा ।

आर्तवाभिप्लुतां नारीं स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ।

एकं च दशकं चैव द्वात्रिंशत् त्रिंशकं तथा ।
 द्वात्रिंशच्च कमेणैव मज्जनं तु विधीयते ॥ इति स्मृत्यन्तरे ।
 चण्डालस्य चतुष्पष्टिपदं श्रेण्याः शतद्वयम् ।
 द्वात्रिंशदथवा तस्य मनः शुद्धिं समाचरेत् ॥
 अस्पृश्यस्पर्शने चैव ध्रुवोदश निमज्जनम् ।
 आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥ इति व्यासः ।
 घृतिकां पतितं तूदक्षां चण्डालं च चतुर्थकम् ।
 यथाश्रमं परिहरेदेकद्वित्रिचतुर्गुणमिति ।

अत्र व्यास-पराशरपचनपौर्विरोधे विकल्पो द्रष्टव्यः । यस्तु—
 चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालव्यजनादूर्ध्वं सवासा जलमापिशेत् इति व्याघ्रपा-
 पाद्वचनम्, तदिदं संकटविषयम् । यदाह संवर्तः—

संकटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेपतः ।
 हृदयन्तनमार्गे च यथासंभयमिष्यते ॥
 मृणालादिघातेन कुल्येनान्तरिते तथा ।
 गोवालव्यजने चापि स्नानं तत्र न विद्यते ॥ इति ।
 यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधिरोहति ।
 तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुष्यति ॥
 चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ।
 चत्वारिंशत्पदादूर्ध्वं छायादोषो न विद्यते ॥ इति ।

दिवेकरशास्त्रिमहोदयादयस्तु चण्डालादिस्पर्शस्य दोषत्व-
 भूरीकुर्याणा अपि तद्दोषपरिहारार्थमाचमनमेव कर्तव्यम्, न तु
 स्नानादिकमिति यद्वदन्ति, तत्र तेषामुपष्टम्भकं वचनं स्मृति-
 पन्द्रिकापुद्गतम्—

रजकश्चर्मकारश्च व्याघ्रजालोपजीविनौ ।
 निर्णेजस्तृणिकश्च नटशैलपकास्तथा ॥

एतैर्पदद्वयं स्पष्टं स्यात् शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः प्रयतो मतः ॥

इति शातातपवचनमेव । इदं तु वचनं वैद्यनाथदीक्षितीयादि-
पर्यालोचनेन द्वितीयादिस्पर्शविषयं गम्यते ।

अनया हि व्यवस्थयेदमेवावगम्यने—यत् स्पर्शनिमित्ताद्यम-
विधिपराणां सर्वेषां चण्डालव्यतिरिक्तस्पर्शविषयत्वमेवाऽथवा काम-
कृतद्वितीयस्पर्शपिपत्त्वमेवेति । अस्तु कथमपि रजकद्वयकृच्चेति
पूर्वोक्तवचनानुसारेण प्राथमिकरजकादिस्पर्शं शिरोवर्जं प्रक्षालन-
पूर्वकमाचमनमेव प्रापश्चित्तमिति, एवमपि अत्र शिरोग्रहणेन
नाभेरूर्ध्वभागस्यैव ग्रहणात् नाभेरधोभागे तत्स्पर्शनिमित्तमाचमन-
विधान एव तात्पर्यमूरोक्तव्यम् ।

पतु पराशरस्मृती—

शिष्टिनः कारुका वैथा दासीदासाश्च नापिताः ।

राजानः श्रोत्रियाश्चैव सथःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

सम्रतः सन्नपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः ।

राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य वेच्छति पार्थिवः ॥

उद्यतो निधिने दान आतौ विप्रो निमन्त्रितः ।

तद्वैध ऋषिभिर्दृष्टं यथाकाले विशुष्यति ॥

इत्यादिकमुपन्यस्तम्, तदिदं स्मृतसूतकादिचिपयमेव; न
चण्डालस्पर्शादिचिपयम् । एतेन—विवाहोत्सवयज्ञेषु त्यन्तरा स्मृत-
सूतके । पूर्वसंकल्पितं ब्रह्म दीपमानं न दुष्यति—इति पराशरवच-
नमपि व्याख्यातम् ॥

अत्र यथावसरमन्येषामपि स्मृतिकाराणां वचनानि चण्डाल-
स्पर्शादिदूषणरणि सङ्गच्छन्ते । तानि यथा—याज्ञवल्क्यः—
विनायकः कर्मविघ्नसिद्धयर्थं विनियोजितः ।

गणानामाधिपत्ये च स्त्रेण ब्रह्मणा तथा ॥

तेनोपसृष्टो यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ॥

अन्त्यजैर्गर्दभैरुद्रैः सदैकत्रावतिष्ठते ।

तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजनन्दनः ॥

इत्यादि ॥ अत्र यद्यप्यन्त्यजैः साकमवस्थानं विघ्नोपसृष्ट-
चिह्नतयैव निरूपितम्, तथापि तदुपसृष्टमित्यत्र न तु विवादः ॥
एतेन शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम्—इत्यादिकमपि व्या-
ख्यातम् । मनुः—

दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतकीं तथा ॥

शयं तत्सृष्टिनं चैव सृष्ट्वा स्नानेन शुष्यति ॥

चण्डालम्लेच्छसम्भावे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे ।

उच्छिष्टं पुरुषं सृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् ॥२२॥

चाण्डालकूपमाणेषु यदज्ञानाञ्जलं पिबेत् ।

धरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं ब्राह्मणः पापशोधनम् ॥४७॥

चण्डालेन च संसृष्टं पीत्वा वारि विजोत्तमः ।

त्रिरात्रेण विशुध्येत पञ्चमव्येन शुद्ध्यति ॥४७॥

दृष्ट्वा महापातकिनं चण्डालं वा रजस्वलाम् ।

प्रमादाद् भोजनं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुष्यति ॥७३॥

वेदधर्मपरित्यागाच्चण्डालस्य च भाषणम् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्थान्न ह्यन्या तस्य निष्कृतिः ॥

उच्छिष्टे यदि वाचान्तश्चण्डालस्तीक्ष्णं सृष्ट्वा द्विजः ।

उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्रजापत्यं विशुद्ध्ये ॥७४॥

चण्डालसूतिकाशवान् तथा नारीं रजस्वलाम् ।

सृष्ट्वा स्नायाद्विशुद्ध्यर्थं तत्सृष्टान्नं पतितांस्तथा ॥

चण्डालसूतिकाशवैः संसृष्टं स्पर्शयेत् यदि ।

प्रमादात्स्नात आचम्य जपं कृत्वा विशुष्यति ॥

अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा स्नात्वा शुध्येद् द्विजोत्तमः ।

आचामेत विशुध्यर्थं प्राह देवः पितामहः ॥७७॥

चण्डालं तु शवं स्पृष्ट्वा चरेत् कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ॥

दृष्ट्वा नमःस्थं नक्षत्रमहोरात्रेण शुध्यति ॥७९॥

पराशरमाधवीये—चण्डालश्चपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्ट एव च ।

त्रिरात्रेण विशुद्धः स्याद् मुक्तोच्छिष्टः पदाचरेत् ॥

अङ्गिराः—अन्त्यानामपि सिद्धान्तं भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्थं वा ब्रह्मक्षत्रविशां विदुः । अ० १८॥

रजकश्चर्मकारश्च नटो वुरुड एव च ।

कैवर्त-मेदमिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ॥३॥

अन्त्यजानां गृहे तोयं भाण्डे पर्युषितं च यत् ।

प्रापश्चित्तं यदा पीतं तदैव हि समाचरेत् ॥ ४ ॥

चाण्डालकूपभाण्डेषु स्वज्ञानात्पिबते यदि ।

प्रापश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं विधीयते ॥ १ ॥

चरेत्स्नानपत्रं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिषः ।

तदर्थन्तु चरेद्द्वैदयः पदं शस्त्रेषु दापयेत् ॥ ६ ॥

अज्ञानात्पिबते तोयं ब्राह्मणस्त्यन्त्यजातिषु ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥७ इति ॥

यमः—अस्ताङ्गतो यदा सूर्यश्चण्डालरजकस्त्रियः ।

संस्पृष्टास्तु तदा कैश्चित्प्रापश्चित्तं कथं भवेत् । अ० ११८॥

जातरूपं सुवर्णं च दिवानीतं च यज्जलम् ।

तेन स्नात्वा च पीत्वा च सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥१९॥

रजकश्चर्मकारश्च नटो वुरुड एव च ।

कैवर्तमेदमिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ॥५४॥

एषां गत्वा तु योषां वै तसकृच्छ्रं समाचरेत् ॥५५॥

विप्रः स्पृष्टो निशायान्तु उदक्या पतितेन च ।

दिवा नीतेन तोयेन गृहे स्नानं समाचरेत् ॥

अत्रिः—रजकः शैलुपश्चैव वेणुकर्मोपजीविनः ।

एतेषां यस्तु भुङ्क्ते वै द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ अ १५८ ॥

सर्वान्त्यजानां गमने भोजने सम्प्रवेशने ।

पराकेन विशुद्धिः स्याद्भगवानग्निरब्रवीत् ॥ १५९ ॥

चण्डालभाण्डे यत्तोयं पीत्वा चैव द्विजोत्तमः ।

गोमूत्रपायकाहारः सप्तविंशदहान्यपि । १७० ॥

‘चण्डालं पतितं म्लेच्छं’ मयभाण्डं रजस्रलाम् ।

द्विजः स्पृष्ट्वा न मुञ्जीत मुञ्जानो यदि संस्पृशेत् ॥

धर्मके रजके धैष्ये धीबरे मरुके तथा ।

एतान् स्पृष्ट्वा द्विजो मोहादाचामेत्प्रपतोऽपि सन् ॥

एतैः स्पृष्टो द्विजो नित्यमेकत्रात्रं पयः पिबेत् ।

संस्पृष्टो यस्तु पयवान्नमन्त्यजैर्याऽप्युदकपया ।

अज्ञानाद् ब्राह्मणोऽङ्गीयात् प्राजापत्यार्धमाचरेत् ॥ १७१ ॥

चण्डालान्नं यदा भुङ्क्ते चातुर्वर्ण्यस्य निष्कृतिः ।

चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् ॥ १७२ ॥

पट्टात्रमाचरेद्वैश्यः पञ्चगव्यं तथैव च ।

त्रिरात्रमाचरेच्छूद्रो दानं दत्त्वा विशुष्यति ॥ १७३ ॥

ब्राह्मणो वृक्षमारुहश्चण्डालो मूलसंस्पृशः ।

फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १७४ ॥

ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।

नक्तभोजी भवेद्विप्रो घृतं प्राश्य विशुष्यति ॥ १७५ ॥

एकवृक्षमारुहश्चण्डालो ब्राह्मणस्तथा ।

फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १७६ ॥

ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य मवासाः स्नानमाचरेत् ।
 अहोरात्रोपिनो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ १७७ ॥
 एकशालासमारुढश्चण्डालो ब्राह्मणस्तथा ।
 फलान्प्राप्तिं स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १७८ ॥
 त्रिरात्रोपिनो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ १७९ ॥
 चण्डालश्चेच्छभपचरूपालम्बनधारिणः ।
 अकामनः स्त्रियो गत्वा पराकेन विशुष्यति ॥ १८३ ॥
 कामनस्तु प्रहृता या तत्समो नात्र संशयः ।
 स एव पुरुषस्तत्र गर्भो भूत्वा प्रजायते ॥ १८४ ॥
 तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तश्चण्डालं शृण्वते द्विजः ।
 अहोरात्रोपिनो भूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ १८५ ॥
 चण्डालेन तु संस्पृष्टं यत्तोयं पिबति द्विजः ।
 कृच्छ्रपादेन शुष्येत आपस्तम्पोऽग्नौ नमः ॥ १८६ ॥
 चण्डालादपि वा संस्पृष्टं क्षिप्तमग्नौ च यः ।

अन्त्यस्यात्ययिनोऽन्नं च तत्कृच्छ्रमुदाहृतम् ।
 चाण्डालान्नं द्विजो भूक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ॥
 आदित्येऽस्तमिते रात्रौ सृशन्नोतं दिवाजलम् ।
 तेनैव सर्वशुद्धिः स्याच्छबलपृष्ठन्तु वर्जयेत् ॥ २४५ ॥
 पतितान्नं यदा भुक्तं भुक्तं चण्डालवेश्मनि ।
 मासार्पन्तु पिवेद्वारि इति क्षातातपोऽब्रवीत् ॥ २४७ ॥
 पक्ष्ण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथञ्चित्काममोहितः ।
 त्रिभिः कृच्छ्रं पिंशुष्येत प्राजापत्यानुपूर्वशः ॥ २६० ॥
 चण्डालं पतितं म्लेच्छं मयभाण्डं रजस्वलाम् ।
 द्विजः स्पृष्ट्वा न मुञ्जीत मुञ्जानो यदि संस्पृशेत् ॥ २६९ ॥
 अतः परं न मुञ्जीत त्यक्त्वाऽन्नं स्नानमाचरेत् ।
 घ्राह्यैस्समनुज्ञातकिरात्रमुपवासयेत् ।
 सधृतं पावकं प्राद्व्य व्रतवोषं समापयेत् ॥ २६३ ॥
 उदक्यां सूतिकां वापि अन्त्यजां स्पृशते यदि ।
 त्रिरात्रैर्नैव शुद्धिः स्याद्विधिरेव सनातनः ॥ २६४ ॥
 रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वानचण्डालवायसैः ।
 निराहारा भवेत्तावत्स्नात्वा कालेन शुष्यति ॥ २७३ ॥
 गर्भको रजको वेण्यो धीवरो नटकस्तथा ।
 एतान् स्पृष्ट्वा द्विजो नित्यमेकरात्रं पयः पिवेत् ॥ २८२ ॥

संयतः—

चण्डालं पुत्कसं चैव श्वपाकं पतितं तथा ।
 एतान् श्रेष्ठस्त्रियो गत्वा कुर्बुश्चान्द्रायणत्रयम् ॥ १६८ ॥
 चण्डालं पतितं दृष्ट्वा शवमन्त्यजमेव च ।
 उदक्यां सूतिकां नारीं सवासाः स्नानमाचरेत् ॥
 अस्पृश्यं स्पर्शयेद्यस्तु स्नानं तेन विधीयते ।
 इर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ १०८ ॥

चण्डालाद्यैश्च संस्पृष्ट उच्छिष्टश्च द्विजोत्तमः ।
 गोमूत्रयावकाहारः पद्मरात्रेण विशुध्यति ॥ १७० ॥
 चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ १७३ ॥
 अन्त्यजैः स्वीकृते तोर्थे तटाकेषु नदीषु च ।
 शुष्यते पञ्चगव्येन पीत्वा तोयमकामतः ॥ १७५ ॥
 चण्डालैः सङ्गरे क्षिप्रः श्वपाकैः पुल्कसैरपि ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुध्यति ॥ १७६ ॥ इति ॥

शातातपः—

अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च वस्तुमाश्रित्य शाखाद्वत् ।
 पतितो मद्यविकेताऽनपत्यो द्विजबलद्वत् ॥ १७ ॥
 चित्तिवृक्षश्चित्तिर्गुणश्चण्डालो वेदविक्रपी ।
 एतान् वै ब्राह्मणाः स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ॥ इति ॥

धृष्टशातातपः—

चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवमन्त्यजम् ।
 शृगालं सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥ २२ ॥
 श्वकुपकुट्वराहांश्च ग्राम्यान् स्पृशति मानवः ।
 सचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुष्यति ॥
 अशुद्धः स्वपमप्येतानशुद्धांश्च यदा स्पृशेत् ।
 विशुध्यत्युपयासेन शातातपवचो यथा ॥ इति ॥
 पतितान्नं यदा भुङ्क्ते भुङ्क्ते चण्डालवेद्यमनि ।
 स मासार्धे चरेद्द्वारि मासं कामकृतेन तु ॥ ७० ॥
 योगेन पतितेनैव स्पर्शं स्नानं विधीयते ।
 तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ७१ ॥
 चण्डालोदकसंस्पर्शं स्नानं येन विधीयते ॥ ७२ ॥

चण्डालघटभाण्डस्थं यत्तोयं पिबते नरः ।
 तत्क्षणात्क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ७० ॥
 शूद्राक्षरससम्पुष्टा ब्राह्मणाः पठित्तदूपकाः ॥ ज० १३।४ ॥
 शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रक्षावतारिणः ।
 चर्मकारस्य वेणुस्य कीरस्य पतितस्य च ॥
 रुक्मकारस्य तक्ष्णश्च तथा चार्धुषिकस्य च ॥
 कदर्यस्य वृशंसस्य वेदपायाः कितवस्य च ।
 गणान्नं भूपिपालान्नमन्नं यैवास्त्रजीविनः ॥ ३८ ॥
 सौनिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत् । इत्यादि ।
 गौतमः—

पतितचण्डालसूतिकोदकपाशयस्पृष्टितत्स्पृष्टपुष्पस्पर्शने सवैलो-
 दकोपस्पर्शनाच्छुष्येत ॥ इवपचचण्डालपतिनावेक्षणे कुण्डम् ॥

ज० १४ । १५ ॥

न श्रेच्छाशुच्यधार्मिकैः सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो
 मनसा ध्यायेत्, ब्राह्मणेन वा सह सम्भाषेत ।

पोषापनः—चैत्यवृक्षं चितिं पूर्वं चण्डालं वेदविक्रयम् ।

एतानि ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥

आपलम्बः—प्रपातप्राण्ये च जलेऽथ तीरे द्रोण्यां जलं पयं पिबि-
 त्वा सृनम्भवेत् । श्वपाकचण्डालपरिमदेतु पीत्वा जलं
 पशुगन्धेन शुद्धिः ॥

चण्डालकृपभाण्डेषु योज्ञानात् पिबते जलम् ।

प्रापदिचनं कथं तस्य घर्णे घर्णे विरीयते ॥ ज० ४। १

चरेत्सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तदर्धन्तु चरेदैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २ ॥

भुक्तोच्छिष्टम्यनाचान्तरश्चण्डालैः श्वपचेन वा ।

प्रमादात्स्पर्शनं गच्छेत्तत्र कुर्पाडिशोचनम् ॥ ३ ॥

चण्डालेन यदा स्पृष्टो विष्मूत्रे च कृते दिजः ।
 प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्याद्भूक्तोच्छिष्टः पडाचरेत् ॥ ४ ॥
 वृक्षारूढे तु चण्डाले दिजस्मन्नैव तिष्ठति ॥
 फलानि भक्षयेत्तस्य कथं शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ।
 एकरात्रोपितो भूत्वा पद्मगन्धेन शुध्यति ॥ ७७ ॥
 चण्डालेन यदा स्पृष्टो दिजवर्णः कदाचन ।
 अनभ्युक्ष्य पिपेतोऽयं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ अ० ५
 अन्त्यजातिभ्यः प्रागेन संस्पृष्टा वै रजस्वला ।
 अहानि तान्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥
 शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं शूद्रेणैव सहासनम् ।
 शूद्राज्ज्ञानागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ८८ ॥
 रजकव्याधिशौल्द्रश्वेषुकुर्मोपजीविनाम् ।
 भुक्तवैषां ब्राह्मणश्चान्नं शुद्धिं चान्द्रायणेन तु ॥ ९ ॥
 भुक्तोच्छिष्टस्त्यनाचान्तश्चण्डालैः द्वयस्तेन वा ।
 प्रमादाद्यदि संस्पृष्टो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ ३८ ॥
 स्नात्वा त्रिपणवं नित्यं ब्रह्मचारी पराशयः ।
 स त्रिरात्रोपितो भूत्वा पद्मगन्धेन शुध्यति ॥ ३९ ॥
 चण्डालेन तु संस्पृष्टो यदचापः पितति दिजः ।
 अहोरात्रोपिता भूत्वा त्रिपणवेन शुध्यति ॥ ४० ॥

वसिष्ठः—पतदेव चण्डालपतितान्मभक्षणेपु । ततः पुनरुपपन्नपन्नं
 वपनादीनान्तु निवृत्तिः ।

परशरमा०—पृ० ३९—पतितचण्डालारावथवगे त्रिरात्रं याग्यता
 अनशनन्त आसीरन् ॥

स्मृत्यन्तरे वीरमित्रोदये—

चण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

युद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमर्हति ॥

पराशरः—इवचाण्डालोदकयादृष्टश्च भोजनं परिवर्जयेत् । अ० ९६६

चैत्यवृक्षश्चित्तिर्षपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा संवासा जलमाविशेत् ॥

हारीतः—चण्डालैः सह सम्भाष्य द्विजसम्भाषणाच्छुचिः ।

साधिवीं घ्राहरन् वापि ... ..

उच्छिष्टैः सह सम्भाषेत् त्रिरात्रेण विशुध्यति ।

चण्डालानां प्रसादेन यदि भुञ्जीत द्विजः ॥

ततश्चान्द्रायणं कुर्यान्मासमेकं व्रतं चरेत् ।

द्राक्षो वाप्यर्धमासं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रियः ॥

त्रिरात्रमुपवासं च ब्राह्मणांस्तर्पयेच्छुचिः ।

चण्डालैः सह संवासे दीर्घकालमकामिकम् ॥

विज्ञानान्मृण्मयं पात्रं सर्वं त्यजति तद्गृहात् ।

पालकृच्छ्रं ततः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं तथैव च ॥

ब्राह्मणांस्तर्पयेत्पश्चाद् ब्रह्मकुर्वेन शुध्यति ॥

गृहस्थाभ्यन्तरे यस्य चण्डालो यदि गच्छति ।

पार्थिवानां परित्यागः सर्वेषां सद्य एव हि ॥

अनष्टरसभाण्डार्ता ग्रहणं मन्यते तथा ।

अजस्य गोः प्रवेशाद्धि शुध्यते नात्र संशयः ॥ इति ॥

देवलः—श्वपाकं पतितं द्रव्यमुन्मत्तं शकदाहकम् ।

सूतकं सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचैलः सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥

चण्डालाद्युपितं यत्र यत्र विष्टादिसङ्गतिः ।
 एवं कद्मलभूयिष्ठा भूरमेघ्या प्रकीर्तिता ॥
 सभायां स्पर्शने चैव म्लेच्छेन सह संविशेत् ।
 कुर्यात्स्नानं सचैलन्तु दिनमेकमभोजनम् ॥

व्यवनः—चण्डालसङ्घे स्तब्धत्वे दहनं सर्वभाण्डभेदनम्, दारवाणां तु तक्षणम्, दाहशुक्तिस्तुवर्णरजतचैलानामग्निः शुद्धिः प्रक्षालनम्, कांस्यपात्रणामाकरं शुद्धिः, सौवीरपयोदधितकाणां परित्यागः अपरित्यागे गोमूत्रपावकाहारो मांसं क्षपयेत् । बालपृष्ठस्त्रीणामर्घ्यं प्रायश्चित्तम् आपोऽदशाद् घालः, सप्ततूर्ध्वं धृष्टः । चीर्णं प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं गोदानं दद्यात्, अभावे सर्वस्वमिति । घालरूपं भुञ्जीतेत्यादि ॥

व्याघ्रः—अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गुराश्रमी ।

अकामतस्त्रिरात्रं स्यात्पद्मात्रं कामतश्चरत् ॥

वृहस्पतिः—अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्वा पितुर्गती ।

सृष्ट्वा शवमुदर्यां वा चण्डालं सूतिकां तथा ॥

अकामतस्त्रिरात्रं स्याद् बुद्ध्या सान्तपनं चरत् ।

मार्कण्डेयः—अपाङ्क्तोपस्थ यः कदिवत्पङ्क्तो भुङ्क्ते दिजोत्तमः ।

अतोरात्रोपितो भूत्वा पद्मगन्धेन शुष्यति ॥

पद्मिनात्मनसङ्ग्रहे—चण्डाल श्रोत्रायकाशे भुतिस्मृतिपाठे एकरा-
 त्रमभोजनम् ॥

सायकानि तु घवनान्येनान्येव भक्षितुमर्हन्ति । तानि यथा—

अग्निः—गोदोहने चर्मपुटे च तोपं यन्त्राकरं काष्ठीकशिल्पहस्ते ।

स्त्रीपालापृष्ठाचरितानि पान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि ।

प्राकाररोत्रे विषमप्रदेशे सेनाविवेशे भवनस्य दाहे ।

अवास्यगणेषु मर्त्योत्तमेषु तेष्वेव दोषा न विरूपनीयाः ॥

प्रपाप्मण्ये घटस्य कृपे द्रोण्यां जलं कोशविनिर्गतञ्च ।

देवपात्राविवाहेषु पञ्चप्रकरणेषु च ॥

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥

इत्यादीनि । अत्र प्रथमस्य श्वलोकद्वयस्य “श्वपारुषण्डल-
परिग्रहे तु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः” इत्युत्तरवाक्या-
चण्डालस्पर्शातिरिक्तविषयत्वमिति स्पष्टं ज्ञायते । एतेन—स्मृत्य-
न्तरगतानि—

तोर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे राष्ट्रविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते—

इत्यादीनि वचनान्यपि—व्याख्यातानि; तस्य सर्वस्यापि सूत-
काशौचिस्पर्शविषयत्वस्य निमग्नकारैर्न्यवस्थापितत्वात् । अतएव—

प्रपास्यरण्ये घटकस्य कूपे द्रोण्यां जलंकोश विनिःसृतं च
श्वपारुषण्डालपरिग्रहे तु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः” ॥

इत्यापस्तम्बस्मृतिवचनमुपपद्यते । एतेन—“शिल्पिनः कारुता वैद्या
दासी दासाश्च नापिताः । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः
प्रकीर्तिताः ॥ सद्यतः सप्रभूतश्चाहिताग्निद्वयैव यो द्विजः । रा-
शश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः । उद्यतो निघने दान
आर्तो विमो निमग्नितः । तदैव ऋषिर्मिर्दृष्टं यथा कालेन
शूद्रपतिः”—इत्यादिवचनान्यपि व्याख्यातानि ॥ एषु हि स्पष्टमेवा-
शौचस्यैव विवाहादायदोषत्वमुक्तम्, नान्तपजस्पर्शस्य । यत्तत्र
नापितस्यापि सद्यःशौचत्वं प्रतिपादितम्, तत्तस्य न जातिकुल-
स्पर्शदोषत्वनिकाराकारणपरम्, किन्तु तस्याशौचकृतस्पर्शदोषनिरा-
करणपरम् । अत एव रालु राजश्रोत्रियादिसाहचर्यमत्र श्रूयमाण-
मुपपद्यते । अन एव हि माधवीय उक्तश्लोकव्याख्यावसरे—

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे राष्ट्रविप्लवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ॥

याज्ञवल्क्यवचनम् (३।२।८।२९),

“संग्रामस्थश्च राजन्यो वैश्यो मध्यं गवां स्थितः ॥” इति ॥

हारीतवचनम् ॥

पिबह-यज्ञ-दुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥” इति पैठी-

नसिवचनम् ,

अथ देवप्रतिष्ठायां गणयात्रादिकर्मणि ।

श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥” इत्य-

क्षिरोवचनम् ,

राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञा स्वमण्डले ।

प्रयास्यन्श्च संग्रामे होमे प्रास्थानिके सति ॥

मन्त्रादितर्पणैर्वापि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।

गोमङ्गलादौ वैदयानां कृत्पिकालात्पयैष्वपि ॥

आशौचं न भवेद्भोके सर्वग्रान्यत्र वियते ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं घोषोदयलक्षणा निर्दिष्टमुपपद्यते ।

अनेन हि पराशरमाधवीपग्रन्थेन स्पष्टमिदं सूच्यते—यज्ञातिशून्य-
स्पर्शास्पर्शोपिषयं न—“तीर्थे पिबाहे यात्रायां संग्रामे राष्ट्रपि-
प्लवे । आपद्यपि च कष्टायां स्पर्शास्पर्शो न विद्यते—इत्यादि पण-
नजातमिति ।

अत्र स्मृतियन्त्रिकागतं नैमित्तिकस्नानप्रकरणमपि नासंग्र-
हयोग्यम् । तथा—

अथ नैमित्तिकस्नानानि । तत्र मनुः—

दियसीर्तिमुदययां च पतिनं मृतिरां तथा ।

शायं तत्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ॥

दिवासीर्तिश्चण्डालः । उदयया रजमण्डा । स्नानेन मचेलेनेति शेषः ;

शायस्पृष्टिमयोदययां सूनिकां पतिनं तथा ।

स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धस्यात्मचेलेन न संशयः ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् । तत्र तच्छब्देन दिवाकीर्त्यादिशवपर्य-
न्तानां ग्रहणम्, न शवमात्रस्य ; तेषामप्यशुचित्वेन शवतुल्यत्वादेक-
वाक्योपादानाच्च । न चात्रानन्तर्याच्छव एव तत्स्पृष्टिन्याय इति
शङ्कनीयम्, यद् आह गौतमः—

‘पतितचण्डालसूतिकोदकयाशवस्पृष्टिनत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचे-
लोदकोपस्पर्शनाच्छुद्ध्येत्—इति ।

अनेन पतितादिस्पृष्टिनमारभ्य तृतीयस्यापि सचेलं स्नान-
मित्युक्तं भवति । न चात्रापि पतिताद्युदकपान्तानां शवस्पृष्टिनां
सम्बन्ध इति तत्रैव तत्स्पृष्टिन्याय इति शङ्कनीयम्, चण्डालादि-
ष्वपि स्मृत्यन्तरे तत्स्पृष्टिन्यायाभिधानात्—

‘शवचण्डालपतितसूतकोदकयातत्स्पृष्टिस्पर्शने स्नानम्,
इति । सङ्ग्रहकारोऽपि—

चण्डालसूतिकोदकयापतिताश्शव एव च ।

एतेषामेव संस्पर्शं तत्स्पृष्टिन्याय इष्यते ॥ इति ।

एवकारः कटघूमादिस्पृष्टिन्यायनिवृत्त्यर्थः ।

तदाह—स एव—

कटघूमस्पृशं धान्तं विरिक्तं क्षुरकमिणम् ।

मैथुनाचरितारं च स्पृष्ट्वा स्नानेन शुष्यते ॥ इति ।

पतु संवर्तेन—

तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥

इति द्वयोरेव स्नानमुक्तम्, तदपुनर्द्विपूर्वकस्पर्शनविषयम् ।

तथाच सङ्ग्रहकारः—

अत्रुद्विपूर्वकस्पर्शं द्वयोः स्नानं विधीयते ।

द्रव्याणां पुनर्द्विपूर्वं तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना ॥ इति ।

चतुर्थस्य त्वाचमनमेव—

उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम् । इति मरीचिस्मरणात् । यत्तु कूर्मपुराणे—

चण्डालसूक्तोदक्या संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि ।

प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात्समाहितः ॥

तत्स्पृष्टस्पृष्टिर्न स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं विजोत्तमः ।

आचामेत्तद्विशुद्ध्यर्थं ग्राह देवः पितामहः ॥

इति, तदुभयं द्वितीयादिविषयम्, अन्यथा गौतमादिवचनविरोधात् । अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्योऽपि—

उदक्याशुचिभिस्स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् ।

अश्लिङ्गानि जपेच्चैव गाथार्थं मनसा सकृत् ॥

इति । उदक्याशुचिभिश्चण्डालपतिताद्यैस्संस्पृष्टस्नायात् । तैरुदक्याभिस्स्पृष्टैस्स्पृष्ट उपस्पृशेत् आचामेदित्यर्थः । भाष्यकारेस्तु वण्डादिस्पर्शविषयमित्येतद्व्याख्यातम् । यद्वा तैरुदक्यादिभिस्स्पृष्टैस्स्पृष्ट उपस्पृशेत् स्नायादिति संवर्तवचनेन समानार्थम् । यदपि देवलेनोक्तम्—

संस्पृश्याशुचिसंस्पृष्टं द्वितीयं चापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षत्याचम्य शुद्ध्यति ॥

इति, तदपि याज्ञवल्क्येन समानार्थम् । यदपि बृहद्शातातपेन—

अशुचिं संस्पृशेदन्यमेक एव स दुष्यति ।

तत्स्पृष्टोऽन्यो न दुष्येत् सर्वद्वन्द्वेष्वप्यं विधिः ॥

इति, तदपि तेनैव समानार्थम् । यदप्यादित्यपुराणे—

सत्पूतकं समृतकं प्रसृतां वा रजसलाम् ।

स्पृष्ट्वा स्नायात्तु तत्स्पृष्टसंस्पर्शादाचमेद् बुधः ॥

इति, तदपि संवर्तवचनेन समानार्थम् । अत्र कात्यायनः—

चण्डालसूतिकोदकपापतिताशौचकृच्छ्रवान् ।

स्पृष्ट्वा स्नात्वा शुचिः प्रेतमनुगम्यानलं स्पृशेत् ॥

इति, एतत्प्रमादसंस्पर्शविषयम् ।

पतितं सूतिकाभन्त्यं शवं स्पृष्ट्वा च कामतः ।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ।

इति स्मरणात् । अत्र प्रचेताः—

यद्वान्तरितसंस्पर्शस्साक्षात्स्पर्शोऽभिधीयते ।

साक्षात्स्पर्शं तु यत्प्रोक्तं तद्वद्वान्तरितेऽपि य ॥

इति । व्यासोऽपि—

चण्डालपतितौ दृष्ट्वा नरः पश्येत भास्करम् ।

स्नात्वा त्वेतीं समालोक्य सचेलं स्नानमर्हति ॥

सूतिकापतितोदकपाचण्डालं च चतुर्थम् ।

यथाकर्म परिहरेदैक-द्वि-त्रिचतुर्थ्यगम् ॥

वैयाघ्रपादोऽपि—

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोपालव्यजनादर्चाक्सवासा जलमाविशेत् ॥

इति । एतदतिसङ्कटस्थानविषयमिति कैश्चित् व्याख्यातम् ।

विष्णुरपि—

चण्डालोदकपासंस्पर्शं स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ।

इति । पराशरोऽपि—

चैत्यवृक्षश्चित्तिर्यूपश्चण्डालस्सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥

इति । चितिप्रदेशारोपितवृक्षः चैत्यवृक्षः । अग्निरा अपि—

यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यविरोहति ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

आपस्तम्बोऽपि—

एकशाखां समारूढश्चण्डालादिर्यदा भवेत् ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्वानेन शुचितामियात् ॥

इति । शाखाग्रहणमेवंजातीयकद्रव्योपलक्षणार्थम् ।

अत्र सङ्ग्रहकारः—

तारणे संस्तर एकस्मिन् अस्पृश्यैस्सह तिष्ठति ।

अस्पृश्यैस्तैरदृष्टोऽस्मीत्येवं मृडस्तु मन्यते ॥

इति । तारणे तृणनिर्मिते ।

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

अभोज्यसूतिकापण्डमार्जारास्तुश्वकुक्कुटम् ।

पतितापविद्वचण्डालमृतातारांश्च धर्मयित् ॥

संस्पृश्य शुद्धयति स्नानान्नोदकपाग्रामसूकरी ।

तद्वच्च सूनिकाशौचदूषितापुरुषावपि ॥

पद्मिनिशम्भते—

यौद्धान् पाशुपतान्जैनान्लोकायतिकरूपिणान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥

कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको भवति ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लोकायतिरुनास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान्सवासा जलमाविशेत् ॥

संवर्तोऽपि—

शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव वा ।

शुचिमप्यवगृह्णीन् सवासा जलमाविशेत् ॥

अवगृह्य स्पृष्ट्वेत्यर्थः । स्मृत्यन्तरेऽपि—

चित्ति च चित्तिक्वाप्यं च यूपं चण्डालमेव च ।

स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थो वत्सरत्रयम् ।

स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

यमोऽपि—

शुना चैव श्वपाकेन मृतनिर्हरणेन वा ।

सृष्टमात्रस्तु कुर्वीत सचेलं ह्यावनं जले ॥

इति । शुनि विशेषमाहापस्तम्भः—

‘शुनोपहतस्सचेलोऽवगाहेत । प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ।’

इति । सचेलावगाहनं नाभेरूर्ध्वोद्गस्पर्शनविषयम् । तथाच धिष्णुः—

नाभेरथः कराग्रं वा शुना यद्युपहन्यते ।

प्रक्षाल्य दमैस्संज्वात्य पुनराचम्य शुच्यति ॥

नाभेरूर्ध्वं शुना सृष्टो लिसोऽमेध्यैः वा पुनः ।

प्रक्षाल्य मृद्भिरङ्गानि सचेलं स्नानमर्हति ॥

इति । एषं रजकादिस्पर्शने वेदितव्यम् । तथाच शातातपः

रजकश्चर्मकृच्चैव व्याधजालोपजीविनौ ।

निर्णेजकश्चैव सौनिकश्च नटश्चैव शैलूपकस्तथा ।

मुखेभगस्तथा श्वा च धनितास्सर्ववर्णगाः ॥

चक्री घ्वजी बध्यघाती ग्रामकुक्कुटसूकरो ।

एतैर्यद्वं सृष्टं स्थाच्छिरोधर्मं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः ॥

रजको चम्रादिरागकर्ता निर्णेजकश्चैव लघुवाकः । सौनिको हिंस्रः ।

नटो जातिविशेषः । अनटोऽपि रक्षावतरणजीवी शैलूपकः । मुखे-

भगः पण्डविशेषः । घ्वजी मयविजेता । अत्रापि श्वसाहचर्याच्छि-

रोग्रहणं नाभेरूर्ध्वोद्गोपलक्षणार्थम् । शङ्खोऽपि—

स्थ्याकर्दमतोयेन छीयनाद्येन वा तथा ।

नाभेरूर्ध्वं नरस्सृष्ट्वा सद्यस्नानेन । शुद्धयति ।

जातृकर्णोऽपि—

ऊर्ध्वं नाम्नेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं स्पृशते स्वगः ।

स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुद्ध्यति ॥

स्वगः पक्षी । यदि पुनरशुद्ध एव श्वादीन् स्पृशति, तदा
विदोषो देवलेन दर्शितः—

इवपाकं पतितं व्यङ्ग्यमुन्मत्तं शवदाहकम् ।

सूतिकां स्त्रायिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

शुक्लकुपकुटवाराहान्प्राप्यान् संस्पृश्य मानवः ।

सचेतस्सशिरास्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यति ॥

अशुद्धान्स्वयमप्येतानशदस्तु यदि स्पृशेत् ।

विशुद्ध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः

इति । स्त्रायिका प्रसवस्य कारपित्री । एतद्व्युद्धिपूर्वक
स्पर्शविषयम् । तथाच कूर्मपुराणम्—

उच्छिष्टोऽङ्गिरनाचान्तश्चण्डालं वा स्पृशेद् द्विजः ।

प्रमादाद्वा जपेत्स्नात्वा गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥

चण्डालपतितादींस्तु कामाद्यस्संस्पृशेद् द्विजः ।

उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्धये ।

इति । अनेनैवाभिप्रायेण विष्णुरपि—

अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टे स्नानं येन विधीयते ।

तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्येन शुद्ध्यति ॥

अत्र संवर्तः—

नीलीं नीलीविकारांश्च मानुष्यास्थ्यपि वा द्विजाः ।

चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥

अत्र शातातपः

ग्रामे तु यत्र संस्पृष्टिर्योत्रायां कलहादिषु ।

ग्रामसंदूषणे चैव स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥

ग्रामे राजमार्गादौ । षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ।

बृहस्पतिरपि—

तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे ।

नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

एतच्च वाक्यत्रयं यद्वाहमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति, तद्विषयमिति केचित् । उच्छिष्टाशुचिस्पर्शनविषयमित्यन्ये । तत्रापस्तम्बः—

‘शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात्’ इति ।

तदत्रावसरे भाववाचार्पाणामाशयसंकलनं नियतं कर्तव्यमिति तदेव कर्तुं प्रयत्नामहे । साधवाचार्पा हि ‘कलौ पाराशराः स्मृताः’ इति वचनस्य प्रायश्चित्तविषयत्वं मन्वानाः कलौ युगे मरणान्तप्रायश्चित्तं निवारयन्तोऽपि कृतप्रायश्चित्तानामपि पतितानां व्यवहारायोग्यत्वमेव मन्यन्ते । मरणान्तप्रायश्चित्तपक्षे हि आमरणं स्वकर्माधिकारोऽपि नास्ति, साधारणसंसर्गयोग्यताऽपि नास्तीति हि सर्वसम्मतमिदम् । अत्र तु पतितानां कृतप्रायश्चित्तानां स्वजीवनकाले ध्येच्छमेव स्वकर्माधिकारो भाविप्रत्यवायपरिहारसामर्थ्यम्, साधारणव्यवहारयोग्यता च कर्तव्य इति कृतः संकोचः पाराशराचार्यैरिति न दोषः । नहि मरणान्तप्रायश्चित्तस्य निषेधमात्रेण कृतप्रायश्चित्तानां सर्वथा व्यवहार्यत्वमपि प्रायश्चित्तेन भवतीति कल्पनं सम्भवति । सर्वथा तु पतितत्वे पतिततुल्यत्वे वा चण्डालादिसंसर्गिणां कृतप्रायश्चित्तानामप्यसंव्यवहार्यत्वमित्येवोरीकर्तव्यम्, न तु व्यवहार्यत्वमपि । तेषां स्वधर्मानुष्ठानं च परस्परं याजकत्वादिस्वीकारेणैव सम्भवति । व्यवस्थापितं चैवं बोधायनधर्मसूत्रे आपस्तम्बधर्मसूत्रे च—“अथ पतिताः समवसाय धर्मादचरे-

युरितरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः” इत्यादिना । माधवाचार्या अपि हि पतितसंसर्गस्य प्रकीर्णकत्वम्—“यो वै समाचारेद्विप्रः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । अन्दार्धमन्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः” इति श्लोकोक्तस्य किञ्चिदुनान्दपर्यन्तस्यैवाभिप्रयन्ति, न तदधिकस्य । अत एव—“तदूर्ध्वं चैव तत्समः” इत्यभिधानात् पूर्वत्र तत्साम्याभावेऽपि ततोऽर्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवतीत्यवगम्यते । यः समाचरेत्स पापी भवतीत्यध्याहृत्य निन्दा योजनीया । अत्र किञ्चिदूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमः पक्षः । यद्यपि किञ्चिदूनत्वं न श्रुतम्, तथापि सम्पूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्यप्रयोजकत्वात् किञ्चिदूनत्वं कल्प्यते । तच्च पातित्यहेतुत्वं धाञ्जवल्क्येन दर्शितम् । ‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्, इति । इत्थं पतितसंसर्गो प्रकीर्णकनिमित्तानुसारेण प्रापश्चित्तं व्युत्पादितमित्युक्तम् । अत्र ‘तदूर्ध्वन्तु तत्समः’ इति वाक्ये वस्तुगत्या पतित एव विवक्ष्यते, धाञ्जवल्क्यवचनोपन्यासपूर्वकं तथा विवरणात् । तथाच तत्समशब्दप्रयोगोऽपि ध्याख्यातः ।

अयमत्र निष्कर्षः—

अन्त्यजानामुत्तम मध्यम-हीनानां पूर्वोद्धृतप्रापश्चित्तविमर्शनीताः संग्रहीतवचनानुसारेणोत्तम-मध्यमाधमपुनश्चतुष्टयपर्यन्तं विप्रकर्षोऽपेक्ष्यते, अन्यथा तु स्नानं कर्तव्यम् । तत्रापि तृतीयादीनां स्पृष्टानामाचमनमात्रम्, न स्नानम् ।

तेषां ग्रामप्रवेशविषये—उत्तम-मध्यमयोर्न ग्रामवाह्यत्वम् । हीनस्यैव ग्रामवाह्यत्वम् । यमविकृत्य “बहिर्ग्रामाद् व्यपाश्रयः” “चण्डालकुटीराणि पूर्वायां क्रोशमात्रे स्युः” “अभोज्यादः स्वयं शूद्रैरस्पृश्योऽपि भवेत् पुनः । ग्रामादिष्वपराह्णे तु प्रविशेद् दण्डमर्हति” “ग्रामाच्चैव तथा दण्डपञ्चविंशतिमात्रके । दूरं चैव स्थित

प्रोक्तं ब्राह्मणाद्य विज्ञेयः ॥ पूर्वोक्ते ग्राममावेद्या मलमोक्ष-
क्रियोचिताः सर्वाः” इत्यादियथानाति प्रवृत्तानि । एतेनास्यर्थाः
पण्डालास्तदन्तरालाः तन्त्रतिलोमाद्य मह्यः पूर्वमुपक्षिता एव ।
अथ ग्रामदाय्यमयोगात् नगरं पु गतेषां प्रवेशो न निषिद्ध इति
गम्यते । अथ विशिष्य—ब्राह्मणाद्य विज्ञेयः” इति पणनाद-
ग्रहारेषु तेषां कथमपि न प्रवेशनं योग्यमिति मन्यते ।
समाप्रवेशविषये तु—

श्रुताप्ययनसंपन्ना कुलीनाः सत्यवादिनः ।

राजा सभामदः कार्पां दायो मित्रे च ये समाः ॥

इति राजसभायां कुलीनानामेव सदस्यत्वात् प्रातिपादनात्
अयर्था अपि तद्धर्ममेव परिपालयन्तः, तदन्तरालजातायेव ममुन्य-
प्राद्य नानाधिकारिण इति वक्तुं शक्यते, यतो न श्रुताप्ययन-
संपन्नानामिदानीन्तनराजसभायां विशिष्टाङ्गं वर्यते, पार्मिक-
सभायां तु—श्रुताप्ययनसंपन्नानामेव कुलीनानामधिकारात् न
प्रेषणितरात्मदरव्यामर्हन्ति । अत एव—

इति स्पर्शनेनावस्थानस्यैव देवलेन निन्दितत्वात् विहाप्य देवलं केनाप्यन्येन स्मृतिकारेणात्र विषयेऽनुल्लेखाच्च विशिष्टस्थान-
प्रयन्धादिव्यवस्थया ग्रामाद् बहिः पञ्चविंशतिदण्डमात्रविप्रकृष्टे
स्थाने सभागृहनिर्माणेनाभ्यनुज्ञायमानो न विरुद्ध इति प्रतिभाति ।
अत्र च धर्मज्ञा एव प्रमाणम् । अस्मिन्नवसरे स्पर्शास्पर्शविषये
शास्त्रनियमितयुगपरिमाणव्यवस्थापि कर्तुं शक्यत एवेति सूच्यते ।
तच्च सभास्थानं प्रासादो देवमन्दिरं वा भवितुं नार्हति । यतः—

प्रासाद-देवहर्म्याणां चण्डालपतितादिषु ।

अन्तः प्रविष्टेषु तथा शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

इति प्रासादहर्म्यादिकं तत्प्रवेशायोग्यमिति प्रतिपादितम् ।
अत्र प्रसङ्ग इदमपि सूच्यते—मण्डपभेदोऽपि-सभायामपेक्ष्य
इति—“चण्डालगृहप्रवेशने चण्डालेनैकगृहे वृक्षच्छायायां वा
सहावस्थाने चण्डाल एव स्यात्, ब्राह्मणानुशिष्टं पाणूमासिकं
चरेत्” इति प्राचेतसवचनेन ज्ञायते, यत् एकमण्डपच्छायापि परि-
हार्येति वर्ण्यते । तथाच निरावरणे स्थाने सभायां सर्वेषामवस्थानं न
कथमपि विरुद्धमिति केचित् । कादाचित्सभाप्रवेशादिविषयम-
प्युक्तं वचनमिति वक्तुं न शक्यते, केवलं चण्डादयं सहावस्थान-
मात्रेण पाणूमासिकव्रतानुष्ठानासंभवात्, किन्तु तेन साकमावासा-
दिविषयमेवोक्तं वचनम् । अत एव—

चण्डालेन समं तुप्त्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ।

चण्डालैकस्पर्शे गत्वा सावित्रीस्पर्शश्चुषिः ॥

इति पराशरवचनमुपपद्यते । तथाचैकच्छायायां सहशयना-
दिपर्यन्तसहवासस्यैव दोषत्वस्यात्र प्रतिपादनात् एकत्र मण्डपे
सभायामस्पर्शनावस्थाने न कोऽपि दोष इति परे मन्यन्ते ।

सभायां तत्प्रवेशने स्पर्शने च कर्तव्ये समापतिते तु—

संकटे विपमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।
हृदयपत्तनमार्गे च यथासंभवमिष्यते ॥
तृणकाष्ठादिघातेन कुड्येनान्तरितेऽपि च ।
गोमालव्यजने चैव स्नानं तत्र न विद्यते ॥”

इति धनानुसारेण यथासंभवं कर्तव्यम् । एकासनपरि-
ग्रहस्तु—

एकशाखां समारूढः फलान्यभ्रात्यसौ यदि ।
प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यविशोधनम् ॥”
एकशाखां समारूढश्चण्डालादि यथा भवेत् ।
ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥”

इत्यापस्तम्बयचनयोरेकशाखासम्बन्धस्य निषेधात् निषिद्ध एव ।
तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—अत्र शाखाग्रहणमेवंजातीपद्रव्योपल-
क्षणार्थम् । अत्र संग्रहकारः—

तार्णे संस्तर एकस्मिन्नसृष्ट्यैस्तह तिष्ठति ।
असृष्ट्यैस्तैरुष्टोऽस्मीत्येवं मूढस्तु मन्यते ॥” इति ।
“कुण्डे मण्डे शिलापृष्ठे लोकायां गजपृष्ठके ।
संग्रमे संकटे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ॥” इति यचनं

त्वपग्रिपमेव ।

काशीब्राह्मणमहासम्मेलने—मध्यस्थाः धर्माचार्याश्च—

“चण्डालानां ग्रामान्तर्निवासः देवालयप्रवेशः स्पर्शश्च शास्त्रेण
निषिध्यते, इत्येव वदन्ति, नतु सभाप्रवेशविषये किमपि ।

एककूपोदकादिव्यवहारविषये तु शूलाणिभट्टाचार्यैः प्राप-
श्चित्तविवेक एवं व्यवस्थापितम्—

तत्रापस्तम्बः—चण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्वज्ञानाद् जलं पिबेत् ।

प्रापश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विधीयते ।

इति स्पर्शनेनावस्थानस्यैव देवलेन निन्दितत्वात् विहाय
 देवलं केनाप्यन्येन स्मृतिकारेणात्र विषयेऽनुस्लेखाच्च विशिष्टस्थान-
 प्रयन्धादिव्यवस्थया ग्रामाद् बहिः पञ्चविंशतिदण्डमात्रविप्रकृष्टे
 स्थाने सभागृहनिर्माणेनाभ्यनुज्ञायमानो न विरुद्ध इति प्रतिभाति ।
 अत्र च धर्मज्ञा एव प्रमाणम् । अस्मिन्नवसरे स्पर्शास्पर्शविषये
 शास्त्रनियमितयुगपरिमाणव्यवस्थापि कर्तुं शक्यत एवेति सूच्यते ।
 तच्च सभास्थानं प्रासादो देवमन्दिरं वा भवितुं नार्हति । यतः—

प्रासाद-देवहर्म्याणां चण्डालपतितादिषु ।

अन्तः प्रविष्टेषु तथा शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा ॥

इति प्रासादहर्म्यादिकं तत्प्रवेशायोग्यमिति प्रतिपादितम् ।
 अत्र प्रसङ्ग इदमपि सूच्यते—मण्डपमेदोऽपि-सभायामपेक्ष्यत
 इति—“चण्डालगृहप्रवेशने चण्डालेनैकगृहे वृक्षच्छायायां वा
 सहायस्थाने चण्डाल एव स्यात्, ब्राह्मणानुशिष्टं पाणूमासिकं
 चरेत्” इति प्राचेतसवचनेन क्षापते, यत एकमण्डपच्छायापि परि-
 हार्येति वर्ण्यते । तथाच निरावरणे स्थाने सभायां सर्वेषामवस्थानं न
 कथमपि विरुद्धमिति केचित् । कादाचित्कसभाप्रवेशादिविषयम-
 प्युक्तं वचनमिति वक्तुं न शक्यते, केवलं चण्डाद्वयं सहायस्थान-
 भाग्रेण पाणूमासिकग्रतानुष्ठानासंभवात्, किन्तु तेन साकमावासा-
 दिविषयमेवोक्तं वचनम् । अत एव—

चण्डालेन समं सुप्त्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ।

चण्डालैकमयीं गत्वा सावित्रीस्मरणच्छुचिः ॥

इति पराशरवचनमुपपद्यते । तथाचैकच्छायायां सहस्रायना-
 दिपर्यन्तसहस्रासस्यैव दोषत्वस्यात्र प्रतिपादनात् एकत्र मण्डपे
 सभायामस्पर्शनेनावस्थाने न कोऽपि दोष इति परे मन्यन्ते ।

सभायां तत्प्रवेशने स्पर्शने च कर्तव्ये समापतिते तु—

संरुटे विपमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः ।
 दृष्टपत्तनमार्गे च यथासंभवमिव्यते ॥
 तृणकृष्णादिधातेन कुड्येनान्तरितेऽपि च ।
 गोयालव्यजने चैव स्नानं तत्र न विव्यते ॥”

इति वचनानुसारेण यथासंभवं कर्तव्यम् । एकासनपरि-
 ग्रहस्तु—

एकशाखां समाख्यः फलान्यभ्रात्पसो यदि ।
 प्रापश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यविशोधनम् ॥”
 एकशाखां समाख्यश्चण्डालादि यथा भवेत् ।
 ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात् ॥”

इत्यापस्तम्बवचनयोरेकशाखास्तम्बन्यस्य निषेधात् निषिद्ध एव ।
 तदुक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—अत्र शाखाग्रहणमेवंजातीयद्रव्योपल-
 क्षणार्थम् । अत्र संग्रहकारः—

तार्णे संस्तर एकस्मिन्नस्पर्शैस्तह तिष्ठति ।
 अस्पर्शैस्तैरदुष्टोऽस्मीत्येवं सूदस्तु मन्यते ॥” इति ।
 “कुण्डे मज्जे शिलापृष्ठे त्र्योकायां गजशृङ्गे ।
 संग्रमे संरुटे चैव स्पर्शादोपो न विव्यते ॥” इति वचनं

त्वपद्रिपयमेव ।

काशीब्राह्मणमहासम्मेलने—मध्यस्थाः धर्माचार्याहच—
 “चण्डालानां भ्रामान्तर्निवासः देवालयप्रवेशः स्पर्शश्च शास्त्रेण
 निषिध्यते, इत्येव वदन्ति, नतु सभाप्रवेशविषये किमपि ।

एककूपोदकादिव्यवहारविषये तु शूलाणिभट्टाचार्यैः प्राय-
 श्चित्तविवेक एवं व्यवस्थापितम्—

तत्रापस्तम्बः—चण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्वज्ञानाद् अलं पिबेत् ।

प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विधीयते ।

चरेत् सान्तपनं क्षिप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः ।
तदर्थं ॥ चरेद्वैश्यः पादं शुद्रस्य दापयेत् ॥

जनभ्यासे देवलः—

चण्डालकूपमाण्डेषु यस्त्वज्ञानात् जलं पिबेत् ।
स तु व्यहेण शुष्येत शुद्रस्त्वयेन शुद्ध्यति ॥

विशेषमाह शातातपः—

चण्डालोदकमाण्डेषु यः पिबेत् तृपितो जलम् ॥
तत्क्षणात् क्षीयते सत्त्वेत् प्राजापत्येन शुद्ध्यति ॥
यदि न क्षीयते तोयं चिरेणैवास्य जीर्यति ।
प्राजापत्यं न कर्तव्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

चण्डालपरिगृहीतान्यखानितकृपादावक्षिराः—

चण्डालपरिगृहीतं यो ज्ञानानुदकं पिबेत् ।
तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

आपद्यापस्तम्बः—भृषाकचण्डालपरिग्रहे तु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन
शुद्धिः ।

चण्डालसृष्टजलक्षीरादिपानेऽक्षिराः—

यत्तु चण्डालसंसृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः ।
स तु सन्तपनं कृच्छ्रं चरेत् शुद्धपर्यमात्मनः ॥

आपस्तम्बः—

चण्डालेन तु संसृष्टा अपो यः पिबति विजः ।
त्रिरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

अस्यापवादे गमः—

आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च कलसंभवाः ।
म्लेच्छमाण्डस्थिता दुष्टाः, निष्कान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

अन्त्यजखानितकृपादिजलपाने आपस्तम्बः—

अन्त्यजैः खनिताः कृपास्तडागानि तथैव च ।
एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

यत्तु घृद्धशात्तातपचयनम्—

“अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥”

इति, तदापह्निषयम् । अन्त्यजभाण्डस्थजलादिपाने—

पराशरः—

“भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा षणो दधि ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ।

ब्रह्मर्ष्योऽप्यासश्च याज्यवर्णस्य निष्कृतिः ।

शूद्रस्य नोपवासस्तु दिनेनैकेन शुद्ध्यति ॥” इति ।

“सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु वृषिता ।

म्लेच्छस्पर्शं सुराभाण्डे कूपोदकविमिश्रिते ॥”

इति वचने तु म्लेच्छस्पर्शमात्रे गङ्गाजलस्य दोषत्वप्रति-
पादनादन्यत्रान्त्यजादिस्पर्शोऽपि तस्य न दोषत्वमिति वक्ष्यायाः ।
अत्रान्त्यजाः—“सर्वासामन्त्यजातीनां स्पर्शं त्वाचमनं विदुः । येषां
तु ब्राह्मणो नास्ति तेषां स्नानं विधीयते” इति वचनाद् ब्राह्मणपौ-
रोहित्यवन्त एवन्त्यजा गृह्यन्ते, नतु चर्मकारादयोऽपि, इतितु
तदाशयः । अत्र म्लेच्छपदेन चण्डालादीनामप्युपलक्षणात्, म्लेच्छ-
निन्दायां कूपोदकनिन्दायां वैव तात्पर्याद् गङ्गाजलस्यापि चण्डा-
लस्पर्शो दोषत्वमेवेति केचन ।

अत एव—

चण्डालो वापि यस्यास्ये न्यस्येद् गङ्गाजलं परम् ।

सोऽपि मुक्तिं लभेन्मर्त्यः किं वा पुत्रादिना द्विज ।

नीचोत्तमविचारस्तु कालाकालविचारणा ।

देशदेशविचारस्तु न गङ्गासलिले भवेत् ॥

प्राप्तमात्रं तु गङ्गाम्बु प्रणमेत् संग्रहेत् पिबेत् ॥

इति धृद्वर्द्धमपुराणवचने चण्डालोऽपीत्यपिशब्दप्रयोगेण
गङ्गास्तुतावेव तात्पर्यमवसीयते ।

“समन्ततश्चतुर्हस्तो जलाधारो भवेद्यदि ।

अन्त्यजैरपि संस्पृष्टो पूतो वाप्यादिवद्भवेत् ॥”

“चण्डालपतितादीनां पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।

जानुदमाच्छुचि ज्ञेयमपस्तादशुचि स्मृतम् ।”

“समन्ताच्चतुरो हस्तान् जलाधारो भवेद्यदि ।

अन्त्यजैरपि संस्पृष्टो पूतो भवति नान्यथा ।”

इत्यादिवचनानि मत्स्यसूक्त-देवल-बुध्याश्वत्थस्मृत्यादि-
गतानि तु समन्ताद्यर्तुहस्तपरिमितकूपादीनां जानुदघ्नप्रदेशात्परत-
एव तदीयानां जलानां शुद्धत्वं प्रतिपादयन्ति, नतु ततः पूर्वतनाना-
मपि । अत्र हस्तपरिमाणं तु—

अष्टदशतं पणवतिः परिमाणं चतुरशीतिर्या पुंताम् ।

उत्तम-मध्यम-भीमानामङ्गलिसङ्ख्या स्वमानेन ।”

इत्युक्तपरिमाणेषु सप्तधा विभक्तेषु पादोनांशद्वयमितमेव,
ततश्चोत्तमपरिमाणेन हस्तपरिमाणविवक्षायां—उत्तमपुरुषमध्या-
ङ्गलिमध्यपर्वपरिमितस्यैवाङ्गलत्वात् माकिमेकाग्रिशाङ्गुलपरिमितमेवै-
कहस्तपरिमाणं भवति । उक्तचतुर्हस्तपरिमितस्तु कूपो न सांप्रतं
कुत्रापि दृश्यते, इति तादृशकूपखननप्रथमं विना नान्त्यजाना-
मन्येषां न साधारणः कूपो भवितुमर्हति । सर्वथा तु सांप्रतिकः
कूपाः नोक्तपरिमाणाः, इति नेदानोन्तनकूपोदकग्रहणेऽन्त्यजाना-
मधिकारस्साधारणः संभवति ।

एतेन—जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महोत्तले ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु तु न दूषणम् ॥”

इति संवर्तवचनमपि—व्याख्यातम् ।

तथाक्षोभ्यतटाकानि नदीवाप्यः सरांसि च ।
फट्प्रलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ।”
“दीर्घमाष्टे शिलाष्टे नौकायां जाह्नवीतटे ।
महातीर्थे तु संप्राप्ते स्पर्शदोषो न विद्यते ।”

इत्यादिद्वयलादिबचनानि ॥ नयादावपि तत्तद्घट्टानां पृथक्-
करणमेव प्रतिपादयन्ति, नतु सर्वथा स्पर्श्यत्यम् । इदं च मोत्तरदेशे
दृश्यते । काश्यादौ सर्वत्रैकत्रैव घट्टे सर्वेषां स्नानादिदर्शनात्, दक्षि-
णदेशे तु वर्तते । तत्र च तत्तद्देशीया धर्मज्ञा एव प्रमाणम् । तदेवमन्त्य-
जानां स्पर्शास्पर्शविषयोऽपि व्याख्यातः । इदं सर्वमापदि स्पर्शदो-
षाभावप्रतिपादनपराणामन्त्यजादिस्पर्शपरत्वमेव, नाशौचिस्पर्श-
स्पर्शपरत्वमिति स्वीकृत्यैव वर्णितम् । यतः प्रायेण सर्वेऽपि नियन्ध-
कारा एवमेव मन्यन्ते ।

तदिदं सिद्धम्—यत् जातिविभागोऽयं वर्णभेदेनानुलोम-
प्रतिलोमादिभेदेन च जन्मत एव वर्तते, नतु गुणतः । विद्यन्ते हीदा-
नीमपि ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्रा वर्णा अनुलोम-प्रतिलोमविसंकराश्च
पट्टशोऽत्र भारतवर्षे ।

कलौ क्षत्रियवैश्ययोरभाव इति वादस्तु—नन्दपण्डितैः
पराशरस्मृतिव्याख्यावसरे समालोचितः, स एवास्माभिरपि
मन्यत इति तदीयानि वाक्यानि संगृहीतम् ।

तथाहि—“ननु चतुर्वर्णधर्मप्रज्ञोऽयमनुपपन्नः; कलौ क्षत्रिय-
वैश्ययोरभावात् । तथान्न भागवते—

“महानन्दिस्रुतो राजन् शूद्रागर्भोद्भवो घली ।

महापम इति ख्यातो नन्दक्षत्रविनाशकृत् ॥

ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्राया अधार्मिकाः ।

येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः ।

तेऽत उद्देशतः प्रोक्ताः वंशीयाः सोम-सूर्ययोः ।

आरभ्य भवतो जन्म यावच्चन्द्रा(ग्रन्दा)भिषेचनम् ।” इति

अत्र सामान्येन क्षत्रविनाशावगमात्—परीक्षितमारभ्य नन्दपर्यन्तमेव तत्सदृभावबोधनाद्योपरिष्ठात् तदभावो गम्यते, वैश्यानां त्वनुपलब्ध्यैव तन्निश्चय इति; उच्यते, अश्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां क्षत्रियाणां राज्याभावमार्घं प्रतीयते, न स्वरूपाभावाः, तत्र क्षत्रविनाशकृदित्यनेन न तत्सिद्धिः; तस्यापि ताभ्यां राज्याभावमात्रपरत्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षविरोधापत्तेः, प्रत्यक्षेणैव तदुपलब्धेः । अत एव हरिवंशे—

वैश्याचाराश्च राजन्या धनधान्योपजीविनः ।

युगोपक्रमे पूर्वं भविष्यन्ति द्विजातयः ।” इति ।

युगोपक्रमे—कलियुगोपक्रमे; तथैवोपक्रमात् । एवं च वैश्यानामपि गुर्जरदेशे प्रत्यक्षोपलब्धिरेव सत्तागमिकेत्यलं विस्तरेणेति ।

युक्तं चेत्—अत एव—यावच्चन्द्राभिषेचनमित्युपसंहार उपपद्यते । अनेन तु क्षत्रियाणामभिषिक्तानां नन्दपर्यन्तमेव सत्तेति ज्ञाप्यते । सूर्यावसिक्तास्तु अभिषिक्ता अपि क्षत्रियधर्मेण वर्तमानाः सांप्रतमपि वर्तन्ते कोचिनराज्यादिषु । एतेन—नन्दान्तं क्षत्रियकुलमित्यपि—व्याख्यातम्; क्षत्रियकुलपदेनाभिषिक्तक्षत्रियकुलस्यैव विवक्षणात् । “कलाघातन्तयोः स्थितिः” इति त्वाणिक्याभिप्रायम्; ततः क्षत्रियवैश्यकुलोत्पन्ना अपि यद्व एवाकुलोपनयनाः प्रात्यक्षत्रिया प्रात्यवैश्याश्च जातितः क्षत्रिय-वैश्या अपि वृषलसमाना एव दृश्यन्ते । तत्र च “वृषलत्वं गता राजन् ब्राह्मणादर्शनेन च ।” इति ब्राह्मणादर्शनमेव कारणं तया वर्णितमिति गुर्जरदेशादौ ब्राह्मणादर्शनमात्रेणाविच्छिन्नोपनयनादयः क्षत्रिय-वैश्या अपि प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । मरुदेशादौ तु—यत्र कृतोपनयनानामकृतोपनयनानां च विवाहादि-

सम्बन्धो दृश्यते वैश्यानामपि जातिः, बहुपरम्परापर्यन्तमनुपनी-
तानामप्युपनयनसंस्कारो धर्मप्राणैरपि पण्डितवरैरभ्यनुज्ञायते, तत्र
मूलं तु तत्तद्देशाचार एव प्रमाणम् । धर्मसूत्रादिविच्छिन्नो देशा-
चारोऽपि प्रमाणमिति तु कल्पना न साधीयसी । सति-
चैवम्—सनातनधर्मावलम्बिनां समुन्नतिर्महदेशीयानामेतादृशा-
नामपि क्षत्रिय-वैश्यात्वादिग्रहणैर्नैव यदि संपादनीया, अन्यथा
तु सनातनधर्मसंस्थानां जीवनमेव संशयितं स्यादिति कारणेन
धार्मिका अपि धर्मज्ञाः परिस्थितिमनुसृत्य प्रायश्चित्तादिसंकोचनेन
व्रात्यसंस्कारं बहुपरम्परातिक्रमेऽपि यत् कुर्वन्ति, तदिदं देशान्त-
रीयेषु क्षत्रिय-वैश्ययोरेपि विपक्षे कथं नोपयुज्यते ? का यात्र विनिग-
मना ? व्यक्तिविशेषाणां जातिविशेषव्यवस्था हि तत्तत्समाजाधी-
नैव, नतु धर्मज्ञाधीना, शास्त्राधीना वा । सति चैवं यत्र देशे क्षत्रिय-
जातित्वं वैश्यजातित्वं वा स्वसमाजीयानां सर्वेषामपि समाजविशेषा
मन्यन्ते, तत्र महदेशीयक्षत्रिय-वैश्यादिविपरिणयेव व्यवस्था सर्वथा
समादरणीया, मद्रासप्रान्ते कोमुट्टिपदवाक्यास्तु—कामिकाग-
मोक्ता गोमुष्टिजातिविशेषा एव, शब्दसामान्यात्, इति मन्वाना
एव धर्मज्ञाः, तेषां वैदिककर्मानधिकारं मन्यन्ते । परंतु मन्यन्ते—
सांप्रतं तेष्वपि बहुवोऽविच्छिन्नोपनयनाः वैदिकाचारैरेव सर्वानपि
व्यवहाराननुतिष्ठन्तः श्रीशृङ्गगिरि-श्रीकामकोटिपीठाधिष्ठाना-
दिधर्माचार्यैर्यथावदेव व्यवहिमाणाश्च बहव एव वर्तन्ते, कोमुट्टिपद-
व्यपदेशो हि न किञ्चत्करः, एवमेवान्धदेशोऽपि, इति न केवलं गुर्जरदेशो,
नवा महदेशो, किन्तु सर्वेषु देशेषु क्षत्रिय-वैश्या वर्तन्त एव । तेषां
विच्छिन्नोपनयनपरम्पराकाणां व्रात्यसंस्कारव्यवस्थायां तु तत्तद्देशीया
धर्मज्ञा एव प्रमाणमिति ।

धर्मप्रदीपः

शुद्धितत्त्वप्रकाशः

शुद्धितत्त्वे हि समालोचनीये विषयद्वयमस्माकं पुरतः स्फुरति—ब्राह्मसंस्कारः, मतान्तरं प्रविष्टानां पुनः स्वमतप्रवेशनं च । इवालये जातिविशेषाणां स्थानविशेषव्यवस्था तु जातितत्त्व-पय समालोचिता । तत्र प्रथमं ब्राह्मसंस्कारं समालोचयामः ॥

ब्राह्म्या नाम यथाकालमुपनीता ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः, तत्त-जातिपरमबहिष्कृताः शुद्धैर्ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैः संव्यवहारायोग्याश्च ये, त एव ।

तदाह पमः—“समतिक्रान्तकालास्तु पतिताः सर्व एव ते ॥”

व्यासः—“ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां कालश्चेद्ब्रह्मपागादयम् ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्याः परिहर्षाः प्रयत्नतः ॥”

वसिष्ठः—“नैनानुपनयेयुः नाध्यापयेयुः, न याजयेयुः,

नैमिर्व्यवहरेयुः ।”

मनुः—“मैतैरपूतैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणं यौनांश्च सम्यन्धानाचरेत् ब्राह्मणस्सह ॥”

संग्रहकारः—ब्राह्मस्थाकृतचित्तस्य न कार्यमुपनायनम् ।

अध्यापनं याजनं च विवाहादि च वर्जयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः—“अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्म्यस्तोमादृते ऋतोः ॥”

वसिष्ठस्तु प्रायश्चित्तान्तरमाह—“पतितसावित्रीक कीदा-लकं व्रतं चरेत्, द्वौ मासौ यावदेव कर्तयेत्, मासं पयसाऽर्ध-मासमाभिक्षयाऽष्टरात्रं वृतेन, पट्टाश्रमणाचितम्, त्रिराश्रमव्यभक्षः, अहोरात्रमुपवसेत् अश्वमेधावभृतं वा गच्छेत् ब्राह्म्यस्तोमेन वा यजेत” इति ।

अत्रेदं पारस्करगृह्यसूत्रं तद्विवरणं च—

“अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीकाः भवन्ति । नैनानुपनयेपुनर्ना-
ध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैमिर्व्यवहारेयुः । कालातिक्रमे नियतवत् ।
त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये संस्कारो नाध्यापनं च, तेषां
संस्कारेष्वस्यो ब्राह्म्यस्तोमेनेष्टा काममधीधीरन् व्यवहार्या भवन्तीति ।

अत्र कर्कः—त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्येऽसंस्कारो
नाध्यापनं चेति चतुर्थादिपरम्परायां ब्राह्म्यानां नोपनयनादि सर्व-
मिति व्याचष्टे ।

जयरामः—त्रिपुरुषमिति । एषां त्रयाणामपत्ये चतुर्थं
पुरुषे कृतप्रायश्चित्ते केवलमुपनयनाख्यः संस्कारः, नाध्यापनादि-
रिति विवृणोति ।

हरिहरस्तु—त्रीन् पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रीकाः
पितृ-पुत्र-पौत्रास्तेषामपत्ये पुत्रे संस्कार उपनयनं भवति, न पुनश्च-
तुर्थादीनाम् । तेषां चोपनीतानामपि अध्यापनं न भवति । मूको-
न्मत्तौ तु संस्कार्याविति केचित् । कर्मस्वनधिकारात् तेषां वातित्यं
नास्ति ; तदपत्यं तु संस्कार्यम् । “ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो
ब्राह्मण पत्ये”ति स्मृतेः । अन्ये तु तावपि संस्कार्यावित्याहुः । होमं
तावदाचार्यः करोति । आपस्तम्बः—शूद्राणामदुष्टकर्मणामुप-
नयनम् । एतच्च रथकारविषयम् ; तस्य मातामहोद्वारकं शूद्रत्वमिति
व्याख्याति ।

गदाधरोऽपि—त्रीन् पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रीकाः
पितृ-पुत्र-पौत्राः, तेषां त्रयाणां पतितसावित्रीकाणामपत्ये चतुर्थं
पुरुषेऽसंस्कार उपनयनसंस्कारो न भवति, अध्यापनं च न भवति ।
तेषां पितृ-पुत्र-पौत्राणां मध्ये यः संस्कारेष्वुः आत्मानं संस्कारयि-
तुकामः, स ब्राह्म्यस्तोमेनेष्टा व्यवहार्यो भवति इति टीकायति ।

अत्र द्रव्याणामित्यस्य पितृ-पुत्र-पौत्राणामिति विवरणं सर्वेषां समानम् । तथाच प्रपितामह-पितामह-पितृणामनुपनीतत्वे पुत्र-स्यापि नोपनयनम्, अथवा नाध्यापनमात्रमिति विवरणाशयोऽ-यमप्यते । सति चैवम्—“पश्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्याताम्, तेषामिच्छतां प्रापश्चित्तम्, यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनम्, ते इमंशानसंस्तुताः” इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रस्य पारस्करगृ-ह्यसूत्रस्य चार्थभेदो वर्तते, यतः पारस्करमते प्रपितामहमारभ्यानु-पनयने नप्तुनोपनयनमिति मन्यते गदाधरादिमते, आपस्तम्बमते तु तस्याप्युपनयनं मन्यते । कर्कोदिमते तु चतुर्यस्पोपनयनं वर्तते, अ-ध्यापनमात्रं न वर्तते इति स्वीकारात् सत्पमस्त्येकवाक्यता । तथाच चतुर्यस्यानुपनयने तन्मात्रस्य नाध्यापनमात्रम्, व्यवहार्यतादिकं तु वर्तते एव । तत्पुत्रादीनां तु सर्वे मूकोन्मत्तादिपुत्रादीनामिवेति फलति ।

तथाच यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत इति वाक्यस्यापि “त्रिपुरुषमनुपनीतानामपत्ये” इत्यनेनैकाध्यात् प्रपितामहादीत्या दिशब्दः प्रपितामहमारभ्याद्यस्तात् द्रव्याणां पुरुषाणां चोपनयेवाभि-प्रति, इति प्रपितामहमारभ्यानुपनयने पञ्चमादिपरम्परायामपि घ्रात्यसंस्कारसंभव इति कल्पनं न केषांचन सांप्रतम् । पञ्चमपर-म्परायामनुपनीतस्य केवलं प्रायश्चित्तीयता, उपनयनं तु मूकोन्मत्ता-दिपुत्राणामिव तत्पुत्रादीनामेव भवति, इति केचिन्मन्यन्ते । यत् अत्र—वचने द्रव्याणां पुरुषाणामनुपनयने यद् घ्रात्यत्वम्, तस्यैव प्रायश्चित्तेन निर्हार इति स्वमतम्, खान्तेवासिमतं ॥ द्वादशपुरुषाणां ततोऽधिकानामपि अनुपनयनेऽपि यद् घ्रात्यत्वम्, तस्यापि द्वादश-वार्षिकप्रायश्चित्तमिति—इत्यादि घ्रात्यसंस्कारमीमांसायां श्रीराम-मिश्रशास्त्रिभिर्विवेचितम्, तत्र वयं पश्यामः—यदुज्ज्वलावृत्तिसहि-तानामुक्तापस्तम्बसूत्राणां स्वारस्यं द्वादशपरम्परापर्यन्तं घ्रात्यसंस्का-रयोग्यतायां न भवतीति ।

अत्र केचित् यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं तस्य द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तविधानपरं भूले प्रतिपुरुषं संख्याय पावन्तोऽनुपनीता इतीत्यस्यानुपपन्नो य उज्ज्वलावृत्तौ सूचितः, तत्पर्यालोचनेन द्वादशपरम्परापर्यन्तं प्रात्यसंस्कारयोग्यता वर्तत इति गम्यत—इति वदन्ति । अन्ये तु—द्वादशवर्षाणीत्युपलक्षणम्, प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानिति वचनानुसारेणासंख्यातानामनुपनीतत्वेऽपि तावद्वर्ष-प्रायश्चित्तेन सर्वधर्मोधिकारो भवतीति—मन्यन्ते ।

अत्रेवमेव प्रष्टव्यं यत्—द्वितीयमतानुसरणे प्रतिपुरुषं संख्यायेत्यनेनैव गतार्थत्वात् यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत इति पृथक् सूत्रान्तररचनं सूत्रकाराणां किमर्थमिति ? यदि तु प्रपितामहस्यानुपनयनमारभ्य द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तव्यवस्थापनार्थं तत्सूत्रमिति धर्यते, तर्हि प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानित्यस्य योजनं कथमत्र सम्पाद्यते ? यदि तु प्रपितामहस्यानुपनीतत्वे एकं द्वादशवार्षिकम्, स्वस्य कालातिशये प्रपितामहस्यानुपनीतत्वे च द्वादशवार्षिकद्वयम्, प्रपितामहस्य पितुरनुपनीतत्वे स्वस्य कालातिशये च द्वादशवार्षिकत्रयमिति रीत्या विवरणमभिप्रेयते, तर्हि प्रपितामहपितुर्द्वयप्रपितामहस्य पर्यन्तमेवानुपनीतत्वे प्रात्यसंस्कारयोग्यता, न तदनन्तरानुपनीतत्वेऽपि । यतो द्वादशवार्षिक्यतुष्टयावसरो यदा भवति, तदा न प्रायश्चित्तमिति चतुर्थं नास्ति निष्कृतिरिति वचनानुसारेण अन्यत्र व्यवस्थापितम् ? इति कथमसंख्यातानामनुपनीतत्वेऽपि प्रात्यसंस्कारोचित्यं भवति ? एतेन—प्रपितामहस्यापि पितुरनुपनीतत्वे प्रायश्चित्तं नोक्तं धर्मज्ञैरुद्धृत्यम्, एवं ततः पूर्वस्थापीत्युज्ज्वलावृत्तिगतं चाक्षयजातमपि—व्याख्यातम् । अनेनापि हि प्रतिपुरुषं संख्याय द्वादशवार्षिकसंख्याव्यवस्थापन एव धर्मज्ञानामधिकारः प्रकाश्यते, न नूतनप्रायश्चित्तव्यवस्थापने । एतेन प्रथमतमपि प्रत्युक्तम् । तत्र हि मते प्रपितामहस्य पितुरनुप-

नीतत्वेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तमिति तदनुक्तोर्ध्वमज्ञैरुद्दनीयत्वं यदुज्ज्वला-
यामुक्तम्, तद्विरोधः ; प्रतिपुरुषं संख्यायेत्यस्यानन्वयात् । प्रतिपुरुषं
संख्यायेत्यस्य 'यस्य प्रपिताहादी'त्यत्रानुपपन्नस्योज्ज्वलाप्रतिपादितस्य
विरोधः, द्वादशवार्पिकप्रायश्चित्तविधानान्यथानुपपत्त्या द्वादश-
परम्परापर्यन्तवियक्षाऽनौचित्यञ्च भवति । तथा चापस्तम्बसूत्राणां
प्रपितामहपर्यन्तमनुपनीतत्वं एव व्रात्यसंस्कारयोग्यतायां स्यात्स्यम्,
न द्वादशपरम्परानुपनीतत्वेऽसंख्यातानुपनीतत्वेऽपि वेति प्रतिभाति ।
“चतुर्थे नास्ति निष्कृतिरिति” यच्चनस्याप्येकवाक्यताविवक्षायां
तु चतुर्थस्याप्यसंस्कार इति गदाधरादिविवरणमपि योग्यमेव, परं
त्यापस्तम्बधर्मसूत्रेण नैकवाक्यता भवति ।

सति वैधम्—“प्रपितामहस्य पितुरारम्भानुपनयने तु (पञ्च-
मादिपरम्परायां तु) प्रायश्चित्तं धर्मज्ञैरुद्दितव्यम्” इति हरदत्त-
वृत्त्यां पञ्चमादिपरम्परायामप्युपनयनादिसंभव इति सूचनं चिन्त्योप-
पत्तिकं प्रतिभाति ।

यत्तु सांप्रतमनुच्छिन्नोपनयनानामपि वैद्यानामान्धदेश
उत्कलदेशे दक्षिणात्येषु च वैदिककर्माधिकारविषये महान्
कलकल्लो दृश्यते, सोऽयं निर्मूल एवेति तेषामनुच्छिन्नोपनयन-
परम्पराकाणां वैदिककर्माधिकारो न कथमपि विरोधमर्हति ।

यत्तु—उच्छिन्नोपनयनपरम्पराकाणामपि केचन जन्मताः
स्वस्य क्षत्रियत्वं वैश्यत्वं च मन्याना अपरेषामनुच्छिन्नोपनयनपर-
म्पराकाणामिव वैदिकमुपनयनं वैदिककर्माधिकारं आपेक्षन्ते,
तत्रोक्तधर्मसूत्राणि यदि पर्यालोच्यन्ते, तर्हि न कोऽपि प्रतिवि-
धानप्रकारः संभवति । सत्यप्येवं मरुदेशीयाः बहव एवोच्छि-
न्नोपनयनपरम्पराका अपि धार्मिकप्रवरैरपि व्रात्यस्तोमादि-
नोपनयनाय वैदिककर्माधिकाराय चानुमन्यन्ते, इति मरुदेशीयानां
वैद्यानामाचारप्रथा तद्देशीयपण्डितवरैरनुमन्यमाना, देशिकशिष्टा-

चारप्रामाण्येनैव कथमपि निर्वहणीया । गृह्यसूत्राणि हि प्रमाण-
तत्त्वोक्तरीत्या सृष्टिमूलकत्वादाचारसमकक्ष्या इति तद्देशीयाचार-
प्रामाण्यं तद्देशीयानां शरणमेव वर्तते । देशान्तरे तु न तथाऽऽचारो
दृश्यते, इति गृह्यसूत्रानुसारिण्येव व्यवस्था समादरमर्हति ।

एतावत्तु विशदमिह वक्तुमिच्छामः—जातिविशेषाणां क्षत्रि-
घत्यं वैश्यत्वं ब्राह्मणत्वं वा तत्तत्समाजैकनिर्णेषम्, नतु समाजान्त-
रेण । तत्तत्समाजदृष्ट्या जातिविशेषनिर्धारणायां तु—ब्राह्म्यसंस्का-
रादिना तत्तज्जात्युचितमुख्यादिकर्माधिकारचर्चाभावे शास्त्रीया
व्यवस्थोपयुज्येत, नतु व्यक्तिविशेषस्य जातिविशेषादिव्यवस्थाया-
मपि । चिरस्थायिनी जातिविशेषप्रसिद्धिः विप्रतिपद्यमानया
स्यसमाज एव व्यक्तिविशेषैरेव स्वीक्रियमाणया वा प्रसिद्धया
नान्यथापि नुं प्राकपते ।

तथाच धर्मज्ञाः पण्डिता यदि हरदत्तपृत्तिमनुसृत्य, यदि वा
गदाधरादिपृत्तिमनुसृत्य ब्राह्म्यसंस्कारं व्यवस्थापयन्ति समाज-
विशेषस्य व्यक्तिविशेषस्य वा, तर्हि न एव तत्र प्रतियुयः ।

काशीब्राह्मणमहासम्मेलने सर्वेऽपि धर्माचार्या एकमत्येन
परम्पराप्रत्यर्पणं ब्राह्म्यसंस्कारः प्रशस्त इति व्यवस्थापयन्ति,
ततश्च परम्पराप्रपातिक्रमेऽपि ब्राह्म्यसंस्कारो गौणः, न मिथ्य
इति तदाशयः प्रतीयते ।

एतेन—पतिनपरावर्तनमपि—व्याख्यातम्, तदपि हि “सं-
वत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाधीनात् नतु
पानासनाशनात् ।” इति वचनेन संवत्सरपर्यन्तं लघुनरसंसर्गौघं
पातित्याभिधानात्, वत्सरचतुष्टयपर्यन्तं तदभ्यासे “वनुर्ये नास्ति
निष्कृतिरिति” न्यायेन तद्भावापत्त्या पुनः परावर्तनयोग्यताया विरहात्
लघुनरसंसर्गं संवत्सरत्रयमध्य एव समादरमर्हति, नतु ततः पश्चात् ।
यौनसंसर्गं तु सप्तषड्पातित्याभिधानात् तस्य कदापि लघुसंसर्ग-

कौटिप्रवेशासंभवः । तत्र स्त्रीविषये यलात्कारादिनाथोनसंसर्गस्य लघुत्वेन लघुप्रायश्चित्तादिव्यवस्थासंभवेऽपि पुंसां विषये तदसंभवात् पतितपरावर्तनमसंभवमेव । तदपत्यानां पादोनप्रायश्चित्तेन शुद्धिः संभवत्येव, यदि तान्यप्यत्रानेन वत्सरचतुष्टयं तत्संस्पृष्टानि न भवन्ति । “कलौ पतति कर्मणा” “वत्सार्धेव कलौ धुगे” इत्यादिवचनं पतितसंसर्गत्वेन संसर्गस्य न महापातकत्वं यत् बोधयति, तदपि कर्मपतितपरमेव, न तु जातिपतितपरम्, इति “संवत्सरेण पतती” त्यादिवचनेन कलावपि जातिपतितस्तेष्वप्यदिसंसर्गस्य पातित्यप्रयोजकत्वाङ्गीकारो न दोषाप ।

एतेन—“संवत्सरेऽष्टभिस्तु तद्भावमधिगच्छति” इति पृथग्बचनसार्थक्यमपि—व्याख्यातं भवति ।

अथ मदनरत्नप्रदीपः—

पतनशब्दार्थमाह गोतमः—दिजातिरुर्मभ्यो हानिः पतनम्, परम चासिद्धिरिति । दिजातीनां यानि विहितानि कर्माणि श्रोतानि स्मृतानि च तेभ्यो हानिः । तत्रानधिकारिणः परम लोकेऽसिद्धिः, पापकर्ममतिबन्धाद्युपात्तसुहृतफलानिष्पत्तिरित्यर्थः । अयञ्चानधिकारः प्रायश्चित्त-तदङ्गजपादिव्यतिरिक्तैषु बोद्धव्यः, अन्यथा तदुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । तत्र दिजातिग्रहणं तेषामपि पातित्यश्रवणात् । संयोगं चैव तैः सहेति । अत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तमहापातकादियुक्ता लक्ष्यन्ते ; साक्षात्परकीयपातकसंसर्गस्य कर्तुमशक्यत्वात् । तेनाप्यमर्थः—तैः पूर्वोक्तब्रह्मत्यादिमहापातकचतुष्टयान्यतममहापातकयुक्तैः प्रत्येकं संयोगं संसर्गमपि महापातकमाहुरिति । अत एव याज्ञवल्क्यः स्पष्टमेव महापातकयुक्तसंसर्गस्य महापातक्यमाह—

“ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव शुक्रतत्पगः ।

एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥” इति ।

तैरिति सर्वनाम्ना पूर्वोक्तानां ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तानां चतुर्णामेव परामर्शात्तत्संसर्गस्यैव महापातकत्वम्, न तु संसर्गि-
संसर्गस्यापीत्यवगन्तव्यम् । संसर्गिसंसर्गस्य तु 'एनस्त्रिभिर-
निर्णिक्तैर्नार्थं कश्चित्समाचरेदिति' मनुना एनस्त्रिमात्रसंसर्गस्य
निषिद्धत्वात्पापजनकत्वमस्त्येव । महापातकिसंसर्गस्य पापहेतुत्वे
विशेषमाह मनुरेव—

संघत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् । इति ।

अत्र पञ्चम्यौ द्वितीयार्थे । तेनापमर्थः—यानाशनासनानि
पतितेन सहाचरन् कुर्वन् संघत्सरेण पतति, याजनाध्यापनाद्यौनानि
कुर्वन् संघत्सरेण पतति, किन्तु सद्य एवेति । अत्र याजनं स्वेन
तस्य, तेन वा स्वस्य । अध्यापनमपि स्वेन तस्य, तेन वा स्वस्य,
यौनं योनिहेतुकः संसर्गः । तस्मै कन्यादानं तस्मादा कन्यायाः
प्रतिग्रहः । यानं तेन सहैकयानारोहणम् । अशनं तेन सहैकस्यां
पङ्क्तौ भोजनम् । आसनं तेन सहैकस्मिन्नासन उपवेशनम् । अत्रा-
सनग्रहणमेकशय्याशयनस्योपलक्षणम् । वक्ष्यमाणवचनेनापि
पातित्यहेतुत्वाभिधानाच्च । बृहद्दिष्णुरपि—

संघत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । एकयानभोजनासन-
शयनैर्पात्रैश्चैव मुख्यैस्तु सद्य एवेति । अत्रैकशब्दः शयनान्तैः
सम्बद्धयते । एकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकशयनमेकस्यां
शय्यायां तेन सह शयनम् । स्त्रीवं स्त्रुक्स्राघ्यं याजनम् । मुख्यं मुख्य-
भवमध्यापनम् । अत्र मुख्यग्रहणमेकपात्रभोजनरूपसहभोजनस्यो-
पलक्षणम् । अत एव देवतः—

याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥

यान्ववोऽपि पृथक् कृत्वा तत्पार्थ नाप्नुयात्कचचित् ।

पृथक् भूतोऽपि संयोगाद्भजते दोषतुल्यतामिति ॥

अत्र सहभोजनमेकपात्रभोजनम्, न त्वेकपङ्क्तिभोजनम् ।
अत्र विनिगमकं व्यवहिताव्यवहितसम्यक्त्वमेव । अत्र यानग्रहणं
भोजनासनशयनानामुपलक्षणम् । एतेन अनुवाक्ये याजनाध्यापना-
धौनादिति सद्यः पातित्यहेतुषु यौनपदमपि सहभोजनत्योपलक्ष-
णम् । तेनात्र सर्वेषां वाक्यानामयमर्थः—एकयानभोजनशयनास-
नानि पतितेन सह कुर्यन् संवत्सरेण पतति । याजनाध्यापनविद्याह-
सम्यक्त्वसहभोजनानि कुर्यन् सद्य एवेति । अत्र च “एभिस्तु संव-
त्सेयो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ।” इति याज्ञवल्क्यवचने वत्सरमित्य-
त्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयायाः अवगात् यानादिचतुष्टयस्य संव-
त्सरं निरन्तराभ्यासे पातित्यहेतुत्वमित्यवगन्तव्यम् ।

देवलैः तु स्पष्टमेवोक्तम्—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम् ॥

इति । तेन संवत्सरमध्ये दिनमात्रान्तरेणापि दिनान्तरमा-
दाय यदा पण्यधिकशतश्रयदिवसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति, तदैव
महापातकहेतुत्वम्, अन्यथा ॥ निषिद्धत्वेन पापजनकत्वमिति वि-
वेकः । अत्र पूर्वोदाहृतबृहद्विष्णुवाक्ये एकयानभोजनासनशयनैरि-
ति द्व्यन्तात्परया तृतीया इतरेतरयुक्तानामेवैकयानादीनां पातित्य-
हेतुत्वम्, प्रत्येकान्तु—

आसनाच्छयनाद्यौनात्मभाषात्सहभोजनात् ।

संक्रामन्ति हि पापानि तैलपिन्दुरिवाम्भसि ॥

संस्त्रापस्पर्शनिष्वाससहयानासनासनात् ।

याजनाध्यापनाधौनात्पार्थ संक्रामते क्षणम् ॥

इत्यादिभिः पराशरादिवचनैर्निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वाव-
गमात्पापहेतुत्वम् ; न तु पातित्यहेतुत्वम् । अस्मिन्नेव वचने यौन-
सौचमुख्यैरिति द्वन्द्वनिर्देशे सत्यपि प्रत्येकमेव यौनादीनां सद्यः-
पतनहेतुत्वम् । यः पतितैः सह यौनमुख्यसौवानां सम्बन्धानामन्य-
तमं सम्बन्धं कुर्यात्, तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमन्तुवचनादि-
त्युक्तं विज्ञानभ्वराचार्यैर्मिताक्षरायाम् । यत्तु—

“पाष्मासिके तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना ।

एकव्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्थमाचरेत् ॥”

इति गृहस्पतिना याजनाध्यापनयौनैकपात्रभोजनैः पष्मा-
ससंसर्गे पातित्युक्तम्, तदकायतोऽप्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्रा-
ययाजने पूर्वोक्त एव विषयेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्तव्य-
थहितयौनसम्बन्धे वेदितव्यम् । अन्यथा पूर्वोदाहृतैर्याजनादीनां सद्यः
पातित्यहेतुत्वप्रतिपादकैर्वचनैर्धरोधः स्यात् । यौनसंसर्गविशेषे
दोषाभावाद्वा याज्ञवल्क्यः—कन्यां समुद्रहेदेयां सोपयासाम-
किञ्चनामिति । एषां पतितानां कन्यां पतितापस्यापामुत्पन्नामकिञ्च-
नामलङ्कारादिष्विष्यधनरहिताम् । अत्र विशेषमाह शृङ्गहारीतः—

पतितस्य कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रमुपोषिणां प्रातः क्षुण्णे-
नाहतेन घाससाच्छादितां नाहमेतेषां न ममेते इति त्रिरुच्चैरनिद-
धानां तीर्थे स्वगृहे योदहेदिति ॥ अत्र तीर्थे स्वगृहे योदहेदित्यनेन
त्यक्तपतितसंसर्गो कन्यां स्वयमेवोदहेन्न तु पतिनहस्तात्पतित्युद्दो-
षादिति दर्शयति । याज्ञवल्क्यवचने कन्यां समुद्रहेदिति वचनात्
कन्याव्यतिरिक्तपतितापस्यस्य संसर्गानर्हता विज्ञायते । अत एव
वसिष्ठः—पतितोत्पुत्रः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियः, सा हि परगा-
मिनी, तामरिक्थामुपेयादिनि । तदेवं ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणदु-
र्णस्तेषां पुर्वद्विनागमनमेभिः प्रत्येकं पूर्वोक्तसंसर्गश्चेति पञ्चमहापा-
तकानि मनुनोक्तानि । तत्र धैवर्णिकानां सुरापाननिषेधात् शूद्रस्य

सुरापाननिषेधाभावात् सुरापानं त्रैवर्णिकानामेव महापातकं न
शूद्रस्य । अन्यानि तु 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादीनि मनुष्य-
मात्राधिकारेण निषेधस्य प्रवृत्तत्वान्मनुष्यमात्रस्थ महापात-
कानि—इति ॥

अब्राह्मणसन्धेया मिताक्षरा त्वयमेव । सा यथा—

संसर्गश्च स्वनियन्त्रकर्मभेदादनेकधा भिद्यते । यथाह
शृद्धबृहस्पतिः । "एकदाप्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपङ्क्तयन्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥ नवधा संकरः प्रोक्तो न
कर्तव्योऽयमैः सहेति । देवलोऽपि—संलापस्पर्शनिःश्वाससहपा-
नासनाशनात् । याजनाध्यापनायीनात्पापं संकमते कृणामिति ।
एकदाप्यासनमेकलद्धासनमेकपङ्क्तिभोजनमेकभाण्डपचनमन्नेन मि-
श्रणं संसर्गस्तदीयान्नभोजनमिति यावत् । याजनं पतितस्य स्वेन
स्वस्य वा तेन । अध्यापनं तस्य स्वेन स्वस्य वा तेन । यौनं तस्मै
कन्यादानं तत्सकाशाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः । सहभोजनमेकामन्न-
भोजनम् । संलापः संभाषणम् । स्पर्शो गात्रसंमर्दः । निःश्वासः
पतितमुखवायुसम्पर्कः । सहपानमेकतुरगाद्यश्रोहणम् । पतेपां
मध्ये केन कर्मणा कियता कालेन पातित्यमित्यपेक्षायां बृहद्विष्णु-
नोक्तम्—संघत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । एकपानभोजना-
सनशयनैर्गौनस्त्रौचमुख्यैस्तु सम्पन्धैः सद्य एवेति' ।

अग्नैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकपात्रभोजने तु सद्यः
पातित्यम् । "याजनं योनिस्सम्बन्धं त्यध्यागं सहभोजनम् । कृत्वा
सद्यः पतत्येष पतितेन न संशयः" इति देवलस्मरणात् । स्त्रौचश-
ब्देन याजनमभिधीयते । मुख्यशब्देन मुख्यभयत्वेनाध्यापनम् ।
यौनस्त्रौचमुख्यैरिति सत्यपि दन्वादिनिर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः
पतनहेतुत्वम् । 'यः पतितैः सह यौनमुख्यस्त्रौचानां सम्पन्धानामन्य-
तमं सम्पन्धं कुर्यात्, तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमन्तुस्मरणात् ।

एकयानादिचतुष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतनहेतुत्वम् ; एकयान-
भोजनासनशयनैरिति इतरेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठा-
नस्य तु पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहेतुत्वमस्त्येव । “आसनाच्छय-
नाद्यानात्संभापात्सहभोजनात् । संकामन्ति हि पापानि तैलवि-
न्दुरिवाम्भसीति” पराशरवचनेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावग-
णमात् । संलापस्पर्शनिःश्वासानां तु यानादिचतुष्टयेनानुपह्नि-
तया समुच्चितानामेव पतनहेतुत्वम् ; न पृथग्भूतानामल्पत्वात् ।
पापहेतुत्वं पुनरस्त्येव ; संलापस्पर्शनिःश्वासेति हेतुवचनस्य दर्शि-
तत्वात् । अतः संलापादिरहिते सहयानादिचतुष्टये कृते पञ्चम-
भागो न द्वादशार्थिकं कुर्यात् । तत्सहिते तु पूर्णम् । एवं च सति
“एभिस्तु संवत्सरेषु वै वत्सरं सोऽपि तत्समः” इति योगीश्वर-
वचनमपि सहयानादिचतुष्टयपरमेव युक्तम् । अतः संलापादीनां
पृथक्पातित्यहेतुत्वं नास्ति । अत एव मनुना—“संवत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु यानासनाशनादि”ति
यानादिचतुष्टयस्यैव संवत्सरेण पातित्यहेतुत्वमुक्तम् (ज० ११
श्वलो० १८०) । अत्रासनग्रहणं शयनस्याप्युपलक्षणम् ।

अत्र च ‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । यानासनाश-
नादि’ति व्यवहितेन सम्यन्वः; प्राग्दर्शितविष्णुवचनानुरोधात्,
तथा “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । भोजनासनश-
यादि कुर्वाणः सार्वकालिकमिति’ वचनाच्च । न चानन्यपदोपः ;
यानासनाशनादिहेतोराचरन्नाचारं कुर्वन्निति भेदवियक्षया सम्य-
न्योपपत्तेः । यथा एतथा पुनरावेयसंमितयेष्ट्येति । यद्वा आच-
रन्निति शत्रा हेत्यर्थस्य गमितत्वात् । यानासनाशनादिति द्विती-
यार्थं पञ्चमी । याजनाध्यापनाद्यौनात्र तु संवत्सरेण पतति, किंतु
सद्य एव ; प्राचीनवचननिचयानुरोधादेव । अतो यौनादिचतुष्टयेन
सद्यः पतति, यानादिचतुष्टयेन संवत्सरं निरन्तराम्नासेनेति युक्तं

‘वत्सरं सोऽपि सत्समः’ इति । अत्यन्तसंयोगवाचिन्या द्वितीयाया दर्शनादन्तरितदिवसगणना कार्या । यथा पण्यधिकशतत्रयदिवस-
व्यापित्यं संसर्गस्य भवति, ततो न्यूने तु न पतितप्रायश्चित्तम्, किं
त्वन्यदेव । यथाह पराशरः—

“संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः ।

पञ्चाहे वा दशाहं वा द्वादशाहमपि वा ॥”

“मासार्धं मासमेकं वा मासत्रयमपि वा ।

अर्द्धार्धमेकमर्द्धं वा भवेदूर्ध्वं तु तत्समः ॥”

“त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।

चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं तृतीये पक्षे एव तु ॥

“चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पराकः पञ्चमे ततः ॥

पष्ठे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वैन्दवदयम् ॥

अष्टमे च तथा पक्षे पण्मासान्कृच्छ्रमाचरेदिति ॥”

कामतः संसर्गे पुनर्विशेषः स्त्वन्तरेऽभिहितः । सुमन्तुः—

“पञ्चाहे तु चरेत्कृच्छ्रं दशाहे तत्कृच्छ्रकम् । पराकस्त्वर्धमासे
स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेदिति ॥ मासत्रये प्रकुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रा-
यणोत्तमम् । पाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वर्द्धार्धमाचरेत् ॥
संसर्गे त्वान्तिके कुर्यादर्द्धं चान्द्रायणं नरः ॥” इति । अत्र चान्तिके
संसर्गे इति किञ्चिद् न्यून इति द्रष्टव्यम् ; पूर्णं तु वत्सरे मन्यादि-
भिर्द्वादशवार्षिकस्मरणात् । यत्तु बार्हस्पत्यवचनम्—“पाण्मासिके
तु संसर्गे याजनाध्यापनादिना । एकत्रासनशय्याभिः प्रापश्चि-
त्तार्धमाचरेदिति । याजनाध्यापनपानैकपात्रभोजनानां पण्मासात्पा-
तित्यवचनम्, एतदकामतोऽप्यन्तापदि पञ्चमहायज्ञादिप्राये याज-
नेऽङ्गाध्यापने दुहितृभगिनीव्यतिरिक्ते च योनिसम्बन्धे द्रष्टव्यम् ;
प्रकृष्टयाजनादिभिः सद्यः पातित्यस्योक्तत्वात् ॥

यत्तु सुमन्तुः—“चण्डालान्त्पस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं ॥ गच्छति ॥” इति, अघ्रा-
ज्ञानात् सकृत् चण्डालस्त्रीगमनेऽष्टाचत्वारिंशद्भोजने च द्वाद-
शाब्दम्, ज्ञाने तत्समत्वाद् द्विगुणप्रायश्चित्तेऽप्यव्यवहार्यतेति वदतां
कमलाकरभट्टानां प्रायश्चित्तरत्नकाराणां तु इदमेव मतमवगम्यते, यत्
यत्र यत्र तत्समत्वाभिधानम्, तत्र तत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि न
व्यवहार्यत्वमिति । तथाच “कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते”
इति वचने व्यवहार्य इति पदच्छेदपक्षेऽपि यत्र न श्लेच्छादिस-
मत्यम्, तत्रैव प्रवृत्तिः, न पापसामान्ये, इति कृतप्रायश्चित्तानामपि
मतान्तरप्रविष्टानां यावन्न श्लेच्छसमत्वम्, तावदेव व्यवहारयो-
ग्यता । तदनन्तरं यावत् प्रायश्चित्तविधिविषयता, तावत्—यौघा-
यनवचनानुसारेण परस्परं पजनयाजनादिसम्बन्धः, अमन्तरं तु
न स्वकर्माधिकारोऽपीति मन्तव्यम् । अत्र हि मते ‘चतुर्थे नास्ति
निष्कृतिरि’त्यस्य द्विवारं ज्ञानकृतपातित्ये न प्रायश्चित्तयोग्यता-
पीत्यत्रैव तात्पर्यं विवक्षितम् । तथाच मतान्तरं प्रविष्टा अज्ञानात्,
मोहात् यलात्कारेण छलाद्वा यदि श्लेच्छस्त्रीसङ्गमं विना, तत्रा-
ष्टाचत्वारिंशदधिकवारभोजनं विना च स्वमतप्रवेशं काङ्क्षन्ति,
तर्हि स्वपूर्वतनजातिप्रवेशो भवितुमर्हत्येवेति प्रतिभाति । अयमेव
पक्षः शूलपाणेरपि संमतः ।

यत्तु मिताक्षरादिषु पष्ठ-यधिकत्रिशतदिवसपर्यन्तमभ्यासेऽपि
न पातित्यापादकत्वं सहासनाशनशयनानामिति निरूपितम्, तत्र
सहाशनशब्देनैकपङ्क्तिभोजनस्यैव विवक्षणादत्रैकामघ्रभोजन-
स्यैव विवक्षितत्वात्तत्र विरोधः । अत्रापि पक्षे एकामघ्रभोजनेन सद्यः
पातित्यमिति यन्मिताक्षरायामुक्तम्, तदिदमपि अज्ञान एवाकाष्ट-
त्तिनिमित्तत्वम्, न तु ज्ञाने, इति सकृदेकामघ्रभोजनेऽपि पाति-
त्यस्योरीकरणे न विरुद्धं भविष्यति ।

अष्टाचत्वारिंशद्वारभोजनावृत्तौ द्वादशाब्दमिति प्रायश्चित्त-
रत्नाकरव्यवस्था ॥ चण्डालपक्षान्नविषयेव, न ॥ तत्सहभोजना-
दिविषया । तत्र तु मिताक्षरादिसिद्धान्त एव तेषामपि सम्मतः ।
नहि—“चण्डालान्पक्षियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य वे”ति वचने
तत्सहभोजनैकभोजनादिविवक्षा समस्ति । तथाच साधारणसह-
भोजनादिकमेकसंबत्सरपर्यन्तमपि पतितैस्सह न पातित्यापाद-
कमिति सिद्धम् ।

अब्रह्मैवालोचनोपम्—यत् कथमष्टाचत्वारिंशत्संख्याया
अत्र विवक्षेति । अत्र श्रीमदाशुतोषशिरोरत्नमहोदया एवं मन्यन्ते-
यत् “चण्डालान्पक्षियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पातित्यं
ज्ञानतोऽज्ञानादि”ति पातित्याभिधानात्—पङ्क्तिर्वर्षैः कृच्छ्रचारी
ब्रह्महा तु विमुच्यते” इति वचनानुसारेण पङ्क्तिः कृच्छ्रप्रायश्चित्त-
स्यैवाशीत्युत्तरधेनुप्रत्याम्नायकस्यानुष्ठेयत्वात्, एवं सकृच्चण्डा-
लान्नभक्षणे—“रजकम्पाधशैलूपवेणुचर्मोपजीविनः । एतेषां यस्तु
सुञ्जीव दिजिह्वान्द्रायणं वरेत् ।” इति सकृद्भक्षणे एकचान्द्रायणे
सार्धसप्ततिधेनुप्रत्याम्नायकेऽष्टाचत्वारिंशच्चान्द्रायणानां द्वादशा-
ब्दसमानकत्वस्यैव वक्तव्यत्वाद्वा सर्वोपपत्तिरिति । अत्र
प्रथमोपपत्तौ—अज्ञानतोऽष्टाचत्वारिंशद्भोजने द्वादशाब्दमित्यस्य
पङ्क्तिः कृच्छ्रपरत्वे यद्यपि क्लिष्टा कल्पना, द्वितीयोपपत्तौ तु न सापि
समस्ति । सर्वथा तु—अज्ञानतोऽपि अष्टाचत्वारिंशदधिकभोजने
ज्ञानतश्चतुर्विंशत्यधिकभोजने वा न व्यवहारयोग्यता मतान्तरप्र-
विष्टानां कृतप्रायश्चित्तानामप्येति । तदुक्तं प्रायश्चित्तरत्ने कमला
करभट्टकृते—ज्ञाने तु तत्समत्वाभिधानात् दिगुणप्रायश्चित्ते
व्यवहार्यतेति ।

यस्तु पुनर्मिताक्षरायाम्—तत्र मत्पम्पासे तु प्रतिनिमित्तं नै-
मित्तिकावृत्तिरिति न्यायात् प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ प्रस-

क्तायां लोकाक्षिणा विशेष उक्तः, “अभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिर्मासादवाग्
विधीयते । ततो मासगुणा वृद्धिर्षावत्संवत्सरं भवेत् । ततः संवत्सर-
गुणा यावत्पापं समाचरेत् ।” इति । इदं मतिपूर्वविषयमिति—
चर्णितम् । तदिदं विष्णुस्मृतिव्याख्यायां नन्दपण्डितकृतायां
वैजयन्त्याख्यायामभ्यासेऽहर्गुणा वृद्धिरित्यस्य विशिष्य वेश्यास्त्रीग-
मनपरत्वस्यैवोरीकृतम् । मिताक्षरायामपि—“साधारणस्त्रीसंभोगे
तु हीनयोनिनिषेधेणमित्युक्तम् । तत्रापि—पशुवेश्याभिगमने प्राजा-
पत्यं विशोधनम्” इति संवर्तोक्तमकामतो द्रष्टव्यम् । कामनस्तु
यमेनोक्तम्—“वेश्यागमनर्जं पापं व्यपोहन्ति दिजातयः । पीत्वा
सकृत् सकृत् तप्तं सप्तरात्रं कुशोदकम्”—इत्युक्त्यनन्तरमेवेनमेव
विषयमधिकृत्येदं लौगाक्षिवचनं प्रवृत्तम् । तथाचोक्तवचनानुसारेण
बहुकालाभ्यासेऽपि प्रायश्चित्तन्यूनतापादनं केषांचन परास्तम् ।

एतेन—स्नेच्छादिस्त्रीगमनमपि—व्याख्यातम् । तदपि हि
साधारणं विशिष्टमिति द्विविधम् । तत्र साधारणेन न सद्यः
पातित्यम्, किन्तु बहुकालाभ्यास एव । तदुक्तं मिताक्षरायाम्—
“चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो
विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ।” इति । चण्डालादिसाम्यं प्रतिपाद-
यता मनुनाऽपि कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणान्तिकं दर्शितम् । तथा
छाज्ञानतश्चाण्डालीगमनाभ्यासे पतितः, पतितप्रायश्चित्तं द्वादश-
वार्षिकं कुर्यात् । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चण्डालैः साम्यं गच्छति ।
अतो द्वादशवार्षिकाधिकं मरणान्तिकं कुर्यात् । एतच्च बहुकालाभ्या-
सविषयम् । एकरात्राभ्यासे तु वर्षत्रयम् । यथाह मनुः (अ० ११
श्लो० १७८) “यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः । स मैक्ष-
भुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहतीति ।” अत्र वृषलीशब्देन चण्डा-
ल्यभिधीयते; “चण्डाली बन्धकी वेश्या राज्ञस्या या च कन्यका ।
ऊढा वा च सगोज्ञा स्याद् वृषत्यः पथ कीर्तिताः” इति स्मृत्यन्तरे

धृषलीशब्दप्रयोगदर्शनात् । बन्धकी स्वैरिणी । कथं पुनर्ब्राम्या-
सावगमः ? उच्यते ; 'यत्करोत्येकरात्रेण' इत्यत्यन्तसंयोगवा-
चिन्यास्तृतीयाया दर्शनात्, एकरात्रेण चात्यन्तसंयोगो गमन-
स्याभ्यासं विनाऽनुपपन्न इति गमनाभ्यासोऽवगम्यते । अत एवै-
करात्राद् बहुकालाभ्यासविषयं प्रायुक्तं द्वादशवर्षादि गुरुतत्पव्रता-
तिदेशिकं मरणान्तिकं च । यदा पुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतो वा चाण्डा-
ल्याद्याः सकृद्गच्छन्ति, तदा "चाण्डालपुत्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा
च योपितम् । कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवध्रयमिति"
यमायुक्तं संवत्सरं कृच्छ्रानुष्ठानम् । अमत्या चान्द्रायणग्रयं यथा-
क्रमेण व्रज्यम् ।

अत्र चण्डाल-श्लेच्छयोरयं विशेषः—यत् श्लेच्छाः माहम्मदादयः
कर्मणा पतिताः, न तु जातिः; श्लेच्छानां प्रतिलोमसंस्कारत्वाभावात् ।
अतो महाभाष्यं 'शूद्राणामनिरवसितानामि' ति सूत्रे ग्रामाद-
निरवसितत्वात् श्लेच्छयवनमिति प्रयोगसाधुतोपपादितोपपद्यते ।
एतेन माहम्मदादीनां ग्रामे प्रवेशो चण्डालानां कथं न प्रवेश इति
अधुनातनानामाक्षेपोऽपि—परास्तः । पतितस्य ग्रामतोऽपि
निष्कासनं हि श्रेतायुगविषयम् । तदुक्तं श्रेतायां ग्रामस्तुज्जेदिति ।
कलौ हि न श्लेच्छानां पतितानां ग्रामपरित्यागः प्रतिपिद्वः ।
व्यक्तं चैतत्पूर्वमेव विवेचितम्, यत्—पराशराचार्यैश्चण्डालविषये
संभाषणस्यापि निषेधात्, चण्डालादिजातिपातित्येन न्यूनता-
कल्पनं न तत्सम्मतमिति । एवं च 'कर्तारं तु कलौ युगे' इति वदन्त
एव पराशराचार्याश्चण्डालदर्शनादावपि प्रायश्चित्तविधानेन धर्म-
पतितानां विषय एव दोषन्यूनताकल्पनं संभवतीति मन्यन्ते,
न जातिपतितविषय इति स्पष्टमेव सूचयन्तीति ध्यर्थमेवेदमान्दो-
शनं माहम्मदादिदृष्टान्तेन चण्डालादिस्पृश्यतोपपादनार्थम् । एवं
यदात्मत्वात् माहम्मदादिभ्यः एकत्र निकर्षेऽपि अस्मदीयशास्त्रा-

धिकारितया व्यवहारे तेषामुत्कर्षो न नाभिमन्यते । इदमेवाभिम-
मतमस्माकम्—यत् स्वधर्मश्रद्धालूनामेतेषां धर्मे श्रद्धा यथा स्यात् ,
यथा च पराणां प्रसारणपारवश्यं न स्यात् , तथा करणार्थं सर्वैरपि
यतितव्यमेव, नतु माहम्मदादिमतप्रवेशो मा भूदिति ग्रामादिषु
प्रवेशव्यवस्थापनाद्यारूपेणोक्तोच्येन व्यवहर्तव्यमिति । उक्तोच्यस्य
हि काष्ठा निरवधिरेवेति सर्व एव विजानन्तीति नात्र विस्तरतीतुम-
मिल्लयामः ।

तत्र कश्चित्—सिद्धायां सत्त्वापदि तदनुसृत्या धर्मपरि-
वर्तनेन म्लेच्छबण्डालदस्युभिर्बलादासीकृतानामत एव पतितानां
पतिसंसर्गास्त्येच्छया वा पतितानां सर्वेषां पुनरपि हिन्दुधर्मे
स्वीकारोऽप्यावश्यकः । स चायम्परिग्रहः कृतप्रायश्चित्तानां वाऽकृ-
तप्रायश्चित्तानां वा सर्वेषामपि यदि स्वधर्मानुष्ठानेच्छा,
तदैव, न तु बलात्कारेण । बेलस्मृतौ तु “बलादासीकृता
ये च म्लेच्छबण्डालदस्युभिरि”त्यादिश्लोकैः परधर्मे प्रविष्टा-
नामपि पुनरपि स्वधर्मे संग्रहस्त्यनुमत एवेति तत्रैव क्षणेहृत्य
समीक्षणीयम् । अत्र च यद्यपि बलादितिपदाद् बलात्कारेण
परिभ्रष्टानामेव संग्रहोऽनुमतः, न तु छलादिभिः परिभ्रष्टस्ये-
ति सनुदेत्याकङ्क्षा । परन्तु बोधायनेनोक्तस्य—

बलावपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिबद्धेया यथा कन्या तथैव सा ॥

इति वचनस्य विवरणावसरे पारस्करशृङ्गासूत्रस्य प्रथम-
काण्डान्तर्गतायामष्टमकण्डिकायां तद्विवरणानुपपन्नेन बलादिति
छलादेरप्युपलक्षणमित्युक्तम् ; तद्वदत्रापि बलादित्युपलक्षणं
छलादेरिति स्वीकारे न कोऽपि दोषः । एवंच परधर्मे
प्रविष्टानामत एव पतितानां पुनरपि संग्रहो न्याय्यः । न च
प्रायश्चित्तानन्तरमेव संग्रहोऽनुमत इति वाच्यम् ; नहि प्राय-

श्चित्तं नाम कश्चन् नादृष्यवदधिरेव, किन्तु पश्चात्तापोऽपि प्राय-
श्चित्तमेव । अत एव बहुषु 'पश्चात्तापेन शुद्ध्यती'ति न्याया-
नुसरणं धर्मज्ञानाम् । संस्कारलोपाद् घात्यप्रायश्चित्तमपि मनुनोक्तं
ग्राह्यम् । एवञ्च यथाकथमपि स्वधर्मग्रन्थस्य पश्चात्तापे पुनरपि
संग्रहः कर्तव्यः । तेनैव किल हिन्दुसंख्याहासपरिहारः स्यात् ।
येषां खलु जातिकुलादिकं पूर्वजनं स्मर्यते, तेषां स्वजाती निवेशः ।
येषां खलु तदभावाः, तेषां पृथग्जातित्वेनावस्थानमिति तु विशेषः ।
अथ विषये देवलस्मृतिविशेषतो निरीक्षणीया । किञ्च—“अनुक्त-
निष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये । शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं
प्रकल्पयेत् ॥” इति (अ० ११ श्लो० २०९) मनुवचनात्कुत्रचित्पा-
पायवेक्षणपूर्वकं प्रायश्चित्तकल्पने धर्मज्ञानां स्वातन्त्र्यं वर्तन एव, इति
तदनुसारेणापि पतितानां पलाद् भ्रष्टानाञ्च संग्रहः कर्तव्य एव ।
सर्वथा न स्वस्वपूर्वजनजातिषु विवाहादिशुक्तरसंसर्गव्यवस्थापन-
स्यावश्यकतेति द्रष्टव्यम् । यदि च कृतप्रायश्चित्तानां पृथग्जा-
तित्वं कल्प्यते चेन्महान्नर्थः स्यात्, यतोऽपुनैव यद्वर्णां जातीनां
सद्भावेनान्योन्यं सुहृत्त्वेनावस्थानं दुष्करम् । तत्र यदि पुनरन्येका
जातिः कल्प्यते, तेनातीव वैमनस्यमेव । विशेषस्तु पूर्वमेवोक्तः ।
तत्र स्वगत्या भिन्ना जातिः कल्पनीयेव । परं तु पावच्छक्यं
नान्यजातिकल्पनं समुचितं पश्यामः । शास्त्रीयचिन्तिर्णयोऽप्यत्र
देवलस्मृत्या पूर्वोक्त एव । यदाहि ब्रह्मजानामपि प्रायश्चित्तानन्तरं
पूर्वजातो प्रवेशः, तदा का नाम कया परधर्मग्रन्थिष्टानाम् । तस्मा-
त्पतितानां स्वधर्मानुष्ठानेच्छा चेत्, पुनरपि संग्रहः कर्तव्य इति
सिद्धम् । देवलस्मृतिवचनानि चेत्यम्—

सिन्धुतीरे समासीनं देवलं मुनिसत्तमम् ।

समेत्य मुनयः सर्वे इदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

भगवन् म्लेच्छनीता हि कथं शुद्धिमवाप्नुयुः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवानुपूर्वशः ॥ २ ॥

देवल उवाच—प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि विस्तरेण महर्षयः ।

अपेयं येन सम्पीतममक्ष्यं चापि भक्षितम् ॥

म्लेच्छैर्नीतिन विप्रेण अगम्यागमनं कृतम् ॥ ३ ॥

तस्य शुद्धिमावक्ष्यामि यावदेकन्तु वत्सरम् ।

चान्द्रायणन्तु विप्रस्य सपरार्कं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

पराकमेकं क्षत्रस्य पादकृच्छ्रेण संयुतम् ।

पराकार्षन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य दिनपञ्चकम् ॥ ९ ॥

म्लेच्छैर्नीतिन शूद्रैर्वा हारिते दण्डमेखले ।

संस्कारप्रमुखं तस्य सर्वं कार्यं यथाविधि ॥ १२ ॥

तदासौ स्वकुटुम्बानाम्पङ्क्तिमप्यप्नोति नान्यथा ।

त्वभार्या च यथान्यायं गच्छन्नेव विशुध्यति ॥ १४ ॥

अथ संवत्सरावूर्ध्वं म्लेच्छैर्नीतो यदा भवेत् ।

प्रायश्चित्ते तु सञ्जीर्णं गङ्गास्नानेन शुध्यति ॥ १५ ॥

गृहीतो यो बलाम्लेच्छैः पञ्च पद् सप्त वा समाः ।

दशादि विंशतिं यावत् तस्य शुद्धिर्विधीयते ॥ ५३ ॥

प्रायश्चित्तं समाख्यातं यथोक्तं देवलेन तु ।

इतरेषामृषीणाम्च नान्यथा वाक्यमर्हथ ॥ ७२ ॥

इत्यादीनि । अत्र च लोचिष्यकं प्रायश्चित्तमपि ४३-४४

४७-४८-४९-५०-५१-५२ इत्यत्र श्लोकेषु द्रष्टव्यम् । अत्र च

“नान्यथा वाक्यमर्हथे”त्यनेन “मिथो याजका मिथोऽध्यापका मिथो

विवहमानाश्च” इत्यादियौषाणवचनं परास्तमिति सूच्यते । किञ्च

याज्ञवल्क्ये मिताक्षरायामपि परिग्रहामोज्य भोजनप्रायश्चित्तविचारे

‘यस्तु मलात्कारेण भोज्यते, तस्यापस्तम्बेन विशेष उक्तः—

यलादासीकृता ये तु म्लेच्छ-चण्डाल-दस्युभिः ।
 अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिर्हिसनम् ॥
 उच्छिष्टमार्जनं चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ।
 खरोष्ट्रविड्वराहाणामामिषस्य च भक्षणम् ॥
 तत्स्त्रीणाञ्च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् ।
 मासोपिते द्विजातो य प्राजापत्यं विशोधनम् ।
 चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत्संवत्सरोपितः ॥
 संवत्सरोपितः शुद्धो मासार्थं पायकं पिबेत् ।
 मासमात्रोपितः शुद्धः कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
 संवत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं स निगच्छति ॥

इत्युक्तं वर्तते । एवञ्च संवत्सरश्रयादर्वाक्तु प्रायश्चित्तेन
 पुनः स्वजाती निवेशस्तु शास्त्रनिर्णीत एव । देवस्तु विंशति-
 संवत्सरपर्यन्तमपि प्रायश्चित्तेन शुद्धिमनुमन्यते । किञ्च
 तत्रैव मिताक्षरायाम् “वरितव्रत आयाते निनयेरन्नयं
 घटम् । जुगुप्सेरन् न चाप्येनं संवत्सेयुश्च सर्वशः ॥” इत्यनेन घट-
 स्तोदानन्तरमपि स्वजाती सङ्ग्रहो विहित एव । किञ्च तत्रैव
 पाञ्चवल्क्ये संसर्गिप्रायश्चित्तप्रकरणे ‘कन्यां समुद्देहेयां सोपवा-
 सामकिञ्चनामि’त्यनेन पतितावस्थायां समुत्पन्ना पतितकन्यापि
 योद्धव्येति विहितम् । अन्यान्यपि प्रमाणान्युद्घोषयानि । सर्वथा
 पतितानां धर्मघट्टानां त्यागो न कुत्रापि विहितः । किञ्च ये हि
 खलु म्लेच्छादयः सर्वधर्मवहिष्कृतत्वेन ध्यपदिश्यन्ते, तेऽपि पूर्वं
 क्षत्रिया एवासन् । प्रात्यत्वादेव तु तेषां वहिष्कार इत्यपि मनुवा-
 क्यादवगम्यते ।

शनकैस्तु किपान्दोषादिमाः क्षत्रियजानयः ।

शृणुत्वं गता लोके प्राप्ताणादर्शनेन च ॥ १० । ४३ ॥

पौण्ड्रकाश्चौण्ड्रविद्वाः काम्योजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पल्लवाश्चोनाः किराता दरदाः खशाः ॥२०॥४४॥

मुखबाहुरूपज्जानां या लोके जातयो वहिः ।

म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥१०॥४५॥

इति मनुः । एतेषामपि ब्राह्मणमादिप्रायश्चित्तं वर्तत एव ।

न च—व्रत्यत्वं नाम पतितसावित्रीकृत्वम् । तच्च सावित्र्यधिकारि-
ण्येवेति तद्वह्निर्भूतानां न ब्राह्मण्यमिति—वाच्यम्; पूर्वोक्तवाक्येन
पौण्ड्रादीनामपि तथात्वात् । नचानेकपुरुषपर्यन्तमपि ब्राह्मण्यत्वे कथं
पुनः संस्कार्यत्वमिति वाच्यम्; “यस्य पिता पितामहश्चानुपनीतो
स्यातामि”त्यादिवचनेषु पितृ-पितामहादीनामुपलक्षणत्वस्वीकारे
सर्वेषां पूर्वजानामनुपनीतत्वेऽपि भाणवकृत्य संस्कारसम्भवात् । न
चैतादृशोपलक्षणत्वस्वीकारे किम्प्रमाणमिति वाच्यम्; सर्वेषां
संस्काराणां पुरुषार्थत्वेन पुरुषोपयोगित्वात्तथासम्भवात् । तथाहि—
द्विविधं कर्म क्रत्वर्थं पुरुषार्थञ्चेति । यद्भावनाकथम्भावपूर्णं विधी-
यते तत्क्रत्वर्थम् । अन्यत्करणं कलञ्च पुरुषार्थमिति । अत्यूय द्वा-
स्त्रदीपिकावचनस्य सोमनाथीये विवरणम्—‘तत्तच्छास्त्रानपेक्षेच्छा-
विषयभाव्यकभावनाशब्दे सति क्रत्वर्थमिन्नत्वं पुरुषार्थत्वम् ? अस्ति
च “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीते”त्यादिशास्त्रविहितस्पोपनयनस्ये-
च्छाविषयाध्ययनभाव्यकभावनाकरणत्वे सति भावनाकथम्भावपूर्ण-
त्वाभावेन क्रत्वर्थमिन्नत्वात्पुरुषार्थत्वमव्याहतमेव । न च—“स्वाध्या-
योऽध्येतव्यः” इति शास्त्रापेक्षत्वेन तदनपेक्षतादृशभावनाशब्दाभावेन
कथं पुरुषार्थत्वमिति—वाच्यम्; तथात्वे हि द्रव्योपार्जननियमस्यापि
पागसाधनत्वेन तच्छास्त्रापेक्षतादृशभावनाशब्दात्पुरुषार्थत्वस्य व्या-
कोपात् । तस्मादपेक्षा नाम शब्दोपात्तैव ग्राह्या । न च स्वाध्याय-
विधौ शब्दत उपनयनस्यापेक्षा, किन्तु अधिकार्यपेक्षायामुपनयन-
विधिस्तदङ्गतां भजते । उपनयनं खलु भाणवकृतसंस्कारार्थमेव ।

तेन संस्कृतो हि माणवकः स्वाध्यायविध्यधिकारीति तस्यैवापेक्षा । तत्संस्काराच्च परम्परयोपनयनापेक्षा, न तु शब्दतः साक्षात् । तस्मादुपनयनं पुरुषार्थमेव । पुरुषार्थाच्च धर्मा आपत्काले विपरिणम्यन्ते । अत एव द्रव्योपार्जननिधमोऽप्यापत्काले विपरिणतो वैश्यवृत्त्यापि जीवनीयमिति । तस्मादापत्काले पुरुषार्थानां धर्माणां सर्वेषां विपरिवर्तने शालानुज्ञातेऽप्रापि पितृपितामहादीनामुपलक्षणत्वं स्वीकृत्य स्वधर्मभ्रष्टानां पतितानां ब्राह्मणाश्च पुनः प्रायश्चित्तेन स्वीकरणं न दोषावहम् । पूर्वतनजातिस्मरणाभावे तु वृध-रजातित्वम्, अन्यथा पूर्वतनजातौ प्रवेश इत्येव सिद्धान्तः । आपल्लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तमित्यलं विस्तरेण ।

अथ हि पालाहासीकृतानां प्रायश्चित्तेन पुनरपि स्वमते प्रवेशः सम्पादनीय इति देवलस्मृत्यनुसारेण स्वीकर्तव्यमिति यद्विवेचितम्, तत्र वयमपि न विप्रतिपन्नाः । यतो वयमपि स्मृतिपरतन्त्रा एव धर्माधर्मनिर्णयं समुचितं पश्यामः । तदत्र देवलस्मृतिपर्यालोचनापूर्वं देवलस्मृतिगतानि प्रकृतोपयुक्तानि वचनानि सङ्गृह्य प्रकाशयामः । तथया—

भगवन् ! स्लेच्छन्तीति हि कथं शुद्धिमवाप्नुयुः ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवानुपूर्वशः ॥

कथं स्नानं कथं शौचं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

किमाचारा भवेयुस्ते तदाचक्ष्व सविस्तरम् ॥

देवल उवाच—अपेयं येन सम्पीतमभक्ष्यं चापि भक्षितम् ।

स्लेच्छन्तीति विप्रेण अगम्यागमनं कृतम् ॥

तस्य शुद्धिर्भवक्ष्यामि यावदेकन्तु वत्सरम् ।

चान्द्रायणन्तु विप्रस्य सपराकं प्रकीर्तितम् ॥

पराकमेकं क्षत्रस्य पादकृच्छ्रेण संयुतम् ।

पराकार्वन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य दिनपञ्चकम् ॥

नखलोमविहीनानां प्रायश्चित्तं प्रदापयेत् ।
 चतुर्णामपि वर्णानां नान्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥
 प्रायश्चित्तविहीनन्तु यदा तेषां कलेवरम् ।
 कर्तव्यस्तत्र संस्कारो मेखलादण्डवर्जितः ॥
 म्लेच्छैर्नतिन शुद्धैर्वा हारिते दण्डमेखले ।
 संस्कारप्रमुखं तस्य सर्वं कार्यं यथाविधि ॥
 तदासौ स्वकृदुभ्यानां पङ्क्तिं प्राप्नोति नान्यथा ।
 स्वभार्या च ययान्यायं गच्छन्नेवं विशुध्यति ॥
 अथ संवत्सरादूर्ध्वं म्लेच्छैर्नतो यदा भवेत् ।
 प्रायश्चित्ते तु सञ्जीर्णे गङ्गास्नानेन शुध्यति ॥
 बलादासीकृता ये च म्लेच्छचाण्डालदस्युभिः ।
 अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिर्हिसनम् ॥
 लङ्घिष्ठमार्जनं चैव तथा तस्यैव भोजनम् ।
 खरोष्ट्रविद्ध्वराहाणामामिषस्य च भक्षणम् ॥
 तत्सञ्जीर्णं च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् ।
 मासोपिते द्विजातौ तु प्राजारपत्यं विशोधनम् ॥
 चान्द्रायणं त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् ।
 चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत्संवत्सरोपितः ॥
 संवत्सरोपितः शूद्रो मासाद्वै पावकं पिबेत् ।
 मासमात्रोपितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुध्यति ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।
 संवत्सरैश्चतुर्भिश्च तद्भावप्रधिगच्छति ॥
 हासो न विद्यते यस्य प्रायश्चित्तं दुरात्मनः ।
 गुलकक्षशिरोभ्रूणां कर्तव्यं केशवापनम् ॥
 प्रायश्चित्तं समारभ्य प्रायश्चित्तन्तु कारयेत् ।
 स्नानं त्रिकालं कुर्वीत धौतवासा जितेन्द्रियः ॥

म्लेच्छैः सहोपिनो यस्तु पञ्चप्रभृतिविंशतिः ।
 वर्षाणि शुद्धिरेषोक्ता तस्य चान्द्रायणद्वयम् ॥
 समायां स्पर्शने चैव म्लेच्छेन सह संविशेत् ।
 कुर्यात्स्नानं सचैलन्तु दिनमेकमभोजनम् ॥
 माता म्लेच्छत्वमागच्छेत् पितरो वा कथञ्चन ।
 असूतकञ्च नष्टस्य देवलस्य बचो यथा ॥
 मातरञ्च परित्यज्य पितरञ्च तथा सुतः ।
 ततः पितामहं चैव शेषपिण्डं तु निर्वपेत् ॥
 एकद्वित्रिचतुःसंख्यान् वत्सरान् संवसेद्यदि ।
 म्लेच्छवासं द्विजश्रेष्ठः कामतो ब्रह्मयोगतः ॥
 एकाहेन तु गोमूत्रं दद्यादेनैव तु गोमयम् ।
 अथात् क्षीरेण संयुक्तं चतुर्थे दधिमिश्रितम् ॥
 पञ्चमे घृतसंपूर्णं पञ्चगव्यं प्रदापयेत् ।
 पञ्चसप्तदशाहानि पञ्चदश च विंशतिः ॥
 संवासे च प्रवक्ष्यामि देहशुद्धिं विजन्मनाम् ।
 पञ्चाहं पञ्चगव्यं स्यात्पादकृच्छ्रं दशाहिके ॥
 पराकं पञ्चदशमिर्धिं सोऽतिकृच्छ्रमेव च ।
 उदरं प्रविशेद्यस्य पञ्चगव्यं विधानतः ॥
 यत्किञ्चिदुपकृतं तस्य सर्वं नश्यति देहिनः ॥
 पञ्च सप्ताष्ट दश वा द्वादशाहोऽपि विंशतिः ।
 म्लेच्छैर्नीतस्य विप्रस्य पञ्चगव्यं विशोघनम् ॥” इति ॥

अत्र हि संवत्सरम्लेच्छवासादिना पातित्यम्, संवत्सरचतु-
 पानन्तरं म्लेच्छमायम्, विंशतिसंवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छगृहीनत्वे
 यत्तिर्दत्तम्, यौनसम्यन्धेन सद्यः पातित्यम्, अगम्यागमनेऽपि
 पश्चिन्तानन्तरं स्वीयकुटुम्बपङ्क्तिसम्यन्धम्, तत्रापश्चित्तं
 षष्ट्विवं विच्छिन्नमर्यजातं पश्यतां हि न व्यवस्थितार्थयोधो

भवेदिति प्रथमतोऽविरोधसम्पादनार्थं प्रयतामहे । सत्यं संवत्सरेण पातित्यं संवत्सरचतुष्टयानन्तरमेव म्लेच्छभावश्च बोध्यत इति संवत्सरचतुष्टयपर्यन्तं प्रायश्चित्ताधिकारो वर्तते । तथापि तु संवत्सरमध्य एव प्रायश्चित्तेन स्वपूर्वतनकुटुम्बसम्यन्धः, न तु तदनन्तरं म्लेच्छवासादावपेति देवस्याशयोऽवगम्यते । तथाच किञ्चिद्न-संवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छसंसर्गिणां प्रायश्चित्तेन स्वकुटुम्बसम्यन्धेऽपि नेतरेषां तद्योगः ।

अत एव—तदासौ स्वकुटुम्बानां पङ्क्तिभ्याप्नोति नान्यथा ।

इत्युक्त्वा—अथ संवत्सरदूर्ध्वं म्लेच्छैर्नीतो यदा भवेत् ॥

प्रायश्चित्ते तु सपूर्णं गङ्गास्नानेन शुद्ध्यति । इति ॥

संवत्सराधिकसंसर्गिणां स्वधर्माधिकाराख्यशुद्धिमाश्रमान्नापमानमुपपद्यते । अत्र हि शुद्धिपदेन स्वकुटुम्बपङ्क्तिसम्यन्धविरहित एव कश्चनाधिकारो बोध्यत इति वक्तव्यमिति पूर्णं संवत्सरं संवत्सरचतुष्टयपर्यन्तं वा म्लेच्छसंसर्गिणां पृथक्संस्थैव युक्तेति सिद्धम् । अत्र किञ्चिद्नसंवत्सरकालपर्यन्तं यौनसम्यन्धेऽपि स्वभार्यासम्यन्धः प्रायश्चित्तानन्तरं भवतीति यद्विवेचितम्, तदिदं यलात्कारेणागम्यागमन एव । व्यक्तं चैतन्मदनरत्नप्रदीपे वर्तत इति नात्र कापि स्वकपोलकल्पना । युक्तञ्चैतत् । अत एव देवलसूतावेवोपसंहारे—“एकद्वित्रिचतुःसंख्यानं वत्सरान् संवसेयदि । म्लेच्छायासं द्विजश्रेष्ठः कामतो द्रव्ययोगतः ॥” इति कामतः क्रियमाणस्य सहवासस्यैव म्लेच्छभावप्रयोजकत्वमुक्तमुपपद्यते । सहवासादीनामपि एकसंवत्सरेणैव पातित्यप्रयोजकत्वं नु सप्रुदितरूपेणैव, न तु शक्यत्वेनेत्यपि मदनरत्नप्रदीपे विवेचितमिति न कोऽपि विरोधः ।

यत्तु विंशतिवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छवासेऽपि प्रायश्चित्ताभ्यान्तम्, तद् यलादापादितसहवासमात्रविषयम् । अत एव—“पृहीतो यो यलान्म्लेच्छैः पञ्च पट् सप्त वा समाः । दशादि विंशतिं पाव-

तस्य शुद्धिर्विधीयते ॥” इति श्लोके बलात्पदोपादानमुपपद्यते । अत्र यत्पदस्य छलमोहाद्युपलक्षणत्वेऽपि न विरोधः । ययमप्यकामतो म्लेच्छवासादावेव प्रायश्चित्तविधिमनुमन्यामहे । स्त्रीणां परं गर्भधारणेऽपि शुद्धिः प्रायश्चित्ताधीना देवलस्मृतिवोधिता नास्माकमपि विवृता । तत्रापि गर्भत्यागपूर्वकमेव स्वजातिप्रवेशो न गर्भेण साकमपीति देवलसिद्धान्तादिदमवगम्यते—यत्कामतो बहुवारं यावन्म्लेच्छसंसृष्टाया न स्वजातिप्रवेशाधिकार इति ।

इयान् विशेषः—यत्पुंसामगम्यागमनेन कामकृतेन सद्यः पातित्यम्, स्त्रीणां तु कामकृतेनापि सकृद्गमनेन न पातित्यमिति । इदन्तु देवलस्मृतिमात्रपर्यालोचनेन । कलिवर्ज्यप्रकरणानुसारेण तु स्त्रीणामपि पातित्यमेवेति पूर्वमेव विवेचितम् । सर्वेषां तु संवत्सराधिककालं यावन्म्लेच्छसंसर्गं म्लेच्छभावं गतानां पृथक्संस्थैव, न कुटुम्बपङ्क्तिसम्यन्वययोग्यतापीत्येव देवलाशयः । अत एव—ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः—इत्युपक्रम्यान्ते—“प्रायश्चित्तावसानेतु दोग्ध्री गौर्दक्षिणा मता । तथासौ खकुटुम्यान्ते शुपविद्यो न दृष्यति ॥” इति कुतप्रायश्चित्तस्य तस्य कुटुम्बान्त उपवेशमात्रं भवतीति प्रतिपादितमुपपद्यते । अनेन हीदं स्पष्टमवगम्यते—कुटुम्बमध्यसम्यन्वः सहास्रनव्यतिरिक्तसम्यन्वान्तरञ्च तस्य न योग्यमिति ।

तथाच यदि देवलस्मृतिसिद्धान्तानुसारेण केचन व्यवस्थामपेक्षन्ते, तर्हि तु नास्माकमप्यत्र विप्रतिपत्तिः । इदमेवात्र वक्तव्यम्—यद् देवलस्मृतौ नोक्तरीत्या पश्चात्तापमात्रेण सर्वेषां संग्रहः प्रतिपादित इति । एतेन—येषां खलु जातिकुलदिकं पूर्वतनं स्मर्यते, तेषां स्वजातौ निवेशः, येषां खलु तदभावस्तेषां पृथक्संस्थेति सिद्धान्तोऽस्ति—परास्तः । न अपि सिद्धान्तो देवलस्मृत्यास्तः । तत्र हि स्पष्टमेव किञ्चिद्नसंवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छमेवानु

तद् विवेचितम् । यस्तु देवलस्मृतौ—ऊर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं
द्विजोत्तमैरिति विवेचितम्, तदपि सत्यं धर्मज्ञानां प्रायश्चित्तव्यव-
स्थायां स्वातन्त्र्यं गमयति; परंतु न संवत्सरचतुष्टयानन्तरम्; ऐबलेनैव
तदा प्रायश्चित्तनिषेधात् । “ह्रासो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तं
दुरात्मनः” इति हि तदीयं वचनम् । एतेन—अतः परं नास्ति
शुद्धिरिति देवलवचनमपि—व्याख्यातम् ।

एतेन—“अनुक्तनिष्कृतीनान्तु पापानामनुपपत्तयै ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”

इति मनुवचनमपि व्याख्यातम् । एतेन—उक्तवचनानुसा-
रेण धर्मज्ञानां प्रायश्चित्तव्यवस्थापनेऽधिकारो वर्तत इति कथमपि
श्लेष्मोभूतानामपि संप्रहो न्याप्य इति आधुनिकसिद्धान्तोऽपि
परास्तः । तथाच देवलसिद्धान्तोऽपि पूर्वोक्तमस्मदीयमेव सिद्धान्तम-
धिकरोति, न त्वन्यमिति तत्सिद्धान्तानुसारेण किञ्चिदूनसंवत्सरप-
र्यन्तं श्लेष्मसहवासादि कुर्वतां स्वकुटुम्बसम्बन्धः; तदतिरिक्तानान्तु
श्लेष्मसंसर्गिणां संवत्सरचतुष्टयानधिकतत्संसर्गिणां पृथक् संस्था,
येषां स्वधर्माधिकारयोग्यताऽप्यनुमन्यते । इतरेषान्तु न प्रायश्चित्ता-
धिकारयोग्यतेति निष्कर्षः पर्यवसन्नः ।

यस्तु कृतप्रायश्चित्तानां पृथक्जातिकल्पकल्पने महाननर्थः
स्यादित्यादि, दत्तोत्तरमिदं पूर्वमेव जातिभेदो न वैमत्यकारणमिति
निरूपणावसर एव । यत्र त्वगत्या जातिभेदः कल्पनीय एवेति
प्रकृतप्रचन्धकारा अपि मन्यन्ते, तत्रागतिरेव किं सङ्घटने भवि-
ष्यति, उत सत्यपि तस्मिन् प्रकारान्तरेण सङ्घटनं सम्पादयि-
ष्यते । वयन्तु पश्यामः—पश्चात्तापमात्रेणाकृतप्रायश्चित्ता अपि
स्वयं नष्टाः पराव्वाशयितुं प्रवृत्ता इत्यपवादविषयतामात्मनः परि-
हर्तुंशामा पावच्छक्तिं जन्मान्तरे वापि समुचिता गतिर्भवतु इत्या-
दिचिन्तया सर्वविधं साहाय्यं कृतप्रायश्चित्तानां शुद्धानां वा सम्पा-

य कथमपि न सङ्घटनविरोधिनो भविष्यन्ति, यदि ते वस्तुगत्या पश्चात्तप्ता भवन्तीति । ब्रह्मज्ञानां तु येषां निर्णयसिन्धूत्तरोत्तरा चतुर्गुणं प्रायश्चित्तम्, तेषां 'नास्यास्मिंल्लोके प्रत्यासत्तिवर्तते' इत्यापस्तम्बसूत्रानुसारेण मिताक्षरादिसिद्धान्तानुसारेणापि न व्ययहर्षत्वमिति स्पष्टमेव पूर्वमेव विवेचितम् । एतेन—ब्रह्मज्ञानमपि कृतप्रायश्चित्तानां यदि पूर्वजातिप्रवेशः, तर्हि कथं न समतान्तरप्रविष्टानामिति शङ्कापि परास्ता । यथा च देवलवचनानां संवत्सराधिकश्लेष्मसंसर्गिणां वृथक्संस्थास्थापनौचित्य एव स्वारस्यम्, तथा पूर्वमेव विवेचितमिति—“अथ पतिताः समयसाप धर्माश्चरेयुरितरेतरप्याजका इतरेतराप्यापका मिथो विवहमानाश्च” —इत्यादियौघयनादिवचनमपि व्याख्यातम् । “बलादासीकृता ये तु श्लेष्मच्छाण्डालद्वयपुमिर्” इत्यादिवचनानि, यान्यापस्तम्बवचनानीति प्रकृतप्रथम्य उल्लिखितानि, तान्यपि देवलवचनान्येवेति तद्वचनानुसारेणापि न वर्षत्रयपर्यन्तं श्लेष्मसंसर्गिणामवृथगजातित्वं युक्तम् । वत्सरथतुष्टयेन तद्वायचनस्य तु तात्पर्यं तदनन्तरं प्रायश्चित्तैर्न स्वधर्माधिकारस्याप्यभाव एव । अत एव—“हासो न विद्यते तस्य प्रायश्चित्तं दुरात्मनः ।” इति वाक्यशेष उपपद्यते ।

एतेन—विंशतिसंवत्सरपर्यन्तं स्वजातिप्रवेशो देवलसम्मत एवेति शङ्कापि—परास्ता । “दशादिविंशतिं वाक्यस्य शुद्धिर्विधीयते ।” इत्यत्र बलात्कारेण गृहीतमात्रस्य सहाशनादिसंसर्गरहितस्य विंशतिवत्सरपर्यन्तं स्ववशे श्लेष्मै रक्षयमाणस्य स्त्रीयाहारव्यवहारादिषु श्लेष्मैर्हस्तक्षेपे घट्टेन न कृतस्तस्यैव ग्रहणमिति न दोषः । एतेन—“चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम् । जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवत्से-युश्च सर्वशः ।” इति याज्ञवल्क्यवचनमपि—व्याख्यातम्; तस्य किञ्चिदन्यत्सरं श्लेष्मसंसर्गविषयत्वेनाविरोधात् ।

एतेन—नागपुरनिवासिभिर्दाक्तरमुज्जेमहोदयैः दाक्तर

कुरुकोटिमहाशयानामाज्ञानुसारेण प्रकाशिता पतितपराधर्तन-
विषयव्यवस्थापत्रिकापि—व्याख्याता । सा यथा—

“अनया सहानुपक्ताया अभ्यर्थनायाः प्रकाशनसमयादार-
भ्य लोके विवादः समजनि । मात्र वास्तविकीं स्थितिं जिज्ञासमाना
यहयो पशुशोऽन्वयुजत । यत्सत्यमेव किमेषां हिन्दुधराकाणां
पलायवनीकृतानां पुनः स्वधर्मसंग्रहणम् धर्मशास्त्रसम्मतम् ? यद्यपि,
व्यवहारतः सर्वथा हितावहम् ।

अत्रोपलब्धिसुशकानां स्मृतिग्रन्थानां वाचनाद् घायन्मया
ज्ञातुं शक्यते, तावदस्मिन्विषये धर्मशास्त्रस्य प्रतियदितुं कोऽप्यु-
त्सहिष्यन् इति सम्भवनीयं न मया मन्यते । इममेव विषयमुद्दिश्य
देवलाभिधानः कश्चन मुनिसत्तमो देवलस्मृतिनामानं स्मृतिग्रन्थं
रचयाश्चकार । साऽसौ स्मृतिः पुनानगरीतः प्रसिद्धिं नीते आन-
न्दाश्रममुद्रिते च स्मृतिसमुद्यपनामनि ग्रन्थे समाविष्टोपलभ्यते ।
तत्रास्याः श्लोकसंख्या नवतिर्दृश्यते । अत्र केवलं देवादेव स्लेच्छ-
धर्मे स्वीकारितानां हिन्दूनां शुद्धार्थं स्वस्वजाती च भोजनविवा-
हादिव्यवहारस्य पुनः प्रवर्तनार्थं विविधाः प्रायश्चित्तविधयो
निर्दिष्टा दृश्यन्ते । कतिपये श्लोका आदर्शभूता अत्रोद्ध्रियन्ते ।
तथा—

सिन्धुतीरे सुखासीनं देवलं मुनिसत्तमम् ।

समेत्य मुनयः सर्वे हृदं वचनमब्रुवन् ॥ १ ॥

भगवन्स्लेच्छनीता हि कथं शुद्धिमवाप्नुयुः ।

ब्रह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवानुपूर्वशः ॥ २ ॥

देवल उवाच—प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि विस्तरेण महर्षयः ।

अपेयं येन सम्पूतमभक्ष्यं चापि भक्षितम् ।

स्लेच्छैर्नीतेन क्षिणेण अगम्यागमनं कृतम् ॥ ७ ॥

तस्य शुद्धिं प्रवक्ष्यामि यावदेकन्तु वत्सरम् ।
 पान्द्रायणन्तु विप्रस्य सपराकं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥
 पराकमेकं क्षत्रस्य पादकृच्छ्रेण संपुतम् ।
 पराकार्थन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य दिनपञ्चरम् ॥ ९ ॥
 म्लेच्छैर्नातिन शूद्रैर्वा हारिते दण्डमेसले ।
 संस्कारप्रसुरां तस्य सर्वं कार्यं यथाविधि ॥ १० ॥
 तदासौ स्वकुटुम्बानां पट्क्तिं प्राप्नोति नान्यथा ।
 स्वमार्गं च यथान्यायं गच्छन्नेवं विशुद्ध्यति ॥ ११ ॥
 अथ संवत्सरादूर्ध्वं म्लेच्छैर्नातो यदा भवेत् ।
 प्रायश्चित्ते तु संपीणं गङ्गास्नानेन शुद्ध्यति ॥ १२ ॥
 यथाहासीकृता ये च म्लेच्छाणां दालदस्युभिः ।
 अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिहंसिनम् ॥ १३ ॥
 उच्छिष्टमार्जनं वैष तथा तस्यैव भोजनम् ।
 एतरोऽपि दूषराद्याणामपि यस्य च भक्षणम् ॥ १४ ॥
 तत्सर्वाणां च तथा सद्गं ताभिदय सह भोजनम् ।
 मासोपिने विजानी तु प्राजापन्यं विशोपनम् ॥ १५ ॥
 जनः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ।
 स्त्रीणां म्लेच्छैश्च नानानां यन्त्रान्संशने ययगिम् ॥
 म्लेच्छान्नं म्लेच्छमंस्पदो म्लेच्छेन सह संस्थितिः ।
 यन्मरं यन्सरादूर्ध्वं शिराग्रेण विशुष्यति ॥ १६ ॥
 शूलीना स्त्री यन्नादेन म्लेच्छैर्गुर्गङ्गा पदि ।

असवर्णेन यो गर्भः स्त्रीणां योनौ निषिच्यते ।

अशुद्धा सा भवेन्नारी यावच्छत्यं न मुञ्चति ॥ ५० ॥

विनिःसृते ततः शल्ये रजसो वापि दर्शने ।

तदा सा शुद्ध्यते नारी विमलं काञ्चनं यथा ॥ ५१ ॥

स गर्भो दीयतेऽन्यस्मै स्वपट्प्राप्तो न कर्हिचित् ।

स्वजातो वर्जयेद्यस्मात्संकरः स्यादतोऽन्यथा ॥ ५२ ॥

गृहीतो यो पलान्म्लेच्छैः पञ्च पट् सप्त वा समाः ।

दशादि विंशतिं यावत्तस्य शुद्धिर्विधीयते ।

प्रापश्चिक्तं समाख्यातं यथोक्तं देवलेन तु ।

इतरेषामृषीणाञ्च नान्यथा चाक्यमर्हथ ॥ ७२ ॥ इति ।

एवं प्रसभं यवनीकृतानां पश्चात्प्रायश्चित्तेन पूतानां हिन्दूनां भोजनादौ व्ययहार्यत्वमस्माकं धर्मशास्त्रं न कियदपि विहन्तीति विशदमेव ।

अग्रेदमपि मनसि निषेधम्—यदेकादिविंशतिमपि यावत्सं-
वत्सराणि तस्यामेवावस्थापामासीनस्य पुरुषस्य प्रायश्चित्तेन शुद्धौ
वर्तते न कोऽपि प्रत्यधापः । परन्त्वत्र विंशतिपदेन विंशत्या परि-
मित्यान्येव संवत्सराणि ग्राह्याणि, किं वा यथा 'शतपत्रम्' सहस्र-
रश्मिः, इत्यादिपदेषु शतशब्दः सहस्रशब्दश्च न वस्तुतस्तत्तत्संख्या-
वाचकस्तथापि तत्तत्संख्यातिरिच्यमानानेकसंख्यार्थं प्रयुज्यते, तथा-
ऽत्रापि विंशतिशब्दस्य तत्संख्यातिरिच्यमानानेकसंख्यार्थं ग्रहणं
किं विद्वत्सम्मतं भवेन्नचेत्यपि परधर्मोपलोकान् स्वधर्मे सङ्ग्राहि-
भिरार्यैतरधर्मैः सह सञ्जातायां स्पर्धायामतिप्रसङ्गप्रतिहरणे सुप्र-
बुद्धमनसा विचारणीयम् ।

अत्र केवलं पलात्कारस्यैवोल्लेखः परन्त्वज्ञानलोभमोहज-
लादितोऽपि परधर्मं स्वीकृतानामार्याणां शुद्धिमनुमन्यनास्माकं धर्म-
शास्त्रम्, यदि पलादित्यस्य पदस्य व्यापकार्थग्रहणं शास्त्रीयं भवेत् ।

ननु भवति च शास्त्रीयं यत् एकग्रान्धस्मिन् प्रसङ्गे पलादिति पदं व्यापकत्वेन गृहीतं दृश्यते । पारस्करगृह्यसूत्रस्य प्रथमकाण्डान्तर्गताया अष्टमकण्डिकायाः 'अथ विवाहपदार्थक्रमः' इति विषयविवेचने दृश्यते—एवं यौघापन आह—

पलादपहना कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

पलादिति पलादेरुपलक्षणम्—इति ।

आर्घ्यसंस्कृतेर्गौरवे महदभिमानास्पदमिदं कन्याधीनधर्म-शास्त्रकाराणामृषीणां मुनीनाञ्च सदृशो भाष्यकारां अपि सर्जाप-विशेषबुद्धिनिर्भराः सामाजिकवादान् व्यापिकां सट्प्रादिकाश्च बुद्धिमयलभ्य, अर्थाद् राष्ट्राण्यष्टयैव समीक्षाशक्तिरे । आपुनिका-रान्तु शास्त्रिणां विचारपद्धतिः सुतरामनुदारंति सर्वथा शोच्यम् ।

अस्या देवदस्मृतेः सार्वजनीनं प्रामाण्यं नाशङ्कीयम् । यतो याज्ञवल्क्यादिस्मृतेः प्रायश्चित्ताध्यापस्य पञ्चमप्रकरणान्तर्गतस्य २८०, दशोक्तस्य मिताश्रयाणां 'अथापरिग्रहाभोग्यभोजने प्रायश्चित्तम्' इति विषयस्य विवेचने आपस्तम्बीया इत्याख्याना कमिषये इल्लोका उद्धृता दृश्यन्ते, ये देवदस्मृतेः १५१८१९, दशोक्तेभ्यः सर्वथाऽभिन्ना भवन्ति । अपरस्य प्रयोगेऽपि इल्लोकास्तत्र तेनैव क्रमेण वर्तन्ते । त इमे—

षान्द्रायणं त्यादिनाग्नेः परास्म्ययथा भवेन् ।

षान्द्रायणं परास्म्य गतेभ्यं पन्सरं पितः ॥

मंथं सरं पितः शूद्रो मामार्थं यावत् पिते ॥

मासमाप्रोरितः शूद्रः कृच्छ्रादेन शुद्धयति ॥

ऊर्ध्वं संपन्सरान्तराः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।

तथाच धमस्मृतेः पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमपष्ठश्लोको चेमौ—

यलादासीकृता ये च म्लेच्छचाण्डालदस्युभिः ।

अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिर्हिंसनम् ॥

प्रायश्चित्तञ्च दातव्यं तारतम्येन वा द्विजैः ॥ इति ।

अत्रापि प्रथमश्लोको देवलस्मृतेः १७ श्लोकात्सर्वथाऽभिन्नः ।

तस्मादसौ देवलस्मृतिरुभाभ्यामापस्तम्बयमस्मृतिभ्यामस्मिन्विषये प्रमाणत्वेन गृह्यते ।

सत्यप्येवमेताम् शास्त्रीयवादान् तज्ज्ञाः शास्त्रिपण्डिता एव समर्माणं विश्वसनीयतया च निर्णयन्त्विति सविनयं विज्ञप्तिः ।

नागपुरनगरम् सी. पी.

ता० ७-४-१९२२

डाक्टर्-पी. शि. सुब्बे

एल. एम्. एस् नेग्रवैथ

नागपुरनगर सी. पी. इति ।

अत्राचिरेणैव मोपलापदाभिधेयमाहम्मदैः स्वमतं प्रापितानां तत्राकृतयोनिसम्यन्धानां संवत्सरमध्ये सहाशनादिमात्रमाचर्य परावृत्तिमभिलषतां पश्चात्तत्तानाञ्च प्रायश्चित्तैः शुद्धिरस्माभिरप्यनुमन्यत एव । विंशतिसंवत्सरमध्ये ततोऽनन्तरं वा स्वमतप्रवेशमभिलषतान्तु पूर्वोक्तरीत्या स्वमतप्रवेशः कथमपि न सम्भवति । पूर्वमेव आपस्तम्बस्मृतौ तु विंशतिसंवत्सरं म्लेच्छादिसं-सर्गस्य चर्चापि न वर्तते, इति आपस्तम्बाद्युल्लेखः पामरप्रतारणार्थ एव, न तु यस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थः । यत्तु विंशतिपदस्यासंख्येय-संवत्सरपरत्वम्, तत् सर्वथा बाधितमेव ; प्रमाणाभावात् । यत्तु तत्राधुनिकानान्तु शास्त्रिणां विचारपद्धतिः सुतरामनुदारेति सर्वथा शोच्यमिति वर्णितम्, तत्र कथं सद्बुद्धिर्निवेदयामो पच्छा-न्नविचारायसरे शास्त्रिणामनौदार्यं नाम शास्त्रमात्रपारतन्त्र्यमेवेति

तदिदं शास्त्रिणां भूषणमेव, न तु दूषणमिति उदारवादिनाम-
शास्त्रिणां शास्त्रीयार्थविनिर्णयो धर्मैकपक्षपातिनामनादरणीय इति
न कोऽपि दोष इति ।

यत्तु श्रीनारायणशास्त्रिमराठेमहोदयैः—बलाद्वरीकृतानाम-
ल्पेनैव प्रायश्चित्तेन शुद्धानां स्वस्वजातौ यथास्थानं ग्रहणमिति नैव
विद्यम् । पतितानामपि शुद्धधीजक्षेत्राणां कृतप्रायश्चित्तानां पुनः
पूर्वजातो ग्रहणे न दोषः । इतरेषान्तु यथायथं पृथग्जातो स्थापनं
हिन्दुत्वसम्पादनम्, योग्यधर्मानुष्ठानाधिकारश्च सम्पादनीयः, न
पुनर्विवाहादिरेव गरीयान् व्यवहारः कर्तव्यः इत्याग्रहिलता
योग्येति युक्तमुत्पश्याम इति वर्णयन्ति । तत्र यदि तेऽपि संवत्सर-
मध्य एव अकृतविवाहेकपात्रभोजनादिगुस्तरसंसर्गिणामेव स्वजा-
तिप्रवेशं मन्यन्ते, तर्हि तु नास्माकं तत्र विरोधः । अन्येषां तु
वृथानुसंस्थैव युक्तेति तु वयं पश्यामः । बापीनगरे यदाऽस्माभि-
र्गतम्, तदा तैरपि अस्मदीय एव पक्षः स्वीकृतः, इति तु महदि-
दमामोदस्थानम् । अत्रापि प्रबन्धे विवाहादिगुस्तरसम्बन्धं न ते
योग्यं मन्यन्त इति ॥ स्पष्टमेव समेषाम् । एतेन पतितोत्पन्ना अपि
व्याख्याताः । तत्रापि कन्यामात्रस्य विवक्षणे न विरोधः, न हि
पतितस्य शुद्धकन्याविवाहादिना तृतीयादिपर्यापगतस्य न तावत्
बाल्यसंस्कारयोग्यत्वं स्वजातिप्रवेशो वा इति सर्वं सुस्थम् ।

इदमत्रालोचयामः—यत् वत्सरचतुष्टयानन्तरं पश्चात्तत्तानां
मत्तान्तरं प्रविष्टानां पुनः स्वमतं प्राप्तुमभिलषतां च का वा
गतिर्नर्मज्ञैरनुमन्तुं शक्यत इति । इदमत्रास्माकंप्रतिभाति—ये खलु
चस्तुगत्पा ह्यं पूर्वतनां जातिं ब्राह्मणादिरूपामात्मपर्यन्तां स्मरन्ति,
ते हि श्लेन्धधर्मपरित्यागेन भगवन्नामस्मरणादिना च स्वजीवमात्रां
निर्वहन्तु । एवम्—“अथ पतिताः समवसाय धर्माश्चरेयुरितरेतर-
याजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाश्च” इति बोधायनो-

करीत्या गृपक् संस्थयाऽवस्थाप “शिवार्कमणिदीपिकोक्तरीत्या पतितब्राह्मणायधिकारिकतान्त्रिकधर्मैर्वर्तन्ताम्, स्वीयं हिन्दुभावमेव व्यावहारिकेषु सर्वेषु कार्येषूपयुञ्जताम् । साधारणवर्मा हि सत्यादयो भगवद्भजनादयश्च स्लेच्छादीनामपि साधारणा एव मनुष्यधर्मत्वात्, इति तदर्थं न प्रायश्चित्तादिना शुद्धिरपेक्ष्यते, तान्त्रिकतत्तज्जातिधर्माधिकारमात्रार्थं तु तत्तत्तान्त्रिकदीक्षया दीक्ष्यन्ताम्, तद्वन्ति तु प्रायश्चित्तान्त्रिकान्यतिरिच्य न किमपि प्रायश्चित्तमपेक्षन्ते, तत्तत्तान्त्रिकदीक्षा तु तत्र तत्र निष्णातानां सिद्धानां सविनयं सोपहारं भक्तिपुरस्सरं पश्चात्तापेन च साकमुपेतानां च तत्तद्दर्माचार्याणां सकाशादेव ग्रहीतव्या, नतु वेदां केवामपि । जातिः खलु तेषामपि स्वमातापित्रादीनामेव पूर्वतनानाम्, यतो न गुणकर्मकृता सेति बहुधाः पूर्वं निरूपितम् ।

जातिस्लेच्छानामपि न स्मार्कं मानवादिधर्माद् बहिर्भावाः, नयाऽन्येषामन्त्यजादीनामिव देवदर्शनभजनादायधिकारैकापि पाथा । कामिकागमादिषु हि जातिस्लेच्छानामपि स्थानविशेषो देवदर्शनार्थं नियुक्त एव वर्तते । ततश्च जातिस्लेच्छेषु येषु सांप्रतमपि भारतोपप्रक्रियैव विवाहादिकं प्रचलति, ततो विभिन्नैव संस्था बहुवत्सरपर्यन्तं बहुपरम्परापर्यन्तं वा विच्छिन्नभारतीयधर्मप्रधानां जातिस्लेच्छानां संस्थातः स्वीकर्तव्या । एवं प्रामेण्यं भारतवर्षे यदि भगवता एव ग्रह्यो जातिस्लेच्छा अपि संपाद्यन्ते, तर्हि न कोऽपि दोषः समापतिष्यति ।

एतावदेवात्र मन्यते—तत्तज्जातिसंकरं विहाय यथासंभवं वैदिकधर्माणां तान्त्रिकधर्माणां च रक्षणं तत्तदवान्तरविभागा विवाहादयर्थं यदि रक्षन्ते, तर्हि न सनातनधर्मावलम्बिनामपि हानिः, नवा सुधारकाणाम् । सुधारका हि हिन्दुसंख्याया जन्युन्तामेव काङ्क्षन्ति, सनातनधर्मावलम्बिनस्तु हिन्दुत्वेन साधारण-

धर्माधिकारं मनुष्यमाश्रयाविरुधानास्तत्तज्जात्यसंकर्यम्, तत्तज्जात्याश्रमधर्मेषु स्वानुष्ठानावसरे सर्वेषां संपूर्णं स्वातन्त्र्यं च ।
अयमेव विशेषः—यज्जात्यन्तराणां प्रायश्चित्तादिना जात्यन्तर-
प्रापणम्, सर्वजात्यविशेषेण विवाहादिव्यवस्थापनादिना सङ्गरी-
करणम्, तत्तद्वर्णविभागस्य तत्तज्जातिविभागस्य वाऽत्यन्तावहेत्यर्थं
च सुधारका मन्यन्ते, सनातनधर्मावलम्बिनस्तु तद्विरुद्धमिति ।

यत्तु केचन—पतितपरावर्तनेऽपि ब्राह्म्यसंस्कारविधिमेवो-
पयुज्य परम्पराश्रयपर्यन्तं यदुपरम्परापर्यन्तं वा मतान्तरं प्रविष्टाना-
मपि ब्राह्म्यसंस्कारेण शुद्धिं कर्तव्यां मन्यन्ते, तदिदं ब्राह्म्यत्वस्य मता
न्तरप्रवेशनिषन्धनपातित्वस्य चार्थान्तरत्वाद् न विरुद्धमसहम् ।

इयमत्र शूलपाणिभट्टाचार्यप्रापदिवत्तथिवेकगता व्यवस्था—

अथ बलात्कारकारितम्लेच्छादास्याशुभकर्मप्रायश्चित्तम् ।-

तत्र देवलः—

“दासीकृतो पलान् म्लेच्छैश्चाण्डालाद्यैश्च वस्युभिः ।

अशुभं कारितं कर्म गवादिप्राणिर्हिंसनम् ॥

उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथा तक्षैश्च भक्षणम् ।

खरोष्ट्रविद्वराहाणामामिपस्यैश्च भक्षणम् ॥

तत्स्त्रीणां च तथा सङ्गं तामिश्च सह भोजनम् ।

मासोपिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोचनम् ।

चान्द्रापणन्त्वाहिताग्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् ॥

चान्द्रापणं पराकं वा चरेत् संवत्सरं द्विजः ।

संवत्सरोपिनः शूद्रो मासार्धं यावत् पिवेत् ॥

मासं विप्रोपिनः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शूद्रपति ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ॥

संवत्सरैश्चतुर्भिश्च तद्भायं सोऽधिगच्छति ।

हासो न विद्यते तस्य प्रापदिवत्तैर्दुरात्मनः ॥” इति ।

तदिह म्लेच्छैश्चाण्डालाद्यैर्दस्युभिर्यदा अनाहिताग्निर्द्वि-
जातिरुच्छिष्टमार्जनोच्छिष्टभक्षणखरोष्ट्रविड्वराहमांसभक्षणम्लेच्छ-
स्त्रीसङ्ग-तदीयस्त्रीसहभोजनादिकृत्सितं कर्म यलात् मासैकं कारितः,
तदा तेन प्राजापत्यम्, साग्निना तु चान्द्रायणं कार्यम्; क्षत्रिय-
वैश्याभ्यां पराकृतम्, प्राजापत्ये घेनुरेका, चान्द्रायणे घेन्वष्टमम्,
पराके घेमुपञ्चकम् । अनग्निना तु ब्राह्मणेन वत्सरैकदास्यकरणे
चान्द्रायणं कार्यम् । इतराभ्यां पराकः । शूद्रेण तु मासैकदास्ये
कृच्छ्रपादघृतं वत्सरैकदास्ये मासार्धपाचकपानं कृच्छ्रपादाशक्तौ
द्वादशपणलभ्यं काञ्चनं मासार्धपाचकपानाशक्तौ घेनुरेका देया ।
वत्सरादूर्ध्वं वत्सरचतुष्टयं यावत्ताचङ्गागहारेण प्रायश्चित्तमूहनीयम् ।
तदूर्ध्वं तत्सममेवेन पतितत्वात् प्रायश्चित्ताभावाद् मरणम्—इति ।

अयमत्र निष्कर्षः—येन म्लेच्छसंसर्गः कृतः, स मरणपूर्व-
कालपर्यन्तं प्रायश्चित्ताधिकारी । मरणोत्तरं तत्पापक्षयार्थं तदी-
यगुर्वादिभिरपि प्रायश्चित्तं कर्तुं शक्यत इति स्मार्तमहाचार्या-
दिमतम् । परन्तु यो ज्ञानकृतगुस्तरसंसर्गेण विरकालाभ्यस्त-
संसर्गेण वा म्लेच्छभावं प्राप्तः, तस्य कृतेऽपि प्रायश्चित्तं व्यवहार्यत्वं
नास्तीति तत्तिसिद्धान्तः ।

तत्रैव स्मार्तमहाचार्याः, तत् प्रायश्चित्तलाघवात् अनुप-
नीताष्टवर्षपालविषयम् । अत्र जातमात्रस्याहिताग्निस्थसम्भवः ।
तथाच जाबालः,—“जाते कुमारोऽरणिं भवित्वा तस्मिन्नायुष्य-
होमान् जुहोति” इत्याद्यनन्तरं “स शालाग्निः” रित्यादि ।
तथाच अष्टवर्षाभ्यन्तरवर्ती पालको यदि म्लेच्छचाण्डालैर्बलात्
उच्छिष्टमार्जनादिरूपकृत्सितं कर्म कारितः स्यात्, तदैव देवलोक्तं
शूलपाणिभ्याख्यातञ्च प्रायश्चित्तं वत्सरैकस्थले वेदितव्यम्, तदूर्ध्व-
वयस्काय तु प्रायश्चित्ताधिक्यम्, पूर्णवयस्कस्य यलात्तादृशकर्म-
करणे ज्ञानकृतान्गूनमज्ञानकृताद्याधिकं तत्तुल्यं वा प्रायश्चित्तम्,

अष्टाचत्वारिंशद्वाराभ्यस्ततदन्नभोजनेन पातित्यमिति स्मार्त-
सम्मतः त्विद्वान्तः ।

तदयं निष्कर्षः—संवत्सरपर्यन्तं म्लेच्छसंसर्गिणाम् अष्टवर्षान-
धिकत्रयस्कानां प्रायश्चित्तलाघवम्, वर्षचतुष्टयगते तु कृतप्रायश्चि-
त्तानामपि तेषामन्यवहार्यत्वम् । वत्सरानन्तरं भागहारेण प्राय-
श्चित्तवृद्धिरपि दर्शितैव ।

यत्तु—

म्लेच्छैस्सहोषितो यस्तु पञ्चप्रभृतिविंशतिः ।

वर्षाणि शुद्धिरेयोक्ता तस्य चान्द्रायणद्वयम् ॥

इति, तदिदं सहवासरूपलघुतरसंसर्गमात्रपरम्, न तु तद-
न्नभक्षणगादिपरम् । अत एव शूलपाणिना—”संवत्सरचतुष्टयान-
न्तरं प्रायश्चित्तमावागमरण” मिति स्वजातिधर्माधिकारः सर्वथा
धार्यत इति । इदं यलात्कारापादितम्लेच्छसंसर्गादिपरम्, न
तु कामतस्तत्संसर्गादिपरम् । कामतस्तु संवत्सरद्वयमप्य एव प्राय-
श्चित्तानर्हता । स्मार्तभट्टाचार्यास्तु ”संवत्सरैश्चतुर्भिस्तु” इति
अष्टवर्षन्यूनयालपरमिति षदन्तः प्रबुद्धानां संवत्सरमध्य एव स्वजा-
तिधर्मानधिकार इति विवेचयन्ति । सर्वथा तु संवत्सरानन्तरं स्मार्त-
भट्टाचार्यसिद्धान्तरीत्या न प्रायश्चित्तोपता, मतान्तरदृष्ट्या तु
संवत्सरचतुष्टयमन्ये । तत्राप्ययं विशेषोऽनुसन्धेयः—यत् संवत्सर-
पर्यन्तं म्लेच्छसंसर्गे स्वजातिप्रवेशः, तस्यापि छुसंसर्गत्य एवेयं
व्यवस्था । भोजनादौ यावच्चतुर्विंशतिवार्षिकप्रायश्चित्तं प्रायश्चि-
त्तीपता, तदनन्तरं तु न । द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तमात्रेण तु व्यव-
हार्यता भवति । तदधिके तु स्वधर्माधिकारमात्रम् । एतानेव पति-
तानधिकृत्य “अथ पतिताः समवसाय धर्माश्चरेयुरितरेतरयाजकाः”
इति थौषापनसूत्रं प्रवृत्तमिति नन्दपण्डितेनाप्युक्तं स्वीयविष्णुस्मृ-
तिव्याख्यायाम् । यद्यपि “पतिताः समवसाय” इति वाक्यं

पतितोत्पन्नपरमिति नन्दपण्डितेनोक्तम्, तथापि तैरेव त्यक्तपतित-
परत्वस्यैव वर्णनात् यत्सराधिकम्लेच्छसंसर्गिणामपि तदुपलक्षण-
मेव तैरेव सूचितमिति ।

काशीब्राह्मणमहासम्मेलन पण्डिपरिपन्मध्यस्थानामयमाशयः—

अष्टाचत्वारिंशदारं अकामत एकामत्रभोजनादिरूपगुरु-
तरसंसर्गं कृतेऽपि प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यता, कामतस्तु उक्तविषये
चतुर्विंशतिवाराभ्यासे तथात्वम् । एकपङ्क्त्युपविष्टभोजनादि-
रूपलघुभोजनसंसर्गादकामतोचत्सरेण, कामतस्तु यत्सराधेन अव्य-
वहार्यता इति भोजनादौ व्यवस्था । तत्तन्नीगमने तु अकामतः
वारद्वयाभ्यासेन, कामतस्तु सकृदेव कृते अव्यवहार्यता । यला-
त्कारितम्लेच्छदास्यादिस्थले तु शूलपाण्युद्धृतदेवलवचनानां व्यवस्था
स्मार्तभेदाचार्यैरनुपनीताष्टवर्षानधिकवयस्कवालकविषयतया कृता ।
तत्रापि संवत्सरचतुष्टयानन्तरं म्लेच्छसंसर्गं अन्यवहार्यतैव पूर्णम् ।
इदमपि 'तत्तन्नीणां च तथा सङ्गः' इत्यत्र सङ्गपदेन संलापादिलघु-
संसर्ग एव विवक्षित इत्यभ्युपगम्य । तत्तन्नीगमने तु 'सर्वर्णान्याङ्ग-
नावुष्टैः संसर्गः शोषितैरपि' इति कलिबर्ज्यप्रकरणानुसारेण ततः
पूर्वमपि अव्यवहार्यतैव । अथवा 'संवत्सरेण पतती' इत्यनुसारेण
यलात्कारितस्थले मयूखादिनिबन्धकारसंमताकामकृतप्रापश्चित्तयो-
जनेन संवत्सरपर्यन्तं यलात् म्लेच्छदास्ये कारिते द्वादशाम्दं प्रापश्चित्तं
व्यवहार्यता च पूर्णम् । संवत्सरद्वयातिक्रमे तु चतुर्विंशतिवार्षिकं
प्रापश्चित्तम्, "अथ पतिताः समवसाय धर्माश्चरेयुः" रित्यादिबौ-
धायनसूत्रमनुसृत्य नन्दपण्डियाद्युक्तव्यवस्थानुसारेण पृथक्संस्थया
स्वधर्मानुष्ठानाधिकारश्च । यत्सराचतुष्टयातिक्रमे तु 'संवत्सरैश्चतु-
र्मिश्च तद्भावं सोऽधिगच्छति । हासो न विद्यते तस्य प्रापश्चित्तै
दुरात्मनः ॥' इति देवलवचनानुसारेण न प्रापश्चित्तम्, नतरां व्यव-
हार्यता, नतमां च पृथक्संस्थयाऽपि स्वधर्माधिकारिता । भागवता-

दिधर्मानुष्ठानं तु अनुमन्यत एव । 'चतुर्थे नास्ति निष्कृति'रिति वचनमथ व्यवस्थायामुपोद्बलकम् । यत्तु विंशतिवत्सरस्लेच्छसंसर्गानन्तरं चान्द्रापणद्वयं प्रायश्चित्तमुक्तम्, तत्तु 'स्लेच्छैः सहोपित' इत्युपक्रमात् केवलसहवासपरम् । यत्तु स्त्रीणां विषये देवलेन गर्भोत्पत्त्यनन्तरमपि प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यत्वमुक्तम्, यत्तु बलादासीकृतनारीरेव उपक्रम्य हेमाद्युद्धृतमार्कण्डेयवचने गर्भे स्त्रीणां परित्यागस्यैवोक्तत्वात् वैकल्पिकम् । विकल्पे च बलात्कारादिदृष्टस्त्रीसंप्रहो विधिनोदितः' इति कलिचर्यप्रकरणे पाठात् देवलोक्ता गर्भोत्पत्त्यनन्तरमपि स्त्रीणां व्यवहार्यता कलिभिन्नविषय एव इति सिद्धान्तः—इति

शास्त्री हाथीभाई हरिशङ्करात्मजः । महामहोपाध्यायः ।

श्रीदुर्गानरणसांख्यवेदान्ततीर्थः । महामहोपाध्यायः ।

मैथिल मार्कण्डेय मिश्रः ।

भट्टमानाथ देवर्षिः शुद्धाद्वैतभूषणः ।

मागेशशास्त्री धारवाड़, तर्कविद्वान्, विद्यालङ्कारश्च ।

धर्माचार्यास्तु सर्वेऽपि काशीब्राह्मणमहासम्मेलन उपस्थिता एव निश्चिन्यन्ति—

“बलाद् दासीकृतस्य स्लेच्छादिसंगं त्रिवर्षपर्यन्तं मन्वाशुक्तव्यवस्थाऽविरोधेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिः सर्वनिष्यङ्काराविरुद्धा । कामतो स्लेच्छस्त्रीगमने सकृत् कृतेऽपि पातित्यम्, एकामत्रभोजनरूपशुक्लरससंगं कामतश्चतुर्विंशतिवाराम्हासेऽपि पातित्यमेव । एकपङ्क्त्युपविष्टभोजनादो नु कामतः कृते संवत्सरेण पतति” इति ।

धर्मप्रदीपः

विवाहप्रकाशः

विवाहो नाम भार्यात्वप्रयोजको घरण-सप्तपदी-पाणि-
ग्रहणादि संस्कारकलापः । भार्यात्वं तु—रति-गुत्रधर्मात्मकत्रिविध-
दृष्टादष्टजनक आश्रमसंपत्त्या तदभावप्रयुक्तदोषाभावजनकतादृश-
संस्कारजन्यधर्मविशेषः । तत्राश्रमाभावप्रयुक्तदोषाभावप्रयोजक
संस्कारो हि यस्याः कस्या अपि विवाहेन न भवितुमर्हति, किन्त्य-
प्रतिपिद्वायाः कन्याया विवाहेनैव । तत्रापि निषेधस्य प्रसज्य-
प्रतिषेधरूपत्वम्, पर्युदासत्वमिति द्वेधा दर्शनात् प्रसज्यप्रतिषेधत्वे
विवाहासिद्धिः, पर्युदासत्वे तु न विवाहासिद्धिः; यतः—

“प्रतिपिद्वाभ्यनुज्ञानं विकल्पेनैव दृश्यते ।

पर्युदस्ताभ्यनुज्ञानं तस्मादिष्टं व्यवस्थया ।”

इति पर्युदस्ताया अप्यभ्यनुज्ञानेन गौणविवाहसिद्धिरनुम-
न्यते । तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं प्रायश्चित्तादिविधिनोन्नेयमिति—
सवर्णास्तु सपिण्डा-सगोत्रयोर्विवाह एव प्रसज्यप्रतिषेधः । यतो
“मातुलस्य सुतामूद्वा मातृगोत्रां तथैव । समानप्रवरां चैव
त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।” इति त्यागपूर्वकं समानप्रवराया
विवाहो निषिध्यते ।

मातुलकन्याविषयेऽप्ययमेव न्याय इति सोऽपि विवाहो
नित्य एवेति गौडा मन्यन्ते । दाक्षिणात्यास्तु—मातुलकन्यापरि-
णयस्य स्मृत्यन्तरसिद्धत्वात् तत्र विकल्प एव ; समानप्रवरायास्तु
न कुत्रापि विधिरिति न तस्या विवाहासिद्धिरिति मन्यन्ते ।

सति दैवं व्यवस्थितविकल्प एवात्र स्वीकर्तव्य इत्यभिप्रेत्यैव
योधायनधर्मसूत्रे दाक्षिणात्यानां स धर्म इत्यापस्तम्बवचनेन व्यव-

स्थाप्यते । गौडेयु हि न केऽप्यापस्तम्बसूत्रानुसारिणो वर्तन्ते, इति तत्सूत्रानुसारिमात्रविपयिणी धोषायनाचार्याणां सा व्यवस्था, नान्यसूत्रानुसारिणामिति युक्तमेव । ये हि दाक्षिणात्येषु आश्वलायनादिसूत्रानुसारिणोऽपि वर्तन्ते, तेषामपि परस्परं विवाहसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् समयाचारत्वेन मातुलकन्यापरिणयोऽभ्युपगम एव ।

यत्तु—“मिथ्यैतदिति गौतमः” इति धोषायनाचार्यैरपि गौतममतैर्न देशविशेषाचाराणामेतेषामसाधुत्वं व्यवस्थाप्यते, तावतापि विकल्प एव मन्यते । यतो धोषायनाचार्या नात्र स्वीयं मतमेकतरपक्षानुसारितया व्यवस्थापयन्ति । तथाच मातुलकन्यायास्सपिण्डासगोत्रासाम्यं न संभवदुक्तिकम् । उत्कलानां सगोत्राविवाहोऽपि यो वर्तते, तत्र मूलं तु मृग्यमेव ।

एतेन—अन्यपूर्विकापि—व्याख्याता ; तस्या अपि विवाहेन लघ्याश्वलायनादिस्मृतिषु विशिष्य ब्राह्मणानां पातित्याभिधानात् । अभ्रानुसन्धेयानि वचनानि—

ब्रह्मपुराणम्—परपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात् तत्र नित्यशः ।

आशीर्चं सर्वकार्येषु देहे भवति नित्यशः ॥

दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य कृया भवेत् ।” इति ।

अत्र दानप्रतिग्रहयोरुभयोरुपादानाद् ब्राह्मणविषयमेवेदं वचनमिति विज्ञाप्यते ।

आश्वलायनः—अज्ञानस्तु द्विजो यस्तु विषवामुद्वहेद्यदि ।

परित्यज्य च तां चैव प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

मनुः—अयं द्विजैर्हि विदद्भिः पशुधर्मो विमर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ।

न विवाहविषावुक्तं विषवावेदनं पुनः ॥

वृद्धमनुः—शूद्राणामेव धर्मोऽयं पत्यौ प्रेतेऽन्यसंशयः ।

लोमान्मूढैरविद्वद्भिः क्षत्रियैरपि चर्यते ॥

वायुप्रोक्तां तथा गाथां पठन्त्यत्र मनीषिणः ।

विप्राणां न नियोगोऽस्ति प्रेते पत्यौ न वेदनम् ॥

अकार्यमेतद्विप्राणां विधवा यत्रियुज्यते ।

उच्यते वा मृते पत्यौ देवरेण विशेषतः ॥” इति ।

पतु कलिचर्ज्यप्रकरणे “ऊढायाः पुनरूढाहः” इति पुनरूढाहो नियतिता, सतु शूद्राद्यधिकारिक एव; प्रसक्तेः, नान्याधिकारिकः, अन्येषु तस्य पूर्वोक्तवचनैर्निर्पेधेनाप्रसक्तत्वात् । विवाहो हि त्रैव-
णिकानामेव धर्मार्थोऽपि, अन्येषां तु केवलं रतिपुत्रयोरेव कृते, इति युगान्तरे केवलरतिपुत्रार्थतया प्रसक्तस्यैव विधवाविवाहस्य कलौ निषेध इति युक्तमुक्तम्—“अनन्यपूर्विकां कान्तामि” त्यत्रानन्यपूर्वि-
कामिति । तथाचायमपि प्रसज्यप्रतिषेध एव । विधवाविवाहसाध-
कसाधकप्रमाणमात्रमत्र प्रियपाठकानां संगृह्योपहिप्ते ।

तत्र तत्साधकतामर्हन्ति वचनानि प्रथममधो निर्दिश्यन्ते—

(१) “उदीर्घ्य नार्यभिजीवलोकमितासुमेतमुपशेष एहि।

हस्तप्राभस्य दिधिपोस्तवैतत् पत्युर्जनित्वभिसंयभूय ॥”

(२) “कुहस्त्रिदोषा कुह वस्तोरम्बिना कुहानिपित्वं करतः

कृदोपितुः । को वा शमुत्रा विधवेव देवरं मर्यं न योषा वृणुते
सयस्थ आ ॥”

इति मन्त्रलिङ्गे तु न विधवाविवाहसाधके । तत्र प्रथममन्त्रे
दिधिपोः पाणिप्राभस्य पतत् जनित्वमित्येतेषां पदानां सार्थक्यं हि
विधवाया जन्मान्तर उक्तेन पत्यैव सपतित्वमित्येतत्सिद्धान्त एव
संभवति, नान्यथा । नहि अत्र दिधिपुपदेन विधवापतिर्निर्घण्टु-
सिद्धो विवक्षितुं शक्यते ; यतः चिताशयनादुत्थानात्पूर्वं न तस्याः
पतिः कोऽपि सम्भवति । ततश्च पुनर्विवाहेच्छोरित्येव दिधिपोरि-

स्थाप्यते । गौडेपु हि न केऽप्यापस्तम्बसूत्रानुसारिणो वर्तन्ते, इति तत्सूत्रानुसारिमात्रविषयिणी बोधायनाचार्याणां सा व्यवस्था, नान्यसूत्रानुसारिणामिति युक्तमेव । ये हि दाक्षिणात्येषु आश्वलायनादिसूत्रानुसारिणोऽपि वर्तन्ते, तेषामपि परस्परं विवाहसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् समपाचारत्वेन मातुलकन्यापरिणयोऽभ्युपगत एव ।

यत्तु—“मित्येतदिति गौतमः” इति बोधायनाचार्यैरपि गौतममतेन देशविशेषाचाराणामेतेषामसाधुत्वं व्यवस्थाप्यते, तावतापि विकल्प एव मन्यते । यतो बोधायनाचार्या नात्र स्वीयं मतमेकतरपक्षानुसारितया व्यवस्थापयन्ति । तथाच मातुलकन्यायास्सपिण्डासगोत्रासाम्यं न संभवदुक्तिकम् । उत्कलानां सगोत्राविवाहोऽपि यो वर्तते, तत्र मूलं तु मूलमेव ।

एतेन—अन्यपूर्विकापि—व्याख्याता ; तस्या अपि विवाहेन लब्धाश्वलायनादिस्मृतिषु विशिष्य ब्राह्मणानां पातित्याभिधानात् । अघ्नानुसन्धेयानि वचनानि—

ब्रह्मपुराणम्—परपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात् तत्र नित्यशः ।

आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति नित्यशः ॥

दानं प्रतिग्रहः स्नानं सर्वं तस्य वृथा भवेत् ।” इति ।

अत्र दानप्रतिग्रहयोर्विषयोरुपादानाद् ब्राह्मणविषयमेवेदं वचनमिति विज्ञायते ।

आश्वलायनः—अज्ञानस्तु द्विजो यस्तु विषवामुद्वेष्टदि ।

परित्यज्य च तां चैव प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

मनुः—अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो धेने राज्ञं प्रशासति ।

न विवाहविधानुक्तं विषवावेदनं पुनः ॥

दृढमनुः—शूद्राणामेव धर्मोऽयं पत्यौ प्रेतोऽन्यसंशयः ।

लोभान्मूढैरविद्वद्भिः क्षत्रियैरपि चर्यते ॥

वायुप्रोक्तां तथा गाथां पठन्त्यत्र मनीषिणः ।

विभाणां न नियोगोऽस्ति प्रेते पत्यौ न वेदनम् ॥

अकार्यमेतद्विभाणां विववा यद्वियुज्यते ।

उह्यते वा मृते पत्यौ देवरेण विशेषतः ॥” इति ।

यत्तु कलिवर्ज्यप्रकरणे “उदायाः पुनरुदाहः” इति पुनरुदाहो नियतितः, सत्तु शूद्राद्यधिकारिक एव; प्रसक्तेः, नान्याधिकारिकः, अन्येषु तस्य पूर्वोक्तवचने निर्पेधेनाप्रसक्तत्वात् । विवाहो हि श्रेष्ठ-
णिकानामेव धर्मार्थोऽपि, अन्येषां तु केवलं रतिपुत्रयोरेव कृते, इति पुनान्तरे केवलरतिपुत्रार्थतया प्रसक्तस्यैव विववाविवाहस्य कलौ निषेध इति युक्तमुक्तम्—“अनन्यपूर्विकां कान्तामि”त्यत्रानन्यपूर्विका-
मिति । तथाचाप्यपि प्रसक्त्यतिषेध एव । विववाविवाहसाय-
कसायकप्रमाणमात्रमत्र प्रियपाठकानां संगृह्योपदिश्यते ।

तत्र तत्साधकानामर्हन्ति वचनानि प्रथममधो निर्दिश्यन्ते—

(१) “उदीर्घं नार्यमिजीवलोकमिनासुमेतमुपशेष एहि।

हस्तप्राप्तस्य दिधिपोस्तवैतत् पत्युर्जनित्वमिसंयम्य ॥”

(२) “कुहस्त्रिदोषा कुह घस्तोरन्विना कुहानिपित्यं फरतः

कुहोपितुः । को वा शयुधा विधवेव देवरं मर्यं न घोपा वृणुने
सपत्य जा ॥”

इति मन्त्रलिङ्गे तु न विववाविवाहसायके । तत्र प्रथममन्त्रे
दिधिपोः पाणिग्रामस्य एतत् जनित्वमित्येतेषां पदानां सार्थक्यं हि
प्रिययाया जन्मान्तर उक्तेन पत्यैव सपतित्वमित्येतत्सिद्धान्त एव
संभवति, नान्यथा । नहि अत्र दिधिपुपदेन विववापतिर्निघण्टु-
सिद्धो विवक्षितुं शक्यते ; यतः चिन्ताशयनादुत्पन्नात्पूर्वं न तस्याः
पतिः कोऽपि सम्भवति । तत्रापि पुनर्विवाहेऽङ्गेरित्येव दिधिपोरि-

त्यस्य विवरणं योग्यम् । तत्र चैतज्जन्मसंबन्धेव पुनर्विवाहेच्छुर-
परः किमत्र विवक्षितः, उत जन्मान्तरसंबन्धी तादृशोऽपमेवेति
विचारे त्वस्माकमिदमेव प्रतिभाति—यत् प्रथमपक्षे पाणिग्राभस्ये-
तिपदवैयर्थ्यमापततीति द्वितीय एव पक्षोऽग्राभिमत इति ।

यदि तु अवश्यं मन्त्रस्य मुख्यार्थ एव ग्रहीतव्यः, न तु
गौणार्थ इत्याद्यहः, एवमपीदमेव स्वीकर्तव्यमुक्तमन्त्रवर्णस्वारस्येन—
यत् विधवापतिरेवापरो विधवायाः पतिर्भवितुमर्हति, न तु शुद्धो-
ऽन्यः पतिरिति । तथाच “पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति”
इति विधवापतेः पौनर्भवत्वमदिपादनमपि व्याख्यातम् । सर्वथा
तूक्तमन्त्रवर्णानुसारेणापीदमेवावगम्यते—यत् विधवाविवाहोऽयं
निन्यधर्मेभ्येकतम इति । अत एव—

अज्ञातस्तु द्विजो यस्तु विधवानुदहेद्यदि ।

परित्यज्य च तां चैव प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इत्याश्वलायनवचनम्—

“यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्पृशं च न सङ्गयेत् ॥

कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।

न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥

न द्वितीयश्च साध्वीनां पवचिद्भर्तापदिश्यते ।

न विवाहविषायुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥

सकृदंशो निपनति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति ग्रीष्मेतानि सकृत् सकृत् ॥

प्रातश्चर्यं चरेद्यापि प्रविशेद्वा कृताशनम् ।

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्वेष प्रतिष्ठिताः ॥

नारुण्याद्यु पवचिन्तूणां सुसवर्मक्रिया हि ताः ।

पाणिग्रहणमन्त्रास्तु निपनं दारलक्षणम्” ॥

इति मनुफचनानि,—

“मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ।
सेह कीर्तिमवाप्नोति मोदते चोभया सह ॥”

इति पाण्डवल्क्यवचनम्,—

“मृतं भर्तारमादाय ब्राह्मणी बह्विमाविशेत् ।
न विशेच्छ्वेत्यक्तकेशा तपसा शोपयेद्वपुः ॥”

इति व्यासवचनम्,—

“मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा” ॥
मृते भर्तरि या साध्वी ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥”

इति विष्णुवचने,—

“एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
मृते जीवति या तस्मिन् नापरं प्राप्नुयाद्वरम् ॥
अभिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः ॥”

(महाभारते आदिपर्वणि १०८ अध्याये) इति वचनं च ।

“नष्टे मृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु
नारीणां पतिरन्यो विधीयते” इति वचनं तु न विधवाविवाहस्या-
नुगुणम् । तथाहि—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते” इति वचनं परिवेदनप्रकारणे पराश-
राचार्यैरुपनिषद्भम् । इयमत्र प्रकरणशुद्धिः क्रियते । तद्यथा—

“परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥
द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रमेव च ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥
कुञ्जवामनपण्डेषु गद्वरेषु जडेषु च ।
जात्यन्ये षधिरे मूके न दोषः परिविन्दतः ।

पितृव्यपुत्रः सापत्नः परनारीसुतस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

ज्येष्ठो आता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शास्त्रस्य वचनं तथा ।

नष्टे मृते प्रव्रजिते कलीवे च पतिते पतौ ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ।” इति ।

अत्र यदि ‘परिविन्दानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रे चरति, तस्मै दत्त्वा पुनर्विशेत् ताञ्चैवोपयच्छतेति’ वसिष्ठवचनोक्तरीत्या तस्मै ज्येष्ठाय तामूढां कन्यां निवेद्य तदनुज्ञातः पुनस्तामेवोद्बहेत्=परिवेत्तुरेव विवाहः पुनः परिविद्यमानया साकं यः शास्त्रसम्मतः, तस्मिन् परिवेत्तृरूपस्य पत्युः पुनर्विवाहात्पूर्वः मष्टस्य-मृतत्वाद्वा पत्यन्तरविधानमिति विवक्ष्यते, तर्हि—

“यस्या त्रियेत कन्याया चाचा सत्ये कृतै पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवः ॥” इति

मनुवचनानुसारेण वाग्दत्ताया अपि तस्याः परिवित्तिरूपेण देवरेण विवाहस्यैव युगान्तरसिद्धस्य निषेधेन यः कश्चिदन्यो विधीयते पतिरित्थर्थो भवति । अत्र परिवित्तिविवाहोऽपि पुनर्विवाहे वाग्दानानन्तरकालिकत्वाभिप्राय एवेति न दोषः । तत्र च युगान्तरे पुनर्विवाहोऽस्ती वाग्दानानन्तरं देवमात्राधिकारिकः, न स्वग्याधिकारिकः । कलौ तु “देवराच सुतोत्पत्तिरिति देवराधिकारिकोक्तपुनर्विवाहस्य निषेधात् अन्याधिकारिकत्वमुपपद्यत एव । एवञ्च “देवराच सुतोत्पत्तिरिति कलिवर्ज्यप्रकरणगतवाक्यस्येयं पराशरस्मृतिरेव मूलमित्यपि सिद्धं भवति ।

अपञ्चाशयो निर्णयसिन्धुव्याख्यायां कृष्णमहेश्वरमपि व्यक्तः । तत्र ह्येवंमुक्तम्—“देवराच सुतोत्पत्तिरिति च वाग्दानोत्तरं मृते पत्यौ देवरपरम् ।

“यस्या ग्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥”

अनेन विधानेनघृताम्यक्षादिवक्षियोगविधानेन ;

यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्रवस्त्रां शुचित्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात् सकृत्सकृदतावृत्तौ ॥

इति मनुना,

अपुत्रां शुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताम्यक्त श्रतावियात् ॥

इति याज्ञवल्क्येन च तदनुज्ञानात्, न तु विवाहानन्तरं विधवायाम् । “नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः” इति मनुना विवाहानन्तरविधवानियोजननिषेधात् । नचैवं भारते कथं सत्यवत्या कनिष्ठभ्रातृजायायां विधिवाचां व्यासौ नियुक्त इति वाच्यम् ; तत्र घनेनोपतोष्य कश्चन ब्राह्मणो नियोज्य इति भीष्मानुशया सत्यवत्यास्तथाकरणेन निषेधगतान्यपदस्य ब्राह्मणोतरान्यपरत्वात् ; अन्यथा ब्रह्मक्षत्रियदेवक्षत्रियभेदो न स्यात् । महाप्रभावतया दोषकल्पनाविरहेणान्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाद्वा । देवराच्चेति चकारादनुज्ञातसपिण्डसगोत्रयोरपि परिग्रहः ।

ननु पराशरेण कलाकुण्डेयान् घर्मान् वक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय “नष्टे मृते” इति वचनात् धाग्दत्तायाः कलो पत्यन्तरमस्तीति कथं धाग्दत्तापहारः कलिवर्ज्य इति चेत्, धाग्दानानन्तरं तन्मरणे पराशरवचनरतस्या वरान्तरेण विवाहः कार्यः ।

कन्यायां शुल्कदत्तायां ग्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

इत्युक्तवाक्ये कन्याया अननुमतो पुरुषान्तरदानलाभात् ।

इयांस्तु विशेषः—यत् युगान्तरे कन्यानुमतो देवराय दातव्या, कलो तु कन्यानुमनावपि देवराय सा न देया ; नियोगसा-

म्यात्, “देवराच्च सुतोत्पत्तिरिति सामान्यतो निषेधात्—इति । तथाच परिवेदनाद्यक्रमप्राप्ते विवाहे पूर्वतनस्य वरस्य नाशादौ परिवित्तेर्विवाहनिषेधपरमेवेदं प्रकरणमिति प्रकरणशुद्धिरपि सम्यगेव वर्तते ।

माधवाचार्याणामप्यपमेवाशयः । इमानि हि तदीयान्येतच्छ्रुलोकप्रकरणगतानि वाक्यानि । तथा—“परिदेवनपर्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्यापि प्रसङ्गात् कचिदभ्यनुज्ञां दर्शयति—“नष्टे मृत” इति । अथच पुनरुद्वाहो युगान्तराविषयः । तथाचादिपुराणम्—ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कभण्डलुम् ।” इति ॥ अत्रोऽदाशब्देन विधिवद्वा प्राच्या । अन्यत्रेव पुनरुद्वाहस्यात्राप्यङ्गीकृतत्वात्—इति ।

अयम्भावः—परिवेदनं पर्याधानञ्च पुंसां प्रायश्चित्तपूर्वकं यथाऽभ्यनुज्ञातम्, एवं स्त्रीणां पुनरुद्वाहोऽपि परिवेदनाद्भूतः कचिदवस्थार्यां देवरं विहायान्यकर्तृकोऽपि भवतीत्यवतरणिकया विवक्षितम् । तथाच देवरान्यकर्तृकोऽयं विवाहो न युगान्तरे; देवरकर्तृकस्यैव विवाहस्य मन्वादिना विधानात् ।

यस्यत्र मुद्रितपुस्तकेषु ‘अथच पुनरुद्वाहो युगान्तराविषयः, इतिपाठो दृश्यते, तत्रात्र विधीयमानस्य देवरान्यकर्तृकस्य पुनर्विवाहस्य युगान्तरविषयत्वाभावाद्युगान्तराविषय इत्येव योजनीयम् । “तथा सति हि कलावनुष्ठेयान् धर्मान् वक्ष्यामी” इति पराशरप्रतिशाप्यनुल्लङ्घिता माधवाचार्यैर्भवति । यथाचात्र कलिनिषिद्धस्यैव युगान्तरधर्मस्य पुनर्विवाहस्य पराशरेण प्रतिपादनं सम्भवति, तथा चतुर्विंशतिमतसंग्रहे व्यक्तम् । तथाचास्य पुनर्विवाहस्य युगान्तरविषयत्वप्रतिपादनं न माधवाचार्यसम्मतम् । माधवाचार्या अपि हि “नष्टे मृते” इति श्लोकस्य परिवेदनाद्यक्रमप्राप्ते विवाहे देवरान्यकर्तृकत्वयोधकत्वमेवाभिप्रयन्ति । तदुक्तम्

प्रायश्चित्ताध्यायस्योपसंहारावसरे 'नष्टे मृते इति पुनर्विवाहविधिः परिवेदनाद्यक्रमप्राप्तविवाहविषयत्वेनान्यथासिद्धः'—इति । तथाचोक्तोपसंहारवाक्यानुसारेण परिवेदनाद्यक्रमप्राप्तविवाह एव यद्यत्र विवक्ष्यते, तर्हि तदङ्गभूतपुनर्विवाहोऽन्यकर्तृकः कथं युगान्तरविषय इति भवेत् । न हि युगान्तरेऽपि कन्यानुमतौ देवरान्यकर्तृकविवाहो वैधः, न वा ऊढायाः पुनरुद्वाहमित्यादिपुराणं देवरान्यकर्तृकविवाहपरमेव । अत एव हि "देवराच्च सुतोत्पत्तिरिति" वचनान्तरैकवाक्यता भवति ।

ननु कथं न देवरान्यकर्तृकविवाहोऽपि युगान्तरविषय इत्यत आह—तथाचेति (माधवीये) । तथाचोक्तादिपुराणे देवरकर्तृकपुनर्विवाहस्यैव कलौ निषेधात् युगान्तरविषयत्वम्, नान्यकर्तृकस्येति न दोषः । यद्यपि—

प्रतिग्रह्य तु यः कन्यां नरो देशान्तरं व्रजेत् ।

धीन् कृतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥

प्रदाय शुल्कं कन्याया गच्छेयः स्त्रीधनं तथा ।

धार्यां सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै विधानतः ॥ नारदः ॥

स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ॥

विकर्मस्थः समोद्यो वा दासो दीर्घामपोऽपि वा ॥

ऊढापि देया स्तान्यस्मै सहान्नरणभूषिता ॥ कात्यायनः)

इत्यादिवचनैर्वाग्दत्ताया युगान्तरेऽप्यन्यकर्तृको विवाहो विहितो वर्तते; तथापि नेमानि वचनानि कन्याया देवरकर्तृकविवाहानुमतावपि अन्यकर्तृकविवाहबोधकानि, किन्तु तदननुमतावेव तत्पराणि । अत एव—

"कन्यायां शुल्कदत्तायां त्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥" इति—

कन्यानुमत्यां देवरायैव देयत्वव्यवस्थापनमुपपद्यते । तथाच

कन्यानुमतावपि देवरकर्तृकत्वनिषेधार्थमिदं वचनमित्येव युक्तमिति तदानीमन्यकर्तृकविवाहस्य युगान्तरेऽप्यप्राप्तत्वात् 'अयं च पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः, इति पाठोऽसद्वत् एव; अन्यथोद्वायाः पुनरुद्वाहः कलौ निषिद्ध एव परागरेण व्यवस्थापितः स्यादिति सर्वसम्मतकलिधर्मनिरूपणं न पराशराचार्यैः कृतं स्यादिति प्रतिज्ञाविरोध आपद्येत । यथाच "कलौ पराशराः स्मृताः", इति वचनस्य व्रतविशेषमात्रविषयत्वम्, तथा माधवाचार्यैरुपक्रम एव व्यवस्थापितम्, इति स्मृत्यन्तरादिपुराणादिप्राप्तपुनर्विवाहाधर्मत्वं न परादारस्मृत्या पापयितुं शक्यम् । तथाच कन्यानुमतावपि अन्यस्मा एव कन्यापरिवेदनेऽन्यत्र वा दानं भवतीत्येवमाशया एव माधवाचार्याः । एवं सति हि पतिरन्यो न विद्यते इति पाठान्तरमप्युपपन्नं भवति । अत्र ह्यन्यपदेन देवर एवेति विवक्षितमिति नार्थभेदः । तथाचायं पुनरुद्वाह इत्यनेनात्र पक्षे 'मिषिध्यमानपुनर्विवाह इत्यर्थः । कुत्र निषेध इति शङ्कायां च 'तथाचे'ति ग्रन्थ इत्यादि सर्वहुपपन्नम् । अत्रोद्वापदेन च सप्तपदीपूर्वतनसंस्कारसंस्कृताया विवक्षणमित्यङ्गीकारेऽपि न क्षतिः; तस्या अपि देवरमात्रोद्देश्यकवेयतानिषेधेनोक्तवाक्ययोजनसम्भवात् । तथाच माधवाचार्याणामपि कृष्णम्भट्टीसमाहतपक्ष एव तात्पर्यमित्येष गम्यते । एवं सति हि नन्दपण्डितानां विद्वन्मनोहराणि पराशरस्मृतिव्याख्याऽविरुद्धा भवति । एतान्यत्र तदीयांनि वाक्यानि सर्वेषाम्पुरत उपस्थाप्यन्ते । तथाच—नन्यस्तु परिवेदने कन्याया ज्येष्ठसमर्पणानन्तरं पुनस्तेनैव विवाहः, वाग्दानानन्तरमनिष्पन्ने विवाहे वरवैगुण्ये ज्ञाते कथमित्यत आह—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते कलौ च पतिते पतौ ।

पञ्चस्त्रापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥” इति ॥

वाग्दानानन्तरं पाणिग्रहात् प्राक् पतौ उत्पत्त्यमानपतित्वे

पूर्वस्मिन् वरे नष्टे नारीणां कन्यानामन्यः पतिर्विधीयते । नन्वस्तु
 वाग्दत्तायां नष्टे पत्यौ पत्यन्तरविधानम् ; मृते तु तन्नोपपद्यते ।
 'यस्या त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन
 निजो बिन्देत देवरः' इति मानवे देवरेण तदुद्धनस्मरणात् । नचै-
 तावतापि समीहितसिद्धिः; देवराज्ञ सुतोत्पत्तिरिति कलौ तन्निषे-
 षात् । न च निषेधस्य विवाहानन्तरविधवाविषयत्वमस्तु । तस्य—
 "नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः"—इत्यनेन
 मनुनैव पूर्वं साधारणतया निषिद्धत्वेन कलौ विशिष्य तन्निषेधानुप-
 पत्तेः । तस्माद्वाग्दानानन्तरं मृते पत्यौ पत्यन्तरविधानमनुपपन्नमिति
 चेत्सत्यम्, तादृशविवाहस्य वाचनिकत्वेन देवरस्य पतित्वानुपपत्ते-
 र्विशेषनिषेधाच्च । इति । एतैरपि वाक्यैः स्पष्टमिदमेवायमप्यते
 यद्वाग्दानानन्तरं देवरकर्तृकविवाहनिषेध एवोक्तवाक्यस्य तात्पर्य-
 मिति । अयमत्र निष्कर्षः—युगान्तरे वाग्दानानन्तरं देवरकर्तृक-
 त्वमन्यकर्तृकत्वञ्च । तत्र च कन्यानुमत्पननुमती निमित्ते । कलौ
 त्यन्यमात्रकर्तृकत्वमिति । पराशरस्मृतिरियं न कथमपि विवाहान-
 न्तरविधवाविषया । गत्यन्तराभावे खलु तथा वक्तव्यम् । पूर्वोक्त-
 रीत्या गत्यन्तरे च सति किमर्थं तत्कल्पनम् । यदा तु मृते इत्यस्य
 विद्वन्मनोहरोक्तरीत्या दीर्घामये इत्यर्थो विवक्ष्यते, तदा तु न कापि
 हानिः; अन्यथा मरणानन्तरमिषदेशान्तरगमानानन्तरमपि पत्यन्त-
 रविधानापत्तिरिति दीर्घामयानां पतीनां जीवनकाल एव पुनर्विवा-
 हकल्पनापत्तिः; नचेष्टापत्तिः । पत्युर्दीर्घामयत्व इव दासत्वेऽपि—
 विकर्मस्थः सगोघ्नो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ।

ऊहापि देवा सान्यस्मै सहाभरणभूषिना ॥

इति पुनर्दानविधानात् सर्वेषामपीदानीन्तनीनां प्रायेण दास-
 त्वात् सर्वासामपि पुनर्विवाह आपद्येत । अत्र ह्युदापदेन वाग्दत्तै-
 वावश्यं ग्रहीतव्या; अन्यथा हि पुनर्दानविधिरत्यन्तमेवासङ्गतः

स्यात् । किञ्च नष्टे मृते इति वाक्यस्य विवाहानन्तरपतिनाशादिविषयत्वे “धार्या सा वर्षमेकन्तु देयाऽन्यस्मै विधानतः” — इति केनचन निमित्तेन देशान्तरं गत्वा स्ववृत्तान्तो यैर्वत्सरं यावन्न निवेदितस्तदीया भार्याः सर्वा अप्यन्यस्मै देया इति विवक्षणीयम् । तथाच पत्युः प्रोपितस्याविदितवृत्तान्तस्य द्वादशवर्षपर्यन्तं प्रतीक्षणं संस्कारादिकरणार्थं कर्तव्यमित्यादिसिद्धान्ता व्याकुप्येरन् । तथाच नष्टे मृते इति वाक्यं न कथमपि पुनर्विवाहस्य विधवानामूढानां प्रोपितभर्तृकाणां वा साधकम् । एवं व्याख्यानेन हि उत्तरश्लोक-
योरपि समन्वयोऽतिस्वरसो भवति । ताविभावुत्तरश्लोकौ—

“मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।

सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

तिव्रः कोट्योऽर्धकोटो च यानि लोभानि मातुषे ।

तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥”

इति । अत्र श्लोकद्वये एव मृतभर्तृकाया ब्रह्मचर्यानुगमना-
भ्यामेव फलविशेषाप्नानम्, न तु पूर्वस्मिद् श्लोके पत्यन्तरविधानेन
फलविशेषोऽपि । तथाच मृतभर्तृकायाः कर्तव्यद्वयमेव फलव-
चनतात्पर्येणावगम्यते, न तु कर्तव्यत्रयमपि; पूर्वत्र फलाश्रवणात् ।
अन्यथा देशान्तरगमनेऽपि मृतत्वं ह्येव ब्रह्मचर्यव्रतं न स्यात्, इति
प्रोपितभर्तृकाया अब्रह्मचर्यमपि न दोषाय स्यात् । अस्मन्मते तु
द्यादत्ताया ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गस्यैवापौढाया असम्भवान्न कोऽपि
दोषः । यथा चर्तुमतीविवाहो न शास्त्रीयः तथाऽवसरान्तरे निरू-
पयिष्यामः । यदि त्वत्र मृते भर्तरीति नष्टत्वादीनामुपलक्षणमिति
मन्यते, तर्हि तु मृते भर्तरीति व्यर्थमापयेत् । प्रकरणेनैव लभामात् ।
तथाच पूर्ववाक्यस्य नष्टत्वादिनिमित्तकपत्यन्तरविधानपरत्वमुत्तर-
वाक्यद्वयस्य मृतभर्तृकत्वनिमित्तकसफलब्रह्मचर्यादिविधिपरत्वमि-
त्यङ्गीकर्तव्यमिति पूर्वत्र पतिशब्दस्योत्तरत्र भर्तृशब्दस्येति शब्द-

प्रयोगसार्थक्यार्थमपि वाग्दानानन्तरं पतिविषयत्वं पूर्ववाक्यस्योत्तर-
 रश्च मुख्यपतिविषयकत्वमित्येवोरीकृते संभवति । अत्र जीवान-
 न्दविद्यासागरमहोदयैः श्लोकत्रयेण कर्तव्यत्रयं योधितमिति
 विवाहान्तरविषवाया विवाहोऽपि पराशरस्मृतिसम्मत इति यद्
 व्यवस्थापितम्, तदिदं स्मृत्यक्षराननुगुणमिति मन्तव्यम् । इदमेवा-
 भिप्रेत्य विद्वन्मनोहरायाम्—नन्वस्तु वाग्दानानन्तरं विवाहात् प्राक्
 पूर्वपतिनाशे पत्यन्तरविधानम्, विवाहानन्तरं तु तन्नाशे कथं कार्य-
 मित्यत आह—मृते इति—इत्युक्तश्लोकावतरणं कृतम् । यत्तु
 माधवीये—पुनरुद्वाहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठानात् श्रेयोतिथयं दर्श-
 यति मृते भर्तरि—इति, मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणमिति
 वर्णितम् । तस्य विवाहानन्तरं पत्युर्देशान्तरगमनान्निप्रायस्यमेव
 युक्तम्; अन्यथा भर्तरीतिपदान्तरप्रयोगवैपर्य्यात् । एतेन—अन्य-
 श्चैव पुनरुद्वाहस्याप्राप्यङ्गीकृतत्वादिति पूर्वतनश्लोकोपसंहारोऽपि
 व्याख्यातः; तस्यापि वाग्दानोत्तरविवाहपरत्वात् । न श्लोकोऽपि
 निषण्णकारः प्राचीनो विवाहानन्तरं विषवायाः पुनरुद्वाहं साध-
 यति, प्रत्युत सर्व एव मन्यादिव्याख्यानेषु तत्तस्मृतिषु च बहुशो
 निन्दन्तीति विवाहानन्तरविषवापुनरुद्वाहो न प्रामाणिकः । एतच्च
 माधवीयवाक्ये युगान्तरविषय इति पाठं कल्पयित्वाैव सङ्गच्छत
 इति ।

माधवीयवाक्यस्य युगान्तरविषयः इत्येवमाकरत्यभादाय
 केचित् पुनरुद्वाहोऽयं युगान्तरविषयः, तथा चादिपुराणमिति
 यथाश्रुतरीत्यैव योजयन्ति ।

तदेवम् “अनन्यपूर्विकम्” इत्यस्य अन्यपूर्विकाया विवाहस्य
 प्रतिषेध्यत्वस्यैव स्वाकरणीयत्वात् विशिष्य कलौ ब्राह्मणानां स
 निन्य इति तेनापि न भार्यात्वं सिध्यति ।

अत्र प्रसङ्गादपराण्यपि वर-कन्याविशेषणानि विचारयामः ।
इमानि तत्र याज्ञवल्क्यवचनानि—

“अविष्कृतत्रह्यचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुदहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्धगोत्रजाम् ।
पञ्चमात्ससमादृष्ट्वं मातृतः पितृतस्तथा ।
दशपुरुषविख्यातान्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
स्त्रीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ।
एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो नरः ।

यस्मात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा वीमान् जनप्रियः ।” इति
अत्रेदमेवालोचनीयम्—किमत्र सर्वेषामुद्देश्यविशेषणानां विवक्षा,
उत नैति । आद्येऽकान्तानामभ्रातृकाणां दशपुरुषपुरुषाविख्यात-
श्रोत्रियकुलीनानाम्, अश्रोत्रियकुलीनानाम्, अस्त्रीतकुलानां च
कन्यानां तादृशानां च वराणां विवाहः किमाशास्त्रीयः ? सति सैवं
महाननाश्वासः । ततश्च हविरार्त्यधिकरणन्यायेन ग्रहैकत्वाधिकर-
णन्यायेन वा यथासंभवमेव विशेषणानां विवक्षेति स्वीकर्तव्यम् ।
तथाच लक्षण्यादिसर्वगुणवैशिष्ट्ये मुख्यता, अन्यथा तु गौणता ।

तत्रापि “नम्रिकामि” इति अनागतार्तवाया विवक्षणेन प्राप्त-
रजस्कानां निषेधोऽपि गम्यते, स तु न प्रसज्यप्रतिषेधः; यतो हि
समानप्रवरादीनामिषः ॥ परित्यागो विधीयते, नवा विवाहानन्तर-
मव्यवहार्यत्वं वा ; किन्तु पण्डास एव ; तथाचर्तुमत्या अपि
विवाहस्याभ्यनुष्ठानं क्षत्रियादौ गौणरूपतया, ब्राह्मणेषु स्वाप-
त्कल्पतया स्वीकर्तव्यम् । यतो ब्राह्मणस्य पितुः कन्यारजोदर्शनेऽ-
पाङ्क्तेयत्वं प्रतिपाद्यते । वरकन्ययोस्त्वाश्वलायनोक्तप्रायश्चित्त-
पूर्वकमुद्दूढयोर्नापाङ्क्तेयत्वम्, न वा प्रायश्चित्तोपपत्तेरिति न दोषः ।

एतेन—यौवनानन्तरं विवाहोऽपि गौण एव ; तत्रापि—

“पञ्चाशद्वत्सरादूर्ध्वं विवाहस्तु निषिध्यते ।” इतिवचनानुसारेण-
पञ्चाशद्वत्सरपर्यन्तं स आपत्कल्पस्तथापि तावत्पर्यन्तमेव पुंसां
विवाहयोग्यता, नतु तदनन्तरमपि ।

अयमत्र निष्कर्षः—ऋतुमत्या अपि विवाहो नायोग्यः,
किन्त्वसौ जघन्यः ।

तथाच गृह्यसंग्रहः—

नग्निकां तु वदेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत्वनग्निकाम् ॥

तुकारः पक्षान्तरे । नग्निका तु श्रेष्ठेति सूत्रयता गोभिलेन
नग्निकायाः श्रेष्ठत्वमुक्तम् । तत्पुत्रस्तु अनग्निकां प्रयच्छेदिति पक्षा-
न्तरमाह । श्रेष्ठपक्षादन्योऽयं पक्षो जघन्य इत्यर्थः । एवं ऋतुमत्या
विवाहनिन्दावचनानि नग्निकाया विवाहप्राशस्त्यतात्पर्यकाणि ।
मीमांसामाध्यकारैरप्युम्—‘न हि निन्दा निन्यं निन्दितुं प्रवर्त-
तेऽपि तु इतरत् स्तौति । अन्यदुपरिष्ठादक्ष्यामः । तथाच नारदः—

“कन्या नर्तुमुपेक्षेत वान्धवेभ्यो भिवेदयेत् ।

ते चेन्न द्रुस्ता भर्त्रे ते स्युर्भूणहभिः समाः ॥

यावन्तर्भार्यस्तस्याः समतीपुः पतिं पिना ।

तावत्यो भूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥

अतः प्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सकृत् ।

महदेनः स्पृशेदेनमन्यथैव विधिः सताम् ॥”

इति ऋतोः परमपि दानं दर्शयति । भूणहत्यावचनं निन्दार्थम् ।

ननुः—

घोषि वर्षाण्युदीक्षेन कुमार्युत्तमनो सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेनस्माद्विन्देन सदृशं पतिम् ॥

बौधायनः—

श्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देन सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ।

यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयं वरम्’ इति ।

तद्गुणवद्भरलाभे सति ब्रह्मव्यमिति माधवाचार्याः ।

मनुः—

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥

यमधिगच्छति सोऽपि न पापमाप्नोतीत्यर्थः ।

यमः—

एवं चोपनतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन ।

न तु तां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

आम्बलायनः—

कन्यामृतुमतां शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।

शुद्धिं च कारयित्वा तामुद्वेदान्दृशंस्पृशीः ॥

पिता ऋतुन् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुवोः ।

दानावपि गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोवतीम् ॥

दद्यात्तदनुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।

दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥

दद्याद्वा धातुणोपवन्नं अतिनिस्वः सदक्षिणम् ।

तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥

उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पोत्वा गवां पयः ।

अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नमूषणम् ॥

तामुदरन्वरथापि कृष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम् ।

शुद्धां निर्दोषामव्यभिचारिणीमिति यावत् । दाने दाननि-

मित्तम् । तस्यातीतेति विसर्गलोपे सन्विरार्षः । अतीतर्तुसंख्येष्विति
ब्राह्मणेष्वित्यनेनान्वेति । कन्याया यावन्त ऋतवोऽतीतास्तावत्सं-
ख्येषु ब्राह्मणेषु सदक्षिणमन्नं दत्त्वा तां वराय प्रतिपादयेदित्यर्थः ।
कन्यायाः शुद्धिमकारमाह—उपोष्येत्यादिना । कूष्माण्डैः=कूष्मा-
ण्डमन्त्रैः । ते च मन्त्राः 'यदेवा देवहेलनमि'त्यादयस्तैत्तरीयार-
ण्यके पठिताः । एवं ऋतुमतीविवाहनिन्दावचनानि अन्यकृतप्रती-
कारविषयाणि पर्यवस्यन्ति । मनुः—

अलंकारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥

पित्रे न दद्याच्छ्रुत्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।

स हि स्वाभ्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥

अत्र लक्षण्यादिकन्यागुणानभिधयाह याज्ञवल्क्यः—

"एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः ओत्रियो वरः ।

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ।

एतदपि प्राशस्त्यार्थम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परिग्रहे ।

सजातिः श्रेयसी भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥

इति नारदवचनात् ।

दद्याद् गुणवते कन्यां नम्रिकाम् ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपकृष्याद्रजस्वलाम् ॥

इति बोधायनवचनाच्च । नम्रिका=अनागतार्तवा । यत्तु मनु-
वचनम्, "काममामरणस्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि । नचैवेनाम् प्रय-
च्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित्" इति, तद् गुणवते ब्रथादित्यस्य प्रशं-
सार्थम्, न ॥ ऋतुमत्या गृहावस्थानार्थम्; 'नोपकृष्याद्रजस्वला-
मिति' बोधायनविरोधात्, वक्ष्यमाणवचनजाताच्च ।

इदं दि पूर्वमुक्तम्—

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि ॥

इति । न हि काममामरणादित्पनेन ऋतुमत्या गृहे स्थिति-
विधीयते, किन्तु वरमृतुमत्यपि कन्या आमरणाद् गृहे तिष्ठेत्,
नचैनां निर्गणाय दद्यादिति गुणवते दानं स्तूपते । यथा—

वरं भक्ष्यमभक्ष्यं च पिबेद्वा गर्हितं च यत् ।

वर्जनीयं प्रपन्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥

इत्यभक्ष्यभक्षणादिकं न विधीयते, किन्त्वभक्ष्यभक्षणादि-
तोऽपि मूलकभक्षणं गर्हितमिति मूलकभक्षणं निन्यते, तथा
ऋतुमत्या गृहेऽवस्थानादपि गुणहीनाय दानं गर्हितमित्पनेन
गुणवते दानमेव स्तूपते । एवं च गुणहीनाय न दद्यादित्यपि
गुणवत्प्रशंसार्थम् । “अपि वा गुणहीनायै” ति स्मरणात् । “नोप-
क्ष्याद्भजत्त्वलामि” त्यपि नग्निकादानप्रशंसार्थम् । तथाच गुणवते
नग्निका देयेति मनुयोपापनवचनयोरर्थः ।

अथैवम्—“वरदत्तेकुलशीलाभ्यां न पुञ्येत कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

समाच्छिद्य तु तां कन्याम् यत्नदक्षतयोनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥”

इति शातातपेन,—

‘हीनस्य कुलशीलाभ्यां हरन्कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

इति यमेन च गुणहीनाय दत्तां पुनराच्छिद्य गुणवते दद्यादि-
त्युक्तं कथं सङ्गच्छत इति चेदेवं तर्हि मतमेदोऽस्तु । तथाच
वरमृतुमत्यपि देया, तथापि गुणहीनाय न दातव्येति मनोर्मतम्,
गुणहीनाय दत्ताऽप्याच्छिद्य पुनर्गुणवते देयेति शातातपादीनाम्

मतम्, वरम् गुणहीनाय देया, न जात्वपि ऋतुमती दातव्येति
बोधापनस्य मतम् । अनन्यगतेर्वचनानाम् मुनीनां मतभेदस्य च
बहुलमुपलम्भात् । मनोर्मतेऽपि ऋतुमत्या गृहेऽवस्थितिर्दोषायैवेति
तद्वचनमङ्गचायमम्यते, परन्तु गुणहीनाय दाने ततोऽपि दोषाति-
शय इति तस्य मतं लक्ष्यते । विष्णुः—

यावच्च कन्यामृतयः स्पृशन्ति तुल्यैः सकामामपि याच्यमानाम् ।
तायन्ति भूतानि हतानि ताभ्याम् मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥
इति सकामां तुल्यैर्याच्यमानामिति विंशतिषु व्यतिरेकेनैव दोष
इत्यभिप्रेतीत्यवगम्यते ।

अथ विवाहकालः—संवर्तः—

रोमदर्शनसंभासौ सोमो मुहुःस्तेऽप कन्यकाम् ।
रजो दृष्ट्वा तु गन्धर्वः कुक्षौ दृष्ट्वा तु पायकः ॥
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
अयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
तस्माद्गृहाह्येत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ;
विवाहोऽष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ॥
“अष्टवर्षा भवेद् गौरी”ति वचनं यमाङ्गिरसोरपि ।

मरीचिः—गौरीं ददन्नाकष्टं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥
सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकगृहगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥

यावन्न लज्जयाङ्गानि कन्या पुरुषसंनिधौ ।
योन्यादीन्नावगच्छेत् तावद्भवति नग्निका ॥

आचारमाधवीयेऽप्येतत्, किंतु तत्र नग्निवेत्यत्र कन्यकेति पाठः । संग्रहकारोऽपि—

यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्कीडति पांसुभिः ।

यावदोषं न जानाति तावद् भवति कन्यका ॥

माधवीये स्मृतिः—जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् । कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा ॥ ज्योतिर्नियन्त्रे—पहब्द-मध्ये नोब्राह्म्या कन्या वर्षद्वयं यतः । सोमो भुङ्क्ते ततस्तावद् ग-न्धर्वश्च तथाभलः ॥ यतः प्रथमं वर्षद्वयं सोमो द्वितीयं वर्षद्वयं गन्ध-र्वस्तृतीयं वर्षद्वयं अनलो भुङ्क्ते, अतः पहब्दमध्ये नोब्राह्म्येत्यर्थः

न चैवं सोमादिभोगकालबोधकं रोमदर्शनसंप्राप्तादित्यादि संवर्तचार्ष्यं विरुध्यत इति वाच्यम्; द्वयोरप्यर्थवादरूपतया विरोधा-भावात् । ज्योतिर्नियन्त्रे तावत् पहब्दमध्ये नोब्राह्म्येत्यस्यार्थवाद-तया “वर्षद्वयं यतः”, इत्येवमादिकमुक्तम् । संवर्तेनापि रोमदर्शनसं-प्राप्तौ इत्याद्यर्थवादमभिधाय, तस्माद्विवाहयेत्कन्यां यावन्तर्तुमती भवेदित्युपसंहृतम् ।

उभयत्रैव विषेयत्वेनाभिमतोऽर्षस्तदनुगुणार्थवादोपन्यासेन समर्थ्यत इति न किञ्चिदनुचितम् । गृह्यसंग्रहः—

अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी !

अव्यञ्जिता भवेत्कन्या कुचहीना च नामिका ॥

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्गति कन्यकाम् ।

पपोपरैस्तु गन्धर्वो रजसाग्निः प्रकीर्तितः ॥

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपपोपराम् ।

अमुक्तां चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रशस्यते ॥

रजस इति शैपिके पठ्ठी । भुङ्गति भुङ्क्ते । अरजामरजस्तां ईदृशीं कन्यामुभिप्रेत्य प्रशस्यते, प्रशंसा कियते । “नग्निना श्रेष्ठेति सुप्रयुक्ता गोभिलेनेति वाक्यशेषः । सकर्मकादपि भावे

लट् । अथ च विवाहकर्त्रा तावद् गौर्याः प्राप्तौ यतनीयम् ; तत्रैव तस्याभ्युदयविशेषोपदेशात् । रोहिणीकन्ययोस्तु ततोऽपकर्षः । पञ्चान्दपद्वन्द्वोत्तरकल्याणापदिष्यौ । “सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः । कन्यायाः शस्थे राजन्नन्यथा गर्भगर्हितः ।” इति महाभारतवचनात् । दातुस्तु निर्वसनाया दानं प्रशस्तमित्यूहनीयम् । पैठीनसिः—

यावन्नोद्भिद्येते स्तनौ तावदेव देया, अथर्तुमती भवति, दाता प्रतिगृहता च नरकमाप्नोति पितृपितामहप्रापितामहाश्च विष्ठायां जायन्ते तस्मान्नग्निका दातव्या । नग्निकाऽनागतार्तवा । माघवीये वसिष्ठः—

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालमपात्पिता ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

अङ्गिराः—

“प्राप्ते तु द्वादशी वर्षे यदा कन्या न दीयते ।
तदा तस्यास्तु कन्यायाः पिता पिबति शोणितम् ॥
यमः—कन्या द्वादशवर्षाणि याऽऽदत्ता गृहे वसेत् ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् । तथा—
प्राप्ते तु द्वादशी वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो आता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो क्षपाङ्क्तोयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥
चन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली तु मृतप्रजा ।
शूरी तु वृषली ज्ञेया कुमारी तु रजस्वला ॥” इति

प्रायेणैतावता कालेनर्तुमनी भवतीति द्वादशशर्षोपादानम्,
सर्वथा त्वनागतार्तवा दानज्येत्यत्र तात्पर्यम् ।

अन एवात्रिकादयसौ—

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

धूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषणी स्मृता ॥

यस्तु तां परयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्षलः ।

अश्राद्धेपमपाद्गतेषं तं विद्याद् वृषणीपतिम् ॥

इति द्वादशशर्षग्रहणं न कुर्वाने । अत एव दूर्यन्तिक्रियनयन-

नेष्यपि नाग्नकाया दानमुपदिष्टम् । तथा महाभारते—

त्रिंशदर्थः षोडशशर्षो भाषो विन्देन कन्यकाम् ।

अनोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सहृदम् ॥

महर्देनः स्मृणोदेनमन्यपैव विणिः सनाम् ।

अन्यथा=प्रवृत्ते रजसि ।

एतदपि प्राशस्त्यार्थम् । कन्याया यवीयस्त्वमात्रेणैव विवाहे तात्पर्यम् । विवाहतत्त्वार्थव एवैव व्यवस्था । अत एव यवीय-सीमित्यवरचयस्कामिति च तत्रोक्तम् । अत एव मनुना त्रिंशद्वर्ष-द्वादशवर्षाया महाभारतेन च षोडशवर्षाया विवाहोऽभिहित इति ध्येयम् ॥

तत्र चेदमालोचनीयम्—यत् ऊढा ऋतुमत्यपि विधवेव किं परित्याज्या, उत प्रायश्चित्ताचरणपूर्वकं धर्माधिकारमप्स्येति वा नयेति । तत्र केचिन्मन्यन्ते—यत् ऋतुमत्यूढा न परित्याज्या, किन्तु प्रायश्चित्ताचरणपूर्वकं धर्माधिकारमप्स्येत्येवेति । अयमाशयः—यथा हि सगोत्राया विधवायाश्च परित्यागो विहितः, न तथा ऊढाया ऋतुमत्याः परित्यागः कुत्रापि विहितः, प्रत्युत तस्याः स्वीकारार्हतेव प्रायश्चित्तानन्तरं सर्वत्र प्रतिपाद्यते । अयमत्र निष्कर्षः—विधवात्वं हि स्त्रीणां न पातित्यापादकम्, किन्तु सम्यक् परिपालितं श्रेयस एव भवति । नहि कुत्रापि वैचव्यमपि पातित्यापादकतया विहितमिति तस्मिन् निमित्ते कस्यापि प्रायश्चित्तस्याविधानात्, प्रायश्चित्तशतेनाप्यपरिहरणीयत्वात्, अनन्यपूर्विकात्वांशस्य विवाहाधिकारप्रयोजकस्य संपादनं न संभवति । ऋतुमत्यां रजोदर्शनं हि विवाहानन्तरं न केवलमसृष्ट्य-त्यादिप्रयोजकम्, न वा विवाहात्पूर्वं तस्या वृषलीत्वस्य तत्पि-त्रादीनां घ्नूणहत्यादिपापस्य च प्रयोजकम्, किन्तु तत्पतेरपि वृषलीपतित्वसंपादकमिति पातित्यप्रयोजकम् । एवं रजोदर्शने निमित्ते प्रायश्चित्तस्य विधानात् शास्त्रप्रामाण्येन तदोपनिर्द्धारणे कृते विवाहाधिकारयोग्यता सिद्ध्यति । तदिदं सिद्धम्—विधवाविवाहो न विधवायाः संतकारार्थो न वा धर्मप्रज्ञार्थः, ऋतु-मतीविवाहस्तु सर्वार्थो भवतीति ।

इयान् विशेषः—विधवाविवाहः शूद्रेषु समाजविशेष-
मात्रसाधारणः, ऋतुमतीविवाहस्तु ब्राह्मणेतरविषयः । अत एव—

पितृगृहे तु या कन्या रजः पश्यत्पसंस्कृता ।

सा कन्या धृपली श्रेया तत्पतिर्धृपलीपतिः ॥

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।

प्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

उदहेद्यस्तु तां कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।

असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तोयः स विप्रो धृपलीपतिः ॥

इत्यादि लघुशातातपलध्याश्वलायनप्रजापत्यादिवचनेषु
ब्राह्मणपदप्रयोग उपपद्यते । अयं भावः—विवाहस्त्वष्ट्यर्पायाः कन्या-
यादयः प्रशस्यन्ते—इत्यादिवचनानुसारेणाष्ट्यर्पायाः कन्याया विवाहे
प्रशस्तत्वम्, रजोदर्शनतः पूर्वं नवयर्पादेर्गणित्यम्, रजोदर्शने तु
व्याध्यादिप्रयुक्ते आरुस्मिके आपत्कल्पनया द्वादशादिवयस्काया
अपि विवाहयोग्यता वर्ण्यते, परन्तु सापि ब्राह्मणीतरविषयैव, न तु
सर्वसाधारणी । तथाच रजोदर्शनतः पूर्वमेव ब्राह्मणैः स्त्रीणां विवाहः
संपादनीयः, अन्यैस्त्वापत्कल्पनया रजोदर्शनान्तरमपि विवाहः
कर्तुं शक्यते ।

अयं भावः—“स्त्रीणामुपनयस्थाने पिशाटं मनुरग्रणीम्”
इति वचनेनोपनयनकाल एव विवाहस्य मुख्यः कालः, तत्र ‘षाष्ट-
वर्षं ब्राह्मणमुपनयति’ इत्यादिना ब्राह्मणानामष्टमयस एव मुख्यता-
लत्वात् न एव प्रशस्तः । “आपोद्भाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नाति-
वर्णते” इति मनुवचनेन चोद्देश्यः पर्यन्तं कालोऽभ्यनुशयने ।।

तदुक्तम्—राशामेकादशो वै विदामेकः पपाकुलम् ।

स्त्रीणामुपनयस्थाने पिशाटं मनुरग्रणीम् ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे धान्दे ब्राह्मणम्योपनायनम् ॥

राशामेकादशो वै विदामेकः पपाकुलम् ।

आषोढशादाद्याविंशादाचतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविंशां काल औपनायनिकः स्मृतः ॥

अत ऊर्ध्वं भवन्त्येते सर्वधर्मवर्हिष्कृताः ।

सावित्रीपतिता वात्या वात्यस्तोमादते क्रतोः ॥

(या० स्मृ० १-३-३८)

अत ऊर्ध्वं भवन्त्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता वात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥

नैतैरपूतैर्विंपियदापयपि हि कर्हिचित् ॥

ब्राह्मणं योनांश्च सम्पन्धानाथरेत् ब्राह्मणः सह ॥ इति

(मनु० २-४०)

नहि वयं षोडशो वयस्येव विवाहो योग्य इति वदामः, किन्तु तस्मिन्नपीति । ततश्चाष्टमादिवयस्काया इषाषोडशवर्षाया एव ब्राह्मणकन्यायाः, एवमाद्याविंशादिवयस्कायाः क्षत्रियादिकन्यायाश्च विवाहो योग्य एव । अत एव—

विवाहे वितते यज्ञे होमकाल वयस्थिते ।

कन्यास्तुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति पाशिकाः ॥

इत्याश्वलायनवचनमुपपन्नं भवति । अन्यथा—

अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजसला ॥

इति वचनानुसारेणैकादशवयसः पूर्वमेव विवाहयोग्यत्वेऽस्य सक्तविचारापत्तिरत्र स्यात् । नहि घातप्रकृतिकाः पित्तप्रकृतिका दारुणप्रकृतिकाः वाः का अपि एकादशवयसि दृष्टरजस्का भवन्ति । तदुक्तम्—

घातजा पित्तजा चेति दारुणा त्रिविधा स्मृता ।

घातजा द्वादशे वयसि पित्तजा च चतुर्दशे ॥

दारुणा षोडशे वयसि शोणितं वमति ध्रुवम् ।

(इति कालनिर्णयदीपिका)

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ।

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ॥

(आपस्तम्बः) इति । एतेन—

गौरौ ददत् नाकपृष्ठं चैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

इत्यादियचनान्यपि व्याख्यातानि ; एतेषां यचनानां द्वाद-
शाथधिकवयस्काभिप्रायत्वात् । अयमाशयः—ऋतुकालोपक्रमो
हि कासाञ्जन द्वादशे वयसि, कासाञ्जन चतुर्दशे वयसि, कासा-
ञ्जन षोडशे वयसि । तत्र यदि घातप्रकृतिकत्वादिनिर्णयः, तर्हि
कासाञ्जन षोडशवयःपर्यन्तमपि दारुणानां विवाहं विनाऽवस्थापनं
योग्यमेव मत्त्वनन्तरं विवाहायोग्यतापक्षेऽपि । तत्र मुख्यः कालः
अष्टमं वयः, द्वादशवर्षपर्यन्तं गौणः कालः, ततः षोडशवर्षपर्यन्तं
आपत्कल्प इति विवेकः । षोडशवयसोऽनन्तरं तु वात्स्यसंस्कारेणैव
विवाहयोग्यता । सर्वथा तु द्वादशवर्षमारभ्यैव विवाहकालव्यवस्था-
पनेन यदि परिस्थितेरस्या आनुकूल्यं भवति, तर्हि तदवयवस्थापन-
मिदं योग्यमेव प्रतीयते । तदिदं सिद्धम्—न “अत ऊर्ध्वं रज-
स्वला” इतिवाक्यानुसारेण दशमवयसः पूर्वमेव विवाहो योग्य
केचित् मन्यन्ते ।

अन्ये तु—

ऋतुकाल इति प्रोक्तं गार्गादिमुनिसत्तमैः ।

स्त्रीचिह्नं धौवनं प्राप्य षोडशे वत्सरे सदा ॥

कृत्रिमाद् दशमादूर्ध्वं औपवस्य च सेवनात् ।

एकादशे द्वादशे वा ऋतुकालं वदन्ति हि ॥

अनुरागाद् द्वादशान्दे त्रयोदश्यां तु केचन ।

चतुर्दशे पञ्चदशे स्त्रीचिह्नं तु भविष्यति ॥

इतिवचनानुसारेण दशमवयस्य आरभ्यापि ऋतुकालस्य संभवात् “दशवर्षा भवेत्कन्या अत उर्ध्वं रजस्वला” इति स्मृतिवचनं न कथमपि विरुद्धम् । तत्र च का वा किम्प्रकृतिरिति निर्णयादिकमतिफलेशसाध्यमिति एकादश आरभ्यैव रौरवप्राप्तेः फलस्य वर्णनात् अनिष्टफलत्वेन निन्दमाद्य ततः पूर्वमेव विवाहो योग्यः ।
पक्षु—

ऊनपोडश (द्वादश) वर्षायामप्रासः पञ्चविंशतिम् ।

यथायत्ने पुमान् गर्भं गर्भस्थः स विषयते ॥

जातो वा न चिरं जीवेत् जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तमालापां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

इति (सुश्रुते १०)

पूर्णपोडश (द्वादश) वर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ।

शूद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते छुट्टेऽनिले दृदि ॥

दीर्ययन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दायाः पुनः ।

रोग्यत्पायुरघन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥

इति (अष्टाङ्गशारी० १०८-९) सुश्रुतादिवचनजातम्, तदिदमपि दारुणप्रकृतिल्लीविषयमेव, न यातादिप्रकृतिल्लीविषयम् । अत एव—“प्रापिकं चैतत्, अर्वांगपि सापुगर्भदर्शनात्” इति अष्टाङ्गहृदयव्याख्यायामरुणदत्तकृतायामुक्तश्लोकगतं विवरणमुपपद्यते । तथाच दशमवयसः पूर्वमेव विवाहो योग्यः, न तु द्वादशादिवयसि । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

कन्या द्वादशमे वर्षे प्रदातुर्न गृहे यसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्नस्याः सा कन्या घरयेत्स्वयम् । (यमः)

कन्या द्वादशवर्षाणि याप्यदत्ता गृहे यसेत् ।

प्राग्गत्या पितुस्नस्याः.....(निर्णय० यमः)

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरोऽनिशम् ।

(पराशरः)

अष्टमे तु भवेद्गोरी नवमे नशिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥

गौरीं ददत् नाकलोकं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

(मरीचिः)

एवं वर्णयतामस्माकं न द्वादशवयसि रजोदर्शने कन्याया विवाहायोग्यतेत्याशयः, किन्तु तथा साकं पित्रादीनां संबन्ध-
विच्छित्तियोधन एव । अत एव पूर्वोदाहृते “कन्या द्वादशमे वर्षे”
इति वचने “सा कन्या वरयेत्स्वयम्” इति स्वयंवरणाधिकारः प्रति-
पादित उपपद्यते । अयं भावः—ब्राह्मविवाहादिषु हि—

आच्छायाचर्ययित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥२८॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्यो धर्मः स उच्यते ॥

सहोमौ वरतां धर्ममिति वाचाञ्जुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

शक्तिपथे द्रव्यं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।

कन्याप्रदानं स्वायच्छान्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

इत्यादिवचनविहितेषु दानपूर्वकत्वं यदपेक्षितम्, तदिदमु-
क्त्याः स्वयंवरणार्थं प्रवृत्ताया अन्यकर्तृकदानाभावेऽपि स्वकर्तृ-
कदानेनैव संपादनीयम्, न तु तस्या दाने कृत्वनन्तरं पित्रादीना-
मप्यधिकारोऽस्तीति स्वयंवरविधिनाऽवगम्यते । तदिदं च ऋतु-

मत्याः कन्यायाः पित्रादिस्वत्वनिषेधतात्पर्यकमित्येव गमयतीति
पित्रादिसम्बन्धविच्छिन्निः स्पष्टमवगम्यते । यस्तु—

इच्छयाऽन्योन्यसंपोगः कन्यायाश्च वरस्य च
गान्धर्वः स ■ विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ।

इति विहितो गान्धर्वविवाहः स्वयंवरणपूर्वकश्चेत् ऋतुमत्या
अपि पूर्वोक्तरीत्या न दोषाय । परंतु नात्र पित्रादिसम्बन्धरक्षण-
सम्भवः । यस्तुतस्तु रजोदर्शनतः पूर्वमपि अनुरागो द्वादशे वयसि
षतुर्दशे वा यस्याः कस्याश्चन दाहणप्रकृत्याः संभवतीति, नापं
विवाहो रजोदर्शनानन्तरमेव भवतीति गान्धर्वविवाहविधिर्न
रजोदर्शनानन्तरमेव विवाहसाधको भवितुमर्हति । तथाच यदि
पित्रादिदत्तां पितृस्वत्वमात्मनोऽभिमन्यमानां च दृष्टरजस्कां कन्या-
मुदहेत्, स सर्वात्मनाऽपाङ्क्तो यो ब्रुपलतुल्यत्वादिति सिद्धम् ।
एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

पितुर्गंदे तु वा कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या धूपली क्षेया तत्पतिर्यपलीपतिः ॥
पत्यां समुदहेत् कन्यां द्राघणो मदमोहितः ।
अध्राद्धेयमपाङ्क्तं तं विद्यादूपलीपतिम् ॥
या कन्या पितृवेदमस्था यदि पुष्पवती भवेत् ।
असंस्कृता परित्याज्या न पश्येत्तां कदाचन ॥
विवाहे च न योग्या स्यात् लोकद्वयविगर्हिता ।
पितृवेदमनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ॥
तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति ।

यस्तु पुनः—

“काममामरणासिप्येत् गृहे कन्यतुं मृत्यपि ।
न चैवेतां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

इति मनुवचनम्, तदिदं ऋतुमत्यपीत्यपिशब्दयोगाद् गुणव-
 द्भरस्तुन्यर्थमित्येवावगन्तव्यम् । तथाच गुणवद्वरालाभेऽपि कृतोः
 प्रागेव कन्यादानं योग्यम्, न तु ततः परम् । “श्रीणि वर्षाण्यनु-
 मनो काङ्क्षेत् पितृशासनम्” इति वाक्यं तु, वरं मन्यामहे, याया
 दत्तस्य गुणवती यस्य देशान्तरगमने पुनरागमनसंभावनायां वर्ष-
 त्रयवतीक्षणपरमिति । अत एव—

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां नरो देशान्तरं व्रजेत् ।

श्रीनृन्तून् समन्तिकस्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥

इति वचनमुपपद्यते । अन्यस्या अदाने ऋतुमत्याः स्वर्ग-
 वरण एवापि कारः, न तस्या दाने पित्रादीनामधिकार इति
 सिद्धम् । एतेन—

वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत्पुरुषो यदा ।

ऋत्वागमांश्चीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेत्यतिम् ॥

(निर्ण० सि० ३ प० वि० ८४० पृ० वैद्य० आ-

चा० कात्या० १३४ पृ०)

ग्रीवतूनतीत्य स्वयं धुज्येत (गौतमः)

कुमारी ऋतुमती ग्रीणि वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं

त्रिवर्षेभ्यः पतिं विन्देत् तुल्यम् । वसि० ७ अ०

पिता दद्यात्स्वयं कन्यां आता वानुमते पितुः ।

अत्र सवर्णप्रयोगादसवर्णाविवाहोऽपि योग्यो वा नवेति विचारे तु—पाण्डवल्क्यो मन्यते—पङ्कजपते द्विजातीनां शूद्राद् दारोपसंग्रहः । नैतन्मम भतं यस्माद् जायतेऽस्याम्” इति श्रैवर्णिकानां शूद्रापरिग्रहो न योग्यः, इति ततश्च श्रैवर्णिकानां मध्येऽसवर्णाविवाहः, शूत्रैस्तु तं निषेधति, न केवलं निषेधति, किन्तु—

तिल्लो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनाम् ॥

इति विशदं तेषु परस्परविवाहमनुमन्यतेऽपि । इयमत्र मिताक्षरा—सवर्णा पुनः सर्वेषां मुख्यैव स्थिता । पूर्वस्थाः पूर्वस्या अभाव उत्तरोत्तरा भवति । मनुस्तु ब्राह्मणानां चतुर्वर्षे विवाह-मनुमन्यते, परंतु कलिवर्ज्यप्रकरणे—

“कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।”

इति विशदमसवर्णाविवाहो निवर्त्यते । निवर्तितस्यास्य प्रवर्तनेऽपि कियान् धर्मज्ञानामधिकार इति न एव नाम विचारयन्तु । यथाच कलिवर्ज्यप्रकरणं सर्वे असज्जप्रतिषेध एव, न तु पर्युदासः, कारकविषयत्वे निषेधस्य “न राज्ञौ श्राद्धं कुर्यात्” “न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्” इत्यादाविव विकल्पाप्रसक्तोः, तथा पूर्वमेव निरूपितम्, इति न तस्याभ्यनुज्ञानसंभवः ।

अग्रेदमवसरप्राप्तम्—यत्सवर्णेष्वेवावान्तरविभागा ये किलो-
पलभ्यन्ते, विवाहे च ये नियमेन परिपात्यन्ते, अन्यथा च दोषो
मन्यते, किमिदं समूलम्, उत निर्मूलम्, का वाऽत्र व्यवस्था
समादरणीयेति ।

अत्र काशीहिन्दुविश्वविद्यालयाध्यापकैरचिरेणैकं व्यवस्था-
पत्रं यत् संपादितम्, तत् प्रथमत उपक्षिपामः ।

ब्राह्मणानां श्रेष्ठ्यन्तरगतैर्ब्राह्मणैः सह परस्परं विवाह
सम्बन्धः शास्त्रसम्मतो नवेति प्रश्ने विषयमिमं निर्धारयितुं
बह्वीषु मनु-पाशवल्क्य-गौतम-चशिष्ठापस्तम्ब-बोधायन-पराशर-
पावरायणप्रभृतिमहर्षिप्रणीतासु स्मृतिषु, लक्ष्मीधर-हेमाद्रि-
भाष्य-मिश्रमिश्र-कमलाकर-प्रमुखैर्निपट्टेषु कृत्पक्षतत्तद्वचतुर्ग-
चिन्तामणि-भाष्यवीथ-वीरमित्रोदय-निर्णयसिन्धुप्रभृतिषु सर्वयामिक-
जनसमाहतेषु ग्रन्थेषु श्रुति-स्मृत्याचारणां प्रमाण निर्णायक-
परमर्षिजैमिनि-शपर-कुमारिल-प्रभाकरादिवार्ययेषु च सम्प-
गालोहितेषु निष्कर्षोऽयं प्रकटीभवति—“शुरुणाऽनुमतः स्नात्वा
समावृत्तो यथाविधि । उदहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणा-
न्विताम्” (इति मनुः) “अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पणो-
जाम्” “एतैरेव शुणैर्पुङ्गवः सवर्णाः श्रोत्रियो यतः” (इति
पाशवल्क्यः) “स्नात्वा समुदहेत् कन्यां सवर्णां लक्षणा-
न्विताम्” (इति व्यासः) “भार्याः सजात्याः सर्वेषां धर्मः प्राथमकल्पिकः” (इति यमः)
“अयमर्थः—समावृत्तस्य त्रैवर्णिकस्य प्रथम-विवाहे सवर्णैव भुज्या,
क्षत्रियादिषु प्रापञ्चितस्मरणात्” (इति वीरमित्रोदयकारः)
“पाणिग्रहण-संस्कारः सवर्णोऽपदिश्यते” (इति विष्णुः) “अनेन
विधिना सम्पक् कृत्वा वेदमवीत्य च । गृहस्थधर्ममाकाङ्क्षन् गुरु-
गेहादुपागतः । अनेनैव विधानेन कुर्याद् दारपरिग्रहम् । कुले
महति सम्भूतां सवर्णां लक्षणा-न्विताम्” (इति लघु विष्णुः) “गृहस्थः

सदृशीं भार्यां विन्देत अनन्यपूर्वा यवीयसीम्” असमान-
प्रवरयोर्विवाहः” (इति गौतमः) “सदृशीं ज्ञात्वा कुलेन च” (इति
तद्व्याख्यायां हरदत्तः) “ब्राह्मे विवाहे बन्धु-शील-लक्षण-सम्पन्नः
श्रुतायुरारोग्याणि बुद्ध्या प्रजासहत्त्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेत्” (इत्या-
पस्तम्बः) इत्येवमादिभिर्वचनैः ब्राह्मणैः सवर्णा सापिण्ड्य-समान
गोत्र-प्रवरादि-दोष-विनिर्मुक्ता रोगरहिता च कन्या विवाह्या
इत्येव प्रतीयते । अत एव “उदगमन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः
पाणिं गृहीयात्” इति शाङ्खायन गृह्यसूत्रीयम् “अनेन सर्वणायाः
पाणिग्रहणं विधेयम्, नस्तन्यवर्णायाः” इति नारायणभाष्यं
समुपपद्यते ।

अत्र पर्युदसनीयमणनासु न कुत्रापि सवर्णानामवान्तरश्रेणी-
विवाहः पर्युदस्यते, प्रतिपिप्यते वा ।

यद्य—देश-कुलाचाराणां प्रामाण्यमुक्तम्—“एतेन देशकुल-
धर्मा व्याख्याताः” (इत्यापस्तम्बधर्मसूत्रम्) देश जाति-कुलधर्माश्चा-
स्नायैरविच्छेदाः प्रमाणम्” (इति गौतमधर्मसूत्रम्) “पञ्च देशानु-
रूपेण कुलमार्गेण चोदयेत् । नित्यं स कुलधर्मस्पाद् वेदाच्चेतत्
प्रवृत्तये” (इति निर्णयसिन्धौ चतुर्विंशतिमतम्) इति, तदपि तत्तज्जा-
ति-कुलेषु व्यवहारतः प्रचलतां स्मृतिष्वनियद्धानां केषाञ्चन धर्माणां
संग्रहार्थम् । अत एव ‘देश-जाती’ति गौतमधर्मसूत्रे हरदत्तो व्या-
ख्यौ—“देशधर्माः मेपस्थे सवितरि चोलेषु कुमार्यो नानावर्णै
रजोभिर्भूमायादित्यं सपरिवारमालिख्य सायं प्रातः पूजयन्ती-
त्यादयः । जातिधर्माः—शूद्राविवाहे मध्येस्थूणं निषाय नाना
वर्तरीकस्यां स्थात्यां निषाय प्रतिवर्ति दीपानारोप्य घण्टहस्ते
गृहीत्वा प्रदक्षिणं नयन्ति, अन्यदप्येवंजातीयकं द्रष्टव्यम् । कुल
धर्माः—केचिन्मुखेशिखाः केचित् शृष्ठेशिखा इत्यादयः । ये त्वा-

ऽऽन्नायविरुद्धाः मातुलं-सुतापरिणयनम्, अनघोत्प वेदानन्य-
त्र अमः, इत्यादयो देशधर्मास्ते न प्रमाणम्—” इति ।

एवं देशजातिकुलधर्मान् प्रमाणन्त्यः सर्वा अपि स्मृतयो
हरदत्तोक्ततात्पर्ये एव पर्यवस्यन्ति ।

एवञ्चाचारपरिगृहीतत्वादेवावान्तरश्रेणीष्वेव विवाह इति
नियमो न सिध्यति, तस्य देश-जाति-कुलधर्माचारत्वेन तैरप-
रिगणनात् ।

किञ्च एतस्य अवान्तरश्रेणीविवाहनियमस्य अभिमान-
मूलकत्वं सम्भाव्यते । सम्भाविताऽसन्नूलकानां स्तृतीना-
माचाराणां वा हेतुदर्शनाधिकरणन्यायेन स्वरूपतोऽप्रामाण्य-
मनुष्ठानलक्षणं वा प्रामाण्यं केन वार्येत ? अपिच “सारस्वताः
कान्यकुब्जा गोड-मैथिलकोत्कलाः । पञ्च गौडा इति उपाता
चिन्त्यस्योत्तरवासिनः । कार्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः ।
आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च चिन्त्य-दक्षिण वासिनः” इति स्कन्द-
पुराणे, योऽप्यवान्तर-श्रेणीविभागो ब्राह्मणजातौ स्मर्यते, स सर्वो-
ऽपि तत्तद्देशवासनिषन्धनो न पृथग्जातिनिषन्धनः, इति तत्
इति तच्छब्दात् स्पष्टमेव प्रतीयते, प्राच्योदीच्य-दाक्षिणात्यत्वा-
दिवत् ।

प्राच्यत्वादीनां जातित्वामात्रं व्यवस्थापयामासुर्होलाका-
धिकरणं मीमांसकमूर्खन्या महर्षि-जैमिनिप्रभृतयः “आर्या हि
देशस्तामान्पात्” , (१। ३। १४), देशसंयोगादाख्या भवतीति
भगवान् शयरसामी । समाख्यायास्तावन्न देशादन्यद् निमित्त-
मस्तीति कुमारिलः । प्राच्योदीच्यदाक्षिणात्याभिमानिनः कुर्वते
होलाकादीनामेवं व्यवस्थाम् । नचाभिमानस्य किञ्चिद् निषामक-
मस्त्योत्पत्त्यस्या । नास्ति विधिस्तावद्विषयामरः, नियोगमात्र-
पर्यवसायी हि सः, नाभिमानप्रमथं वचनमिति मिश्रप्रभाकरादयः ।

एतावता प्रमाणजातेन ब्राह्मणत्वं जातिः, नतु तद् व्याप्यं कान्यकुब्जत्यादिकमिति सिध्यति । अत एव सर्वदेशीयानां ब्राह्मणानां यात्स-गौतम-यसिष्ठ-भरद्वाजप्रभृतयो वंशप्रवर्तका ऋषयस्समाना एव श्रूयन्ते, तेषां संस्काराश्च समानाः, कर्माण्यपि च, यजन्पाजनादीनि च तुल्यान्येव शास्त्रविहितानि । एतेन ये कान्यकुब्जत्व-सारस्वतत्व-गौड-त्व-महाराष्ट्रत्वादिजातीरद्वीकृत्या-यान्तरश्रेणीविवाहनिषेधं समर्थयन्ते, तेऽपि समाहिताः ।

एवञ्च सर्वेषु स्मृतितन्निबन्धरूपेषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषु सवर्णानां परस्परविवाहस्यैव सापण्ड्य-सगोत्रत्वादि-दोषासंस्पृष्टस्य विधानात्, अवान्तरविभागविवाहनिषेधस्य स्मृतिषु क्वचिदप्यनुपलम्भात्, शिष्टैः श्रेण्यन्तरविवाहस्य क्वचिदाचरणाच्च, तुल्यशीलाचारवतां परीक्षितविशुद्धकुलपरम्पराणां ब्राह्मणानां तादृशैरेव श्रेण्यन्तरब्रह्मणैः सह क्रियमाणो विवाहसम्बन्धः सर्वथा शास्त्रसम्मत एवेति ।

तत्र प्रथमं कुत्रापि मनु-याज्ञवल्क्यादिप्रणीतस्मृतिषु नास्या-यान्तरविभागपरिपालनस्य न मूलमुपलभ्यत इति यद्वर्ण्यते, तत्र सर्वासु स्मृतिषु कुलपरीक्षाया अत्यावश्यकत्वस्य वर्णनात् विशिष्य च याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

“दशपुरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां कुलोत्तमात्”

इति दशपुरुषपर्यन्तप्रसिद्धेरावश्यकतायाः प्रतिपादनात् दशपुरुषपर्यन्तकुलपरीक्षणान्नतयैवान्तरविभागस्य परिपालनाच्च नेदं विवाहेऽवान्तरविभागपरिपालनं सर्वथा निर्मूलम् ।

कुमारिलपादा अपि हि—न च स्त्रीणां क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात्सर्वत्रैव कल्पना युक्ता; लोकविरुद्धानुमानासम्भवात् । विशिष्टेन हि प्रपत्नेन महाकुलीनाः परिरक्षन्त्यात्मानम् । अनेनैव हेतुना राजभिर्ब्राह्मणैश्च स्वपितृपितामहादिपरम्परास्मरणार्थं

समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि । तथाच प्रतिकुलं गुणदोषस्मरणात्तदनु-
कूलासु स्वपितृ-पितामहादिपरम्परासु यत्र विवाहसम्बन्धो वर्तते,
तत्रैव विवाहसम्बन्धकरणं योग्यमिति सूचयन्ति ।

एतेन—नियन्धग्रन्था अपि—व्याख्याता- । नहि सर्वेऽपि
नियन्धग्रन्था अवान्तरविभागमिदमाशास्त्रीयं मन्यन्त इति संभ-
वति । यद्यप्यत्र यहवो निबन्धकाराः उदासीना एव दृश्यन्ते विशि-
ष्टाविचारात्, वालम्बदी तु न तयोदासीना ।

तद्यथा “किञ्च चरणस्पृहाख्यपरिशिष्टभाष्ये स्पष्टं वेद-
शास्त्रयोर्विभाग उक्तः । तथाहि—इतरदेशेषु वेदशास्त्रयोर्विभाग
उच्यते । तथाच महार्णवे—

“पृथिव्या मध्यरेखा या नर्मदा परिकीर्तिता ।

दक्षिणोत्तरयोर्भागे शाखा वेदश्च उच्यते ॥

नर्मदादक्षिणे भागे आपस्तम्ब्याश्वलायनी ।

राणायनी पिप्पलादी यज्ञकन्याविभागिनः ॥

माध्यन्दिनी शाङ्ख्यायनी कौथुमी शौनकी तथा ।

नर्मदोत्तरभागे च यज्ञकन्याविभागिनः ॥

तुङ्गा कृष्णा तथा गोदा सप्तार्द्रिशिखरायधि ।

आन्ध्रप्रदेशपर्यन्तं बह्वचस्याश्वलायनी ॥

उत्तरे गुर्जरे देशे वेदो बह्वृक् प्रकीर्तितः ।

कौशीतकीब्राह्मणश्च शाखा शाङ्ख्यायनी स्थिता ॥

आन्ध्रादिदक्षिणाग्नेयी गोदासागर आयधि ।

यजुर्वेदस्तैत्तिरीया आपस्तम्बी प्रकीर्तिता ॥

सप्तार्द्रिपर्वतारम्भा दिशा नैर्ऋत्यसागरात् ।

हिरण्यकेशीशाखा च पशुरामस्य सन्निधौ ॥

मयूरपर्वताच्चैव यावद् गुर्जरदेशतः ।

प्यासा वायव्यदेशात्तु मैत्रायणी प्रतिष्ठिता ॥

अद्भुतकलिकलाश्च कानीनो गुर्जरस्तथा ।

वाजसनेयोशाखा च माघ्यन्दिनी प्रतिष्ठिता ॥

ऋषिणा याज्ञवल्क्येन सर्वदेशेषु विस्तृता ।

वाजसनेयो वेदस्य प्रथमा कण्वसंज्ञिका ॥ इति ॥

तथाच यद्देशवासित्वेन येषां यथाऽनुष्ठानमुक्तम्, तेषां देशान्तरगमनेऽपि तथैवानुष्ठानम्; अन्यथारण्डत्वमयुक्तप्रायश्चित्तापत्तिः । न चैषां निर्मूलत्वमिति वाच्यम्; महार्णवस्योपलभ्यमानत्वात् । संवाधाचारस्य तथैवोपलभ्यमानत्वाच्चेति दिक्—इति ॥

अत्र हि नर्मदोत्तरभागे ये वर्तन्ते, ये च नर्मदादक्षिणभागे वर्तन्ते, तेषां विवाहादिसम्बन्धो न युक्त इति स्पष्टं विवेचयित्वा नर्मदादक्षिणभागेऽपि तैत्तिरीयशाखायलम्बिनामाश्वलायनशाखायलम्बिनाश्च पृथक्करणेन तेषामपि विवाहादिसम्बन्धयोगः प्रतिपाद्यमानो विरुद्धतत्तच्छाखायलम्बिनां परस्परं विवाहायोगं गमयति । अत्र चापस्तम्बशाखीयानामाश्वालायनशाखीयैर्न विरोधः; उभयोरपि भिन्नवेदस्थत्वात् । एतेन—सामगा अपि—ध्याख्याताः । प्रतिषेधं हि बह्वीनां शाखानामवस्थानाद् येषां यच्छाखीयत्वं परम्परावगतम्, सा शाखा यत्र वेदे वर्तते, तत्रैव भवति, तर्हि तेषां परस्परविवाहायोगोऽविवादसिद्ध एव । एवञ्च दाक्षिणात्येष्वाश्विनां केषाञ्चन वाजसनेयिनां द्राविडैरापस्तम्बशाखीयैर्विवाहो न योग्य इति सिद्धम् । उत्तरदेशीयानां बह्वृचानां दक्षिणदेशीयानां बह्वृचानां च परस्परविवाहस्तु स्पष्टमेव वचनेनैव निषिद्धः । आपस्तम्बीयानामेवान्ध्राणां द्राविडानां महाराष्ट्रीयानाञ्च परस्परविवाहस्तु नायोग्यः, यतः स सम्प्रदायो बहोः कालादारभ्य प्रचलति । ये पुनः द्राविडेष्वाश्विपु गुर्जरेषु बह्वृचेषु कानीनेष्वन्येषु च बहवो विभागाः, यत्र परस्परं विवाहसम्बन्ध इदानीमपि नास्ति, न योग्य इति च बहूनां वाद इदानीं वर्तते; ते तु विवाहाद्वतया

कुलपरीक्षा या कर्तव्या वर्तते, तदर्थं कल्पिताः पूर्वतनैरिति पश्यामः । न ह्यादित आरभ्य कुलपरीक्षा सर्वैरपि कर्तुं शक्यत इति यत्र परस्परं विवाहो बहोः कालदारभ्य प्रवृत्त आसीत्, तेषां नामविशेषादिना व्यवस्था कृतेति मन्तव्यम् । कुमारिलपादा हि स्त्रीणां व्यभिचारपाङ्का मा भूदिति समूहलेख्यं प्रवर्तितमिति तन्त्र-घातिके वदन्ति । स्त्रीणां हि व्यभिचारबुद्धौ स्वपतेर्विवाहायोग्य-कुलीनत्वमप्येकं निमित्तम् । अतः समुचितं यत्र स्वपितृमातृवं-शपौरन्यतरस्य सम्यन्धोऽनादिकालमारभ्य प्रचलितः, तत्कुलमेव विवाहार्थं ग्रहणीयमिति । ग्रामादिभेदेन ब्राविडादीनां विभागोऽपि (बहम, बृहचरण, अष्टसहस्रम्) इत्यादिर्योग्य एव । अतो याव-च्छक्ति यत्र पूर्वतनानां सम्यन्धः कयाचन परम्परया बहोः कालादारभ्य प्रचलति, तत्कुलमेव विवाहार्थं स्वीकर्तव्यमिति-विभागान्तरीयाणां स्वीये विभागे कन्याया यस्य वा लाभेऽपि विभागान्तरीयरूप्यादित्यीकारार्थं प्रवृत्तिरनुचितैवेति सिद्धम् । अतिप्रयत्नेनापि स्वीये विभागे धरालाभवादास्तु साहसमाधनिय-न्यना वैतण्डिकाश्चेति वयं सुधीरं वदामः ।

अथ केयिन्मन्यन्ते—यद् ब्राह्मणादीनामवान्तरविभागेषु मिथो यौनसम्यन्धो न शास्त्रविच्छेदः । यतः सर्वेऽपि ब्राह्मणादप्येकस्य कस्यचनपैश्चन्द्रादेर्या वंशजाताः, महर्षिषु वा सर्वेषु न कश्चि-दुचनीयभावः—इति । तत् येष्ववान्तरविभागेषु जलपानोदनभो-जनादिविभागः प्रचलति, तेषु यौनः सम्यन्धो योग्यः शास्त्रावि-च्छेदश्च । अयं भावः—“यज्ञकन्याविभागिनः” इति पथनानुसारेण यज्ञादौ येषां सहसम्यन्धो योग्यस्तेषां यौनसम्यन्धेऽपि सहयोगो योग्य इत्परीकर्तव्यम्—इति वचनादगम्यते ।

तत्र वेपाध्यन यज्ञसम्यन्धमात्रम् ; केपाध्यन यज्ञ्यानोभय-सम्यन्ध इति कल्पने धैरूप्यकल्पनापेक्षया हि सर्वेषां सर्वसम्यन्ध-

करणं योग्यमिति यथेयामाशया, तर्हीदं विचारणीयम्—कथं क्षत्रिया-
णामपि ब्राह्मणैर्यौनसम्बन्धो न भवतीति । अतोऽप्रावश्यमि-
दमूरीकर्तव्यम्—यत् कन्यासम्बन्धो यज्ञसम्बन्धश्च साधारणतया
न कल्पयितुं युज्यते, किन्तु अवान्तरविभागमादायैव । तथा-
च यथा भ्रातृदौ अधरणीयानां न यौनसम्बन्धयोग्यता, एवमवा-
न्तरविभागेष्वपि न सर्वथा तद्योग्यता । अत एव विवाहाङ्गं कुल-
परीक्षणमुपपद्यते । नहि ब्राह्मण्यादिपरीक्षणं कुलपरीक्षणं नाम ।
अवान्तरविभागो ह्ययं विवाह एव सर्वत्र परिपाल्यते, नान्यत्र ।
तत्र सगोत्रायाः सपिण्डाया दोषान्तरदृयितायाश्च यथा ब्राह्मणत्वा-
दि साम्येऽपि न विवाहयोग्यता, एवमवान्तरविभागविशेषहिर्भू-
ताया अपि न तद्योग्यता । अस्य अवान्तरविभागपरिपालनस्य
कुलपरीक्षायां विशेषत उपयोगः । इममुपयोगमभिप्रेत्यैव कुमारि-
लपादा अपि क्षीरक्षणाथं समूहलेख्यं प्रवर्तितमिति विवेचयन्ति ।

विवाहेऽवान्तरविभागपरिपालनस्यादृष्टं फलं भवतु वा, मा वा ।
दृष्टं तु फलं समाजसंघटनं वर्तत एव । समाजसंघटनं हि समाजा-
धपयानां नियन्त्रणं विना न संभवति । तच्च यद्वनामवान्तरविभाग-
नां प्रतिसमाजं कल्पनेन तत्र समाजान्तरीयैः साकं विवाहभोजना-
दिसम्बन्धायोग्यताव्यवस्थापनेन चैव भवति, नान्यथा । इदानीं हि
पहवः समाजान्तरेणापि यौनसम्बन्धादिकरणेन न केवलं स्त्रीयसमा-
जोत्सङ्घनेन स्त्रीयं समाजमेव विघटयन्ति, किन्तु समाजान्तरमपि,
इत्यवान्तरविभागपरिपालनं हि नितिरामेव योग्यम् । वानरा अपि
हि ग्रामान्तरीयवानरैः साकं न यौनसम्बन्धं कुर्वन्ति । प्रत्यक्षमिदं
तिरुपतिप्रभृतिषु देशेषु । तत्र गोपुरान्तरवर्तिभिर्वानरैर्गोपुरान्तर-
पतिनो वानरा व्यवहारमपि न कुर्वन्ते । तथाच समाजसंघटनं
यथाभिलपितम्, तर्हि अन्ततो गत्वा विवाहमात्रेऽवान्तरविभाग-
परिपालनमेव योग्यम् । इदानीं हि समाजान्तरबहिष्कृतस्य समा

जान्तरेणावलम्ब्यदानात् विवाहादिसम्बन्धकरणेन सर्वेऽपि प्रायेण स्वपितरमपि तृणाय मन्यन्ते, इति विवाहेऽवान्तरविभागपरिपालने दृष्टं प्रयोजनमेकं वर्तत एव । विवाहेऽवान्तरविभागपरित्यागेन हि बहूनि द्वाराणि संकराय प्रवर्तितानि भवेयुः । इदानीमेकपि बन्धत्वेन, ब्राह्मणानामन्तरम्, कालान्तरे द्विजत्वेन ब्रैवर्णिकानाम्, ततो घर्णत्वेन ब्रह्मक्षत्रविदूच्छूद्राणाम्, अथ भानवत्वेन सर्वजातीनाम्, अथो स्त्रीत्वेन पुरुषत्वेन च सर्वेषां यौनसम्बन्ध इति कल्पनेन हि सर्वः स्वतन्त्रो भवितेति समाजशैथिल्यमपरिहरणीयां दशामेवाप्नुयात्, इति विवाहेऽवान्तरविभागपरिपालनमत्यावश्यकमेव ।

अत्रान्यथाकरणे शास्त्रविरोधो वर्तते वा न वेति विचारे त्वस्माकमिदमेव वक्तव्यम्—यदनादिसिद्धाचाराल्पशास्त्रविरोधो वर्तत इति सर्वविदितमिदम् ; अन्यथाहि विचारविषयैव न स्यात् । ततश्च—

शिखा पुण्ड्रं च त्वष्ट्रं च समयाचारमेव च ।

पूर्वैराचरितं कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥

इति स्मरणेन—

देशजातिकुलाचारधर्माः सम्यक् प्रकीर्तिताः ।

तथैव ते पालनीया धर्मः प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥

इति वचनानुसारेण चावान्तरविभागपरिपालनं यौनसम्बन्धेऽत्यन्तमेवोचितम् । अधिकं चात्र वक्तव्यं पूर्वमेव विवेचितम् ।

सदृशकुलविशेषेणैव विवाहः कुलविशेषस्येत्यपि कुलाचार एव । न ह्यन्यथा तत्तत्कुलाचाराणां विना संकतं परिपालनं स्यात्, इति कुलाचारसाङ्गपरिहारोऽप्यपरो निमित्तमुक्तावान्तरविभागव्यवस्थायाः ।

अत्रेयं विचारप्रयी—यत्तु केचिदेकपङ्क्तिभोजनवतां मिथः कन्यासम्बन्धो योग्य इति वाचाढाः, किमत्र न्यायम् ? एकपङ्क्ति-

भोजनेन मिथः कन्यासम्बन्धः, उत कन्यासम्बन्धमायात् पडिक्त्विच्छेदः ? पश्यतु भवान्, एरुपडिक्तभोजनयत्तु पशुपक्ष्यादिषु किं मिथः शरीरसम्बन्धः ? अहो यत्पशुभिरपि समानजातिः प्रार्थ्यते, मनुष्यैस्तु निरस्यते । तस्मादिदमत्र न्याय्यम्—कन्यासम्बन्धमायात् पडिक्तविच्छेद इति । “यथा कन्या तथा हविः” इति वचनं याधानुकूलम् । मिथः पडिक्तन्यग्रहारे जातियिस्मरणप्रसङ्गात् जातियिस्मृतौ मिथः कन्यासम्बन्धप्रसङ्गात् अश्वतरादिवद्वैरूप्यप्रसङ्गात् सन्तानविच्छेदापत्तिप्रसङ्गात् संकरजातेरन्यस्या एवाहीकारप्रसङ्गाच्च । तस्मात्प्राचीनं व्यवहारं समूलं मंस्मृत्युत्थापयतु भवान्, येन पुद्गेः साफल्यं स्यात् । किं नास्ति त्यग्निकटे तादृशस्पर्शो येन प्राचीनन्यग्रहारः समञ्जसो दृश्यते, येन भयत्पूर्वजा मन्देषुः । एतत्सर्वेऽपि जानन्ति—यदन्तरङ्गजनतोऽयं परिरङ्गजनपोषणं नवीनजनशिक्षणं प्राचीनपथयर्जनं पथ्यमिति । नवीनमार्गः पारं गमिष्यतीति न निश्चयः । यनः परोक्ष उत्तरो देशोज्ज्वलः । अतो नवीनेनापि बुद्धिमत्ता प्राचीनः पन्था रक्ष्यो यथापलम्, तथैव लाघवात् । इति ।

तथाच स्कान्दे धर्मारण्यकाण्डे आचारभेदात् “परस्परं न विवाहश्चातुर्विध्य-त्रिविध्ययोरि” ति निरूपणादाचारभेदोऽप्य-
वन्तरविभागस्य विवाहे परिपाल्यमानस्य मूलमिति ज्ञाप्यते ।
अत एव—

“कियत्काले गते तेषां विरोधः समपद्यत ।

भिन्नाचारा भिन्नभाषा वेशसंशयमागताः ।

भोजनाच्छादने राजन् परित्यक्ता निजैर्जनैः ।

न कोऽपि कन्यां विबहेत् संसर्गेण कदाचना ।”

इति न केवलमाचारभेदः; किन्तु भाषा-वेषादिभेदा अप्यवा-
न्तरविभागस्य मूलमिति तत्रैव प्रतिपादितमुपपद्यते । तथाच लघु-
ससर्गरूपभोजन एव, न केवलं आद्यादौ, किन्तु साधारणेऽपि
पृथक् संख्या येषां गौडानाम्, तत्राप्यवान्तराणां च परस्परम्,
एवं द्राविडानां च, तदा कैव कथा गुरुतरसंसर्गे विवाहे गौड-द्रावि-
डानामपि परस्परविवाहादिसंभवस्य ?

अतो वयमिदमेवात्र वक्तुं शक्नुमः—यत् “यथा कन्या तथा
हृषिः” इति वचनानुसारेण समयाचारो येष्ववान्तरविभागेषु
आद्यादौ पित्रादिस्थाने धरणम्, तदुपश्रुकशेषस्य प्रसादतया ग्रहणं
चानुवर्तते, अन्ततो गत्वा ओदनादिग्रहणम्, तेषामेव परस्पर-
विवाहो योग्यः । तथाच देशान्तरगता भाषान्तरैः वेषान्तरैरपि
च व्यवहरमाणा अपि तत्तत्समाजेन परीक्ष्य स्वसम्बन्धयोग्या
एवेम इति यदि निर्णयिते, तर्हि तेषामापातत आन्ध्राणां महा-
राष्ट्राणां द्राविडानां नागराणामपि वा तत्तदवान्तरविभागेषु
विवाहो न दोषाय । सांप्रतं ॥ देशान्तरेऽवस्थानमात्रेण स्वग्रहे
वेषसमुदाचारादिषु आन्धान् महाराष्ट्रीयानेव तावनुकुर्वन्तश्च,
यहव एव द्राविडा अन्ये च उपलभ्यन्ते, इति तैस्साकं द्राविडाना-
मन्येषां च विवाहो नायोग्यः । एवं च आद्यभोजनादौ निमग्न-

माणा अपि विषाहे परं नानुमन्यन्ते इति महती बुद्ध्या द्राविडदेशे
या वर्तते, तत्परिवर्तनमपि यथावश्यकं मन्यन्ते गत्यन्तरं नस्तीति,
तर्हि न दोषायैव ।

तदेवं सपरिच्छेदप्रधानतरविभागेषु यत्र न पिच्छपुच्छाचाराः,
परस्परपिच्छस्मान्ताचारादयः, नया परस्परनिच्छेदप्रधानाचारादयो वा
सन्ति, तथा न परस्परभोज्यासनादिसमुदाचारो यतोः कालादनु-
वर्तते, तत्र विषाहसम्बन्धः पञ्चद्राविडाद्यन्तरविभागेष्वपि न
परस्परं समुचितः, अन्यथा तु स न दोषाय ।

कथं याऽपि तत्तद्व्यान्तरविभागान्ताः प्राप्तीति परीक्षा ॥
समाजाधीनैवेत्यपि नागररण्ड एव विरेगिनम् ।

फार्सीब्राह्मणमहासमेलनमप्यस्यानां व्यवस्थाप्यप्रानुसन्धान-
मर्हति । सा यथा—

अपान्तरभ्रंशीषु विषाहपिपये विषाहे कुम्भपरीक्षणस्याप्यदयः-
स्यान् सप्ताद्रितरण्डादौ स्कान्दान्तर्गते अपान्तरजातिरक्षणस्या-
प्यदयः सतिपादनात् सप्ताद्रितरण्डामाभाप्यवादस्यापुनस्तस्या-
गाररण्डे यलीयर्दसमानोऽपि नागर एव ग्रहीतव्य इति व्यवस्था-
यानाद्य गत्यन्तराभावरय समाजानुमन्यते सप्तिकृष्यमममाना-
धारशीलापान्तरभ्रंशोपरिमहस्य वर्ज्यस्येऽपि सत्यां गनी तत्त-
द्वर्जणीसम्बन्धनियमपरित्यागः, गत्यन्तराभावेऽपि विषाहभ्रंश-
मापरिमहस्य शास्त्राचारोभयाननुमन एवेति मन्यन्ते—इति ।

४।११।८८,

पिच्छाक्षरात्प्री,
दि० श्रीनिवासवार्ध,
भीमशिनाथ इति,

भीमश्रीदत्तमन्नायकराजोपार्थः,
मण्डोदयानां ।

देवशिखामर्नि रामानुजाचार्यः,
द्वितीयः ।

अथ विवाहे चतुर्थीकर्म किं तस्यैवांशः, उत कर्मान्तरमिति विचारणीयम् । सति चैवं विवाहः किमेकदिनसाध्यः, उत दिनचतुष्टयसाध्य इति प्रश्नोऽपि समाहितः स्यात् । अपरं चात्रालोचनीयम्—यच्चतुर्थीकर्मैदं किं वधूगृह एव कर्तव्यम्, उत स्वगृहे यथेच्छं वा । तेन तु वधूगृह एव दिनचतुष्टयं विवाहप्रथा सांप्रतिकी दक्षिणदेशीयानां नियता, उतानियतेति निर्णयः स्यात् ।

तत्र प्रथमं सर्वाणि गृह्यसूत्राण्यत्र किमभिप्रयन्तीति समालोचयामः ।

तत्रापस्तम्बगृह्यसूत्रे पञ्चमखण्डे चतुर्दश-पञ्चदश-योद्धासूत्राणि—“समाप्नोतमग्निमनुहरन्ति । नित्यः धार्यः” इति विवाहसमाप्त्यनन्तरमेवाग्नेर्धार्यस्य सिद्धिरिति वर्णनात् पावङ्गिर्दिनैर्धार्याग्निसिद्धिः, तावन्ति दिनानि विवाहदिनानीति ज्ञायते । तत्र विवाहाग्नेर्धार्याग्नित्यसिद्धिः—

“यस्मिन्नहि विवाहः स्यात् सायमारभ्य तस्य तु ।

परिचर्या विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं विजः ॥

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।

उपक्रम्योत्तरस्याहः सायं परिचरेदमुम् ॥

रात्रौ विवाह उत्पन्ने कथं कुर्वन्ति पाशिकाः ।

रात्रावतीतकालश्चेत् श्वः सायं तदुपक्रमः ॥

“प्रातर्होमे संगवान्तः कालस्त्वनुदितेऽथवा ।

सायमस्तमिते होमः कालस्तु नव नाहिकाः ॥

इति शौनकादिवचनात् एकेनैव दिनेनाग्निर्धारणीयः, यदि कन्या रजस्वला न भवति; अन्यथा त्रिरात्रानन्तरमेवाग्निः साधनीयः । ततश्च प्रथमदिनसायंकालेनैव विवाहसमाप्तिः, चतुर्थीकर्म तु कर्मान्तरमिति प्रतिभाति । वधूप्रवेशानन्तरसाध्यं हि चतुर्थीकर्म न वधूगृहे भवितुमर्हति, किन्तु पतिगृह एव । किञ्चाग्निपरिचर्यायां

दम्पत्योरेवाधिकारात् अग्निपरिचर्योपक्रमोऽपि विना दाम्पत्यं न भवितुमर्हति । अतोऽपि प्रथमदिनेनैव विवाहसिद्धिः ।

परन्त्वस्मिन् पक्षे विद्यमानेष्वेव मन्त्रान्तरेषु—“आरोहो-
रुमि”ति मन्त्रमात्रस्य “शेषं समावेशने जपेत्” इति शेषशब्देन
ग्रहणं चतुर्थीकर्मापि विवाहस्यांश इति शापयति । सति चैवं “समा-
प्येनमि”ति सूत्रेण तावदन्तांशं समाप्येति योजनैव साधयसी । तथाच
पाणिग्रहणादिकमिव चतुर्थीकर्मापि विवाहांश एवेति केचित् ।

चतुर्थीकमेति नाम खलु त्रिरात्रप्रत्यर्च्यपक्षेण, यदातु “अत
ऊर्ध्वं त्रिरात्रम्, द्वादशरात्रं वा संवत्सरं वा” इत्याश्वलायनसूत्रेण
द्वादशरात्रादिप्रत्यर्च्यपक्षः, तदा तु न चतुर्थीकर्म, किन्तु द्रयोदश्या-
दिकमेव तस्य नाम ; तेष्वेव दिनेषु समावेशनस्य संभवात् । एवं
चात्र त्रिरात्रपक्षस्यैव स्वीकरणीयत्वात् चतुर्थीकमेति नाम्ना तस्य
व्यवहारः । तत्र प्रथमस्य व्रतसमाप्त्यनन्तरस्य समावेशनस्य केवलमद-
ष्टार्थत्वम्, ‘वात्यनन्तरप्रथमसमावेशनस्यैव दष्टार्थत्वमित्यादिविशे-
षोऽपि सर्वैरनुसन्धेयः । सति चैवम्—

“दम्पती रोहिणी-सोमौ भूत्या प्रथमके दिने ।

दाक्षायणीं यजेयातां द्वितीये दियसेऽपि तौ ॥

पूजयेतां महादेवीं गन्धर्वाप्सरसौ च तौ ।

अग्नि-स्त्राहे तृतीयेऽहिं पूजयेतां ॥ कालिकाम् ॥

चतुर्थ्यां तौ यजेयेतां शाङ्करीं मानस-स्त्रियौ ।

एवं प्रतिदिनं कर्तुं पूजां तौ दम्पती तदा ॥

चतुर्थ्येतेषु दियसेष्वर्चयेतां दिजान् स्वपम् ।

षट्त्र-होमादिमिष्टान्न-ताम्रपूलादिभक्षणः ॥

आशीर्वादैर्बहुविधैश्चतुर्थेदोदितैर्मजैः ॥

इति वीरमिश्रोदयोदृततदौनक्यचनानुसारेण विवाहोत्स-
वस्य दिनचतुष्टयं संपादनं त्रिरात्रप्रनाहमेव, न विवाहाहम् ।

“चतुर्थ्या निशायां हृते पक्षहोमे व्रतं विसृज्य दण्डमुत्थापयति” इति बोधायनादिवचनेऽपि व्रतशेषत्वेनैव चतुर्थीकर्मणश्चतुर्थीकर्म-
तया व्यवहारः, यतस्त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यम्, चतुर्थ्या समावेशनमित्यन-
योऽस्तद्व्रतः समन्वयः । आपस्तम्बेन समावेशनं विहितम्, बोधाय-
नेन तूपवेशनम् ; उभयमध्यदृष्टार्थमेवेति न विशेषः । मतद्वयेऽपि
पाणिग्रहणमात्रेण भार्यार्थत्वसिद्धावपि रत्यर्था व्रतसमापनं विना न
संभवति । तत्राप्यन्ततो दिनघण्टं व्रतमपेक्षितम् । तथाच—“सोमः
प्रथमो विधिरे गन्धर्वो विवद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरोयस्ते
मनुष्यजाः ।” इति मन्त्रसिद्धेनाप्येकवाक्यता भवति । द्वादशरात्रावि-
पक्षे तु प्रत्येकं रात्रिघण्टं सोमादीनामुपमोगकालः, एवं संवत्सरव्रत-
पक्षे मासत्रयमिति विभागोऽनुसन्धेयः । सर्वथा तु पक्षान्तरैकरूप्या-
र्थं व्रतदिनान्यपि विवाहदिनानि, इति न स्वीकर्तुं योग्यम्, इत्येके-
नैव दिनेन विवाहः सिद्धयत्येव । व्रतं तु वधूप्रवेशं वरगृहे कार-
यित्वा वरगृहेऽपि संपादयितुं शक्यते, न वधूगृह एव तत्र संपाद-
नीयमिति नियमः ।

वधूप्रवेशस्तु—

“वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवा हि ।
द्वितीये वाथ चतुर्थके ऽष्टे वियोगामगदुःखदः स्यात् ॥
“आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाऽष्टमे दिने ।
वधूप्रवेशः संपत्यै दशमेऽथ सप्ते दिने ॥”

इति गर्ग-नारदादिवचनानुसारेण प्रथमेऽपि दिने भवितु-
मर्हत्येव । सुदूरविप्रकर्षेऽपि मध्येमार्गम् “ब्राह्मण्याथ वृद्धायाः
जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं चरेत्” इति पत्र कुत्रापि
स्थानान्तरेऽपि वासो विधोषत एव । सांप्रतं तु शकट-नौकादिद्वारा-
ऽतिविप्रकृष्टोऽपि देशो विनैवायासं प्राप्तुं शक्यत एवेति, न वधूगृह
एवावस्थातव्यमिति नियमः । इदमेवानेनाभिधीयते—पदेनैव

दिनेन विवाहः सिद्धयति, चतुर्थीं कर्म क्रियान्तरं व्रतशेषत्वात्
अन्यथापि चतुर्थे दिने कर्तुं शक्यते । इदं तु सर्वथा हेयमेव—
यदेकेन दिनेन विवाहमनुतिष्ठन्तस्तस्मिन्नेव दिने चतुर्थीकर्मोपि
समापयन्तीति ।

अयं वाचारो वैकराध्वव्रतपक्षेऽपि सङ्गतो भवति । अस्मिन्-
पक्षे इदमपि सूच्यते, यदेकराध्वव्रतपक्षोऽप्यशक्तविषये शास्त्रेणा-
भ्यनुज्ञायते । तथाच ब्रह्मपुराणम्—

कृते विवाहे षण्ं तु वस्तव्यं प्रच्छधारिणा ।
यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्, तथा तस्त्रिगुणः पुमान् ॥
अथ तद् द्वादशाहानि त्रिंशद्वर्षेण सर्वदा ।
यदि द्वादशवर्षा स्यात् कन्या रूपगुणान्विता ॥
द्वात्रिंशद्वर्षेण यदि षोडशवर्षिकी ।
लब्धा तदा तु पञ्चाशं वस्तव्यं संयतेन तु ॥
विंशत्यब्दा यदा कन्या वस्तव्यं तत्र वै षण्हम् ।
अत ऊर्ध्वमहोरात्रं वस्तव्यमिति संपत्तेः ॥” इति ।

आपस्तम्बादपस्तु सर्वत्र त्रिरात्रपक्षमेव मन्वन्ते ।

षण्ं तु मन्यामहे सांप्रतमेकराध्वव्रतपक्षस्यापि व्यवस्थापने-
नान्ततो गत्वा दिनद्वयसाध्यो यदि विवाहोत्सवः कियते, तर्हि
न दोषलेशोऽपि भवितेति । सांप्रतिकस्तु मुख्यः पक्षो व्रतस्य
त्रिरात्रमेव भवितुमर्हतीति खलु आपस्तम्बादयो मन्वन्ते । सति
चैवं गौणः पक्षोऽपि तैर्यथा मुख्यतया मन्यते, एवमस्माभिरपि कथं
वैकराध्वव्रतपक्षोऽप्यन्ततो गौणपक्षतयापि ब्रह्मपुराणसिद्धो नाङ्गी-
कर्तुं शक्यते ।

सर्वाणि गृह्यसूत्राण्यस्मिन् पक्षेऽनुगुणान्येव वर्तन्ते, यद्
त्रिरात्रव्रतपक्षेणैव भार्यायाः स्पर्धतासंभव इति । सति

चैवम्—येषां स्थैर्यतानिषेवः शुद्धानामपि सगोत्रादीनाम्, रोगि-
ण्यादीनां वा, तासामपि भार्यात्वं परं नापगतम्, नवा विवाह-
संस्कारासंस्कृतत्वं चेति, तास्वपि चतुर्थोक्त्यादृष्टार्थं कर्तव्यमेव,
इति तस्या उद्धायाः न पुनर्विवाहसंभवः; उपभुक्तप्रापत्वात् । एत-
देवाभिप्रेत्य—“चतुर्थोमन्त्रमात्रेण त्वद्भासहृदयेन्द्रियैः” ।

संयुज्यते च भर्त्रा सा” इति वचनं प्रवृत्तम् ।

तदिदं सिद्धम्—यच्चतुर्थोक्त्या न विवाहांशः, अंशत्वेऽपि एक-
रात्रव्रतपक्षेण द्वितीये दिन एव संपादयितुं शक्यते, इति न दिनचतु-
ष्टयसाध्यत्वमेव वधूगृह पदे विवाहस्येति पक्षः सम्भवदुक्तिक इत्यापस्त-
म्बादिसम्मतो मार्गः । आश्वलायनादिसम्मतश्च विवाहस्य चतुर्थ-
दिनसाध्यत्वमिति नियमो न साधुरित्येव । अयं पक्षस्तु नापस्त-
म्बादिनामपि सम्मतः । प्रथमदिनवधूप्रवेशो पुनर्वधूगृहं प्रत्यागत्यैव
स्यातव्यमित्यत्र तु प्रमाणं भुग्यम् । अतः सांप्रतिको वधूगृह एव
दिवसचतुष्टयमेव विवाहोत्सवः कर्तव्य इति समयो द्वाक्षिणात्यानां
न धर्मज्ञसमयः, किन्तु तत्तद्वैयक्तिकसमय इति नयं समपाचारोऽपि,
अतोऽस्य समुदाचारस्य परिवर्तनं व्यक्तिविशेषेण क्रियमाणं न
शास्त्रविरुद्धमिति प्रतिभाति ।

उदीन्यास्तु—एकेनैव दिनेन विवाहं साधयन्ति, वधूं च
तस्मिन्नेव दिने वरगृहं चानयन्ति । महाराष्ट्रीया अपि प्रायेण
दिवसद्वयेनैव विवाहं वधूगृहे संपादयन्ति । सति चैवं वधूगृह एव
दिनचतुष्टयमपि विवाह इति समुदाचारः परिवर्त्यमानः, न केवलं
लोकिकव्यवहारदृष्ट्या, किन्तु शास्त्रीयव्यवहारदृष्ट्यापि श्रेयस
एव स्यादिति प्रतिभाति । अत्र पपासंभवं ध्येयस्था स्वीकर्तव्या ।

शुद्ध-अशुद्ध पत्रम् ।

— ५ —

पृ०	पं०	शुद्धि	अशुद्धि	पृ०	पं०	शु०	अशु०
१	१९	जैमिनि	जैमिन	२०	७	स्थापक	स्थाक
"	२०	कीर्ति	कीर्तित	२४	९	वर्ष	वर्षा
"	२१	मरीच	मरीच	२५	२३	गन्धमाने	गन्धाने
"	२४	नर	नरा	२६	१३	वरेन्	वारेन्
३	१०	लोकाक्षि	लोकाक्षि	२७	२३	वार	वरा
"	२४	स्त्रोतायां	स्त्रोतायां	२८	१०	कृष्ण	कृष्णं
४	१	वासिभि	वासिभि	"	१२	कृत्य	कृत्य
"	४	निष्कृतिम्	निष्कृतिम्	"	१३	वक्षिण	वक्षिण
"	११	पात्राय	पात्राय	२९	१	साम्ना	साम्ना
५	२१	पीडापश्यत	पीडापश्यतः	"	१७	कलात्म	कलात्म
६	११	सन्धसे	सन्धसे	"	२४	किसिवा	किसिवा
७	१९	वाद्या	वाद्या	३०	४	कम्पा	कम्पा
८	१८	छपास	छपासो	"	७	कात्म	कात्म
९	२	कस्मिन्	कस्मिन्	"	१९	निधि	निधि
११	८	पात्रवेति	पात्रवेति	३१	४	देसः	देः
"	१२	तदिपरीयति	तदिपरीयतेति	३२	९	व्योमो	व्योमो
"	२०	राजानीति	राजानीति	३३	१९	कादृशति	कादृशति
१५	५	गङ्गि	गङ्गि	३४	१९	इति	इति
"	६	धर्मो	धर्मो	३५	२२	स्विता	स्विता
"	११	सन्ध	सन्ध	३६	१	महागन्ध	महागन्ध
"	२०	वर्तने	वर्तने	"	१९	सारिवा	सारिवा
१६	२०	स्वामि	स्वामि	४०	२०	भुक्तयो	भुक्तयो
"	२१	मक्ष	मक्ष	४१	१०	विषय	विषय
"	"	क्राल	क्राल	४२	८	पौडीना	पौडीना
१८	१८	सूट	सूट	४३	२	साप्रतिके	साप्रतिके
२०	२५	सत्य	सत्य	"	५	पदवी	पदवा
२०	६	द्वोर्ध्व	द्वोर्ध्व	४४	१३	कर्माणा	कर्माणा
२१	७	मनु	मनु	४५	२	कथा	कथा
"	"	स्यवि	स्यवि			वैपर्व	वैपर्व

पृ०	पं०	शु०	अंशु०	पृ०	पं०	शु०	अंशु०
११	१६	अनुवृत्ता	अनुवृत्ता	५७	२	सदुभार्थ	सदुभार्थ
११	२३	पट्टमे	पट्टमे	११	१७	हेतोऽपि	हेतोऽपि
११	२४	कलि	कलि	५८	६	सामान्य	सामान्य
११	११	बुद्धमय	बुद्धमय	११	१४	धर्म	धर्म
११	२१	प्रमाणता	प्रमाणता	५९	११	परिपुष्ट	परिपुष्ट
१८	२३	लक्ष्य	लक्ष्य	११	२१	वासाक्षप	वासाक्षप
५९	१२	धार	धार	६०	१	वैतिष्यति	वैतिष्यति
११	२०	साम्योप	साम्योप	६०	१०	निम्न	निम्न
११	२२	प्रधत्ता	प्रधत्ता	६१	९	गुण	गुण
६०	२१	दीर्घ	दीर्घ	६१	११	गु	गु
६१	९	नो	नो	६१	१८	सिन्धु	सिन्धु
६१	१८	श्रवति	श्रवति	६२	१४	वृत्ति	वृत्ति
६३	२	ईसा	ईसा	११	२४	ताम्रोवती	ताम्रोवती
११	५	पूर्व	पूर्व	६३	९	स्वता	स्वता
६४	२९	अनुवृत्ता	अनुवृत्ता	६५	८	स्वाया	स्वाया
६५	२	प्राणा	प्राणा	११	१३	समा	समा
११	५	भक्ति	भक्ति	१२	९	माह्व	माह्व
११	११	निवर्तते	निवर्तते	१३	८	प्रवृत्ता	प्रवृत्ता

० विज्ञानविद्यालयस्य संस्कृत-मुद्रकस्य संपादनं शुद्धार्थं च बहुकार्यमवगापामहि
 वृत्तमिति दृष्टिदोषात् अक्षरयोः कालमात्रेण तद्व्यतिरेकवाचांशुदयं काङ्क्षन् समापदिता अपि
 संशुद्धते, यद्यपि विज्ञान-संस्कृत-संशोधन-पत्रिका इति । अस्मिन्नास्तिद्वन्द्वपरिभाषाभिनि
 र्भेदको मयापकां विनिष्ठा दृष्टिनिहितमिति सूच्यते ।

NOTED BY THE
Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call 1-800-2V33 / ANA / 8461

Telle Dharma pradefoa

Edo ¹ Anam Kristina Shanti & 2 others

[illegible]